

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दखण्डं ।

विधिवादादिप्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादान्तं ।

महामहोपाध्याय-श्रीमङ्गलेशविरचितं ।

महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचित-

रहस्यनामकटीकया महामहोपाध्याय-श्रीजय-

देवमिश्रविरचितालोकाख्यटीकया

महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथ-

शिरोमणिहतेन आख्यात-

वादेन मञ्वादेन

च सहितं ।

एषियाटीकसोपाहटीकसमाजानुमत्या संस्कृतविद्यालयाध्यापक-

महामहोपाध्याय-श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन

परिशोधितं । •

कलिकाताम्रज्याभ्यां

धातुलोपिबन्धनं सुवृत्तं ।

प्रकाशकः १९३३ ।

B.I. 98
v. 6

CL no 012696
16095

अनुक्रमणिका ।

—०००—

दुःखपङ्कनिमग्नानां जीवानां बोद्धव्यपदार्थ-तत्त्वज्ञानद्वारा दुःखात्यक्त-
विमुक्तये परमकारुणिको महर्षिर्गौतमः बोद्धव्यपदार्थनिरूपणात्मकं तर्क-
शास्त्रं प्रणिनाय । स च महर्षिः प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दात्मकप्रमाणचतु-
ष्टयप्रामाण्यवादी, तन्मतमवलम्ब्य श्रीमद्भूषोपाध्यायः तत्त्वचिन्तामणि-
नामकग्रन्थेन तावृक्षप्रमाणचतुष्टयस्य प्रामाण्यं सप्रपञ्चं नोपपत्तिकञ्च
व्यवस्थापितवान् । स च तार्किकविद्वद्धारणीभिर्योगाजनपरममन्त्रकार-
कस्मिन् समये कृतममन्ययं नण्डयारास तद्विशेषेण नावधार्यते, किन्तु षड्-
दशशतटीकाह्वाचस्पतिमिश्रात् तस्याप्राचीनतेत्येवं निर्णेतुं शक्यते, यतस्तेन
स्वग्रन्थे “प्रत्यक्षपरिक्लृप्तमण्ययमनुमानेन वृत्तयन्ते तर्कमिकाः न हि
कहिणि दृष्टे चीत्कारेण तममुस्मितं अनुमाताः” इति वाचस्पतित्वचनयो-
रतिरोध इति वदता तस्मात् स्वस्थाप्याचीनता सूचिता । स एव नवग्रन्थस्य
प्रथमप्रणीता, तस्यैव प्राथित्यवहेन शायदर्शनं सर्वत्र समादरमासमाद ।
तदग्र्यस्य चिन्तामणिर्लक्षकत्वेन महाहमोपाध्याय-श्रीकश्यपमिश्रविर-
चिततदग्र्यव्याख्याया आलोकनात्मकत्वं, महाभमोपाध्याय-श्रीमद्विद्व-
विरचिततदग्र्यव्याख्याया प्रकाशनःमकत्वं, तार्किकग्रन्थमहाभमो-
पाध्याय-श्रीरघुनाथशिरोमणिविरचिततदग्र्यव्याख्याया दीधितिनामकत्वञ्च
युक्तमेव । तावृक्षव्याख्यात्रयस्य उल्लेखनत्वेऽपि अतिसंक्षिप्तत्वात् महाभमो-
पाध्याय-श्रीमधुरानाथ-तर्कवागीशेन रक्ष्यनामकातिविशदव्याख्यया तद-
ग्र्यत्रयत्वस्यमुपवर्णितं । अस्मिन् तत्त्वचिन्तामणिनामकग्रन्थे चत्वारः परि-
च्छेदाः सन्ति, प्रथमः प्रत्यक्षपरिच्छेदः, द्वितीयः अनुमानपरिच्छेदः, तृतीय-
उपमानपरिच्छेदः, चतुर्थः शब्दपरिच्छेदः, प्रथमपरिच्छेदे प्रत्यक्षपरिच्छेदः
संख्याकारणं प्रामाण्यञ्च विशेषणोपवर्णितं, द्वितीयपरिच्छेदे अनुमितेर्लक्ष्यं
कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषणोपवर्णितं, तृतीयपरिच्छेदे अनुमानप्रमाणौ विशेषणोपवर्णितौ

च । तृतीयपरिच्छेदे उपमितेर्लक्ष्यं कारणं प्रामाण्यस्य विशेषणोपवर्णितं,
 चतुर्थपरिच्छेदे शाब्दप्रमितेर्लक्ष्यं कारणं प्रामाण्यस्य विशेषणोपवर्णितं ।
 द्वितीयानुमानपरिच्छेदस्य केचिदंशाः अस्मत्प्रदेशे पठन-पाठनयोः प्रच-
 रन्ति, सुतरां पठन-पाठनाभावात् उक्तग्रन्थोक्तप्रकास्य इव आतः । तस्मि-
 न्मुपादेयं ग्रन्थं लुप्तकल्पमः कोचयाद्भूः एसियाटीक-सोसाइटी-समाजविहङ्गिः
 परिशोधनपूर्वकमुद्रणेनास्य ग्रन्थस्य प्रकाशार्थमहमाज्ञप्तः, मयाध्यास्य
 संस्कारविषये सावान् एमिश्रमः समुचितः तावान् अकारि तथापि अस्म-
 द्भमादवशात् रहितं सन्तः संस्कुर्वन्तु । अतिप्रामाणिकालोकप्रवृत्तिव्याख्या-
 पुस्तकानां सुलभत्वेऽपि अतिविशदत्वात् सुगमत्वात् सर्वैरस्तेषां तस्मिन् विशेषे-
 षात्तत्वाच्च महामहोपाध्याय-श्रीमधुगनाथ-तर्कवागीशविरचितरहस्य-
 नामकव्याख्यासह मूलपुस्तकमिदं मुद्रावितं । प्रथमपरिच्छेदस्य सभास-
 वादे अनुपपन्नप्रामाण्यवादे अभाववादे प्रत्यक्षकारणवादे भगोऽणुत्वादे
 अनुपपन्नप्रामाण्यवादे द्विविकल्पकवादे अनुमानपरिच्छेदस्य ईश्वरानुमानवादे
 शब्दपरिच्छेदस्य शक्तिवादे समासवादे अख्यातवादे धातुवादे उपसर्गवादे
 प्रमाणावतुल्यप्रामाण्यवादे च महामहोपाध्याय-श्रीमधुगनाथ-तर्कवागी-
 शकृतरहस्यनामकव्याख्यापुस्तकस्याप्राप्तत्वात् तत्र तत्र मूलविभागेषु महाम-
 होपाध्याय-श्रीमधुगनाथविरचितनालोकनारः कथाव्यापुस्तकं सन्निवेशितं ।
 उपमानपरिच्छेदे रहस्यनामकव्याख्यापुस्तकालोकनारः कथाव्यापुस्तकस्य
 चाप्राप्तत्वात् तत्र विभागे महामहोपाध्याय-श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशविर-
 चितदीपन्यासव्याख्यापुस्तकं सन्निवेशितं । शब्दपरिच्छेदस्य उच्छ्वसप्रवृत्ति-
 वादे निधिववादे अपूर्ववादे शक्तिवादे समासवादे अख्यातवादे धातुवादे
 उपसर्गवादे प्रमाणावतुल्यप्रामाण्यवादे च महामहोपाध्याय-श्रीमधुगनाथ-
 कृतप्रकाशनामकव्याख्यायां अभिनवपदार्थनिष्कारदर्शनात् तत्र तत्र विभागे
 कुत्र-कुत्रचित् रहस्यनामकव्याख्याया अधस्तात् कुत्र-कुत्रचित् आलोकनारः
 कथाव्याख्याया अधस्तात् रुचिरतत्त्वप्रकाशनामकव्याख्यानमपि सन्निवेशितं ।
 यानि अदर्शपुस्तकान्यवलम्ब्य मयैतत्परिशोधनं कृतं तेषामेकं नवद्वीप-

निवासि-पूज्यपाद-महामहोपाध्याय-श्रीसुवनमोहनविद्यारजमहोपासवि-
धागादपरं गवहोपनिवासि-श्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तमहोदयसन्निधानादिज-
हत् पूर्ववत्प्रणीतनिवासि-महामहोपाध्याय-श्रीपुस्तकधाराधन्यायपञ्चाननमहो-
दयसन्निधानादपरं ऑटपुरनिवासि-पूज्यपाद-श्रीश्यामापदन्यायभूषणमहो-
दयसन्निधानादपरमपि राजकीयसंस्कृतनिद्यामन्दिरात् प्राप्तं, एतत् पुस्तक-
पञ्चकं सम्पूर्णं परिशुद्धम् । अन्यच्च यत् सोसाइटीसमाजात् लब्धं तदभ्युपगम्य ।
तदेवं प्रकाशपूर्णस्तर्कानि एतत्पुस्तकपरिशोधने सहायत्वेन गच्छानि ।
तत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गतस्थितवादापेक्षया समुच्चलत्वात् सर्वत्रान्तर्वासाभ-
विशेषेण समावृतत्वाच्च महामहोपाध्याय-तार्किकप्रणय-श्रीरघुनाथ-
शिरोमणिभट्टाचार्यविरचित आख्यातवादः तत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गतप्रत्यक्ष-
परिच्छेदे नञ्पदार्थविचारभावात् उक्तशिरोमणिभट्टाचार्यविरचितप्रत्यक्ष-
तत्त्वचिन्तामणिशेषे परिशिष्टमात्रेण सूत्राधित इत्यसं यत्प्रविनेन ।

श्रीकामाख्यानाथगणेशः ।

तत्त्वचिन्तामणिकार-तत्त्वचिन्तामणिटीकाकारधृत-
श्लोकानां अकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

अ ।

अङ्गानि वेदाख्यम् ११७ । ४ ॥

अन्तेष्टं ध्वज्यया मास उद्दिष्टः ११७ । ५ ॥

आ ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदः ११७ । ७ ॥

इ ।

इष्टे ऐश्वर्ये चैव ७८ । १७ ।

उ ।

ओङ्कारश्चायणव्यस्य ११९ । ४ ॥

न ।

नित्यमैर्मित्तकैश्चैव ८ । १४ ॥

नष्टकलानि च कर्मणि ८ । १७ ॥

प ।

प्रतिमन्वन्तं येषां ७७७ । १८ ॥

प्रसङ्गप्रतिषेधात्मा ७६३ । ३ ॥

२

म ।

मङ्गलाचारयुक्तानां १०१ । ५ ॥

य ।

यस्मिन् देशे य आचारः १११ । ४ ॥

व ।

विद्विखो व्युपवीतश्च २२ । १८ ॥

कथा चेष्टा न कुर्वीत ६ । १७ ॥

स ।

संवत्सरश्चैकमपि ३७ १४ ॥

सदोपवीतिना भाग्यं २२ । १६ ॥

सन्निहितरजतसकले ४०५ । ८ ॥

साकारपातादसतो न भागात् ४७४ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणिप्रबन्धकारोद्धित-तट्टीकाकारोद्धित-
तानां ग्रन्थकारनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

ग्रन्थकर्तृनामानि ।

उ ।

उपाध्यायः १७ । १५ ।

ग ।

गुहः ३ । १ ॥ ११७ । १४ ॥ १२६ । १० ॥ १३७ । १३ ॥ १४५ । १४ ॥
१६४ । ३ ॥ १८२ । १६ ॥

द ।

दीधितिकान् ११५ । १४ ॥ १३१ । १८ ॥

प ।

प्राभाकरः ३५६ । १ ॥ ४४८ । ४ ॥ ५५६ । १ ॥

प्राभाकरगण्यः ४६४ । २० ॥

प्राभाकरैकदेशी ५१२ । १ ॥

ब ।

बौद्धः १०६ । १ ॥

भ ।

भट्टः ११७ । १५ ॥ १२६ । १४ ॥

भट्टाचार्यः १६६ । २२ ॥

भट्टाचार्यानुयायी ४५६ । १६ ॥

म ।

भनुः ११० । ३ ॥

मिथः ११७ । १५ ॥ १२६ । १२ । १६६ । ७ ॥ ४२० । ७ ॥ ६०५ । १६ ॥
६३७ । ११ ॥

मिथानुयायी ४७६ । ४ ॥ ४८३ ।

मीमांसकाः ५ । ११ ॥ १४ । १६ ॥ २२ । ३ ॥ ३० । १७ ॥ ४० । ११ ॥
४८ । १० ॥ ४६६ । १८ ॥

मीमांसकैकदेशी ६० । १६ ॥ १२६ । ४ ॥ १६६ । १४ ॥ ३६६ । १४ ॥

मीमांसकन्याः ४६६ । १५ ॥

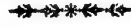
स ।

सम्प्रदायवित् ७३६ । १ ॥

साम्प्रदायिकाः १३४ । १६ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोस्त्रिखितग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

ग्रन्थनाम ।

भ ।

भारतं ११३ । १५ ॥

म ।

मोर्माना ३५४ । १ ॥ ३५५ । ४ ॥

व ।

वेदः ११ । ४ ॥ १६ । ७ ॥ १७ । १ ॥ ५१ । ४ ॥ ५४ । १ ॥ ५५ । २ ॥ ५६ ।
१६ ॥ ५६ । २ ॥ ७६ । ७ ॥ ८२ । ७ ॥ ६१ । २ ॥ ६६ । ४ ॥ १०० ।
२ ॥ १०६ । २ ॥ १०६ । २ ॥ ३४४ । ५ ॥ ३४५ । ८ ॥ ३५५ । ४ ॥
३५४ । ३ ॥ ३५५ । १ ॥

श ।

श्रुतिः १५ । १ ॥ १६ । २ ॥ ६६ । ६ ॥ ८४ । ३ ॥ ८६ । १ ॥

स ।

स्मृतिः ११३ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकारोस्त्रिखितामां तद्वीकाकारोस्त्रिखिता-
माच्च वैदिकशब्दानां अकारादिक्रमेण ह्यपी ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

वैदिकशब्दः ।

अ ।

अपूर्वः २१ । १ ॥ २२ । ३ ॥ ३० । ७ ॥ ३१ । ५ ॥ ३६ । १ ॥ ५० । २ ॥
५१ । ७ ॥ ५३ । १६ ॥ ५४ । ६ ॥ ५५ । १५ ॥ ६३ । २० ॥ ६३ ।
१६ ॥ ६६ । १३ ॥
अश्वमेधः ५३ । १८ ॥ ६७ । १८ ॥ ६८ । ५ ॥ ७१ । ८ ॥

आ ।

आग्नेयाष्टाकपार्श्व २७ । १४ ॥
आचारः २६ । १ ॥
आरः २७ । २ ॥ २६ । ११ ॥

इ ।

इज्या ४३ । १ ॥ ४६ । १ ॥ ४६ । ८ ॥
इन्द्रवाहुः २८ । १ ॥ २६ । ११ ॥
इष्टिः ४३ । १२ ॥ ६२ । १ ॥

क ।

कारोरी २८ । १२ ॥ ६० । २ ॥ ६४ । ४ ॥ ७२ । ७ ॥
काण्डः ४४ । ६ ॥

ग ।

द्विचरुः २० । २ । २६ ।

घ ।

चक्रः २० । २० ॥ ६१ । ५ ॥

ङ ।

दक्षिणा २६ । १६ ॥ ३० । ७ ॥ ५३ । १२ ॥

दशः ६ । २ ॥ २२ । १२ ॥ २३ । १३ ॥ २६ । २ ॥ २७ । १३ ॥ ४३ । १ ॥

६७ । १५ ॥ ७० । ८ ॥ ८४ । ३ ॥ ८५ । १० ॥

दशपौर्णमासः २७ । १५ ॥ ६१ । ५ ॥

दुरितं ३१ । ४ ॥ ३६ । ३ ॥ ४० । १ ॥ ५३ । २ ॥ ५४ । १ ॥ ५६ । १ ॥

५७ । ७ ॥ ६५ । ३ ॥ ७५ । १ ॥

प ।

परमापूर्णा २१ । ७ ॥ २२ । ५ ॥ ५५ । १२ ॥

पावसं २८ । १ ॥

पुत्रेष्टिः २८ । १२ ॥ ३१ । १७ ॥ ६६ । २ ॥ ६७ । १ ॥

पुरोडाशः ६७ । १८ ॥

प्रयाजः १६ । ६ ॥ २१ । ६ ॥ २३ । १२ ॥ ३१ । ४ ॥

प्रावक्षितं २१ । १८ ॥ २२ । १ ॥ ३६ । ४ ॥ ३८ । १० ॥ ४१ । ६ ॥ ८४ ।

१३ ॥ ८८ । ५ ॥

य ।

यामः ५२ । २ ॥ ६८ । १२ ॥ ७० । ११ ॥ ७१ । ११ ॥ ७२ । ६ ॥

व ।

वाजपेयः ६७ । १६ ॥ ६८ । ५ ॥

विधिः २१ । ११ ॥ ५६ । ११ ॥ ७१ । १ ॥ ७२ । १ ॥

८

विश्वजित् ६।४॥ २८।३॥ ३०।७॥

त्रोटिः ४४।८॥

श।

स्येनः १८।११॥ ६३।१०॥

आङ्गं १८।१२॥ ४६।५॥ ४८।१८॥

स।

व्ययः ४३।१॥ ४६।१२॥ ४७।३॥ ४८।६॥

स्यर्गः १३।१२॥ १४।१७॥ २१।६॥ २२।८॥ २८।३॥ २८।३१॥

६७।१८॥ ७०।८॥ ८८।३॥ ३४४।३॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षखण्डस्य ।

विषयः ।

अ ।

- अनुदूतत्वस्य मानाजातित्वव्यवस्थापनं ७२५ । ७ ॥
अनुदूतत्वाभावकूटस्य महत्त्वस्य च प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकत्व-
निरूपणं ७२५ । ११ ॥
अनुपपत्तिप्रामाण्ये बाधिका युक्तिः ६८५ । ५ ॥
अनुपपत्तिप्रामाण्ये साधिका युक्तिः ६७३ । १ ॥
अन्यथाख्यातिविधारावतरणं ४३० । १ ॥
अन्यथाख्यातिविधारे प्रामाण्यवस्थापनं ४४८ । ४ ॥
अन्यथाख्यातौ प्रमाणावस्थापनं ४३६ । ३ ॥
अन्यथाख्यातौ प्रमाणाभावशङ्का ४३१ । १ ॥
अन्यथाख्यातौ प्रामाण्यदीनां मतखण्डनं ५१८ । ७ ॥
अन्यथाख्यातौ प्रामाण्यैकदेशिनां मतं ५१२ । १ ॥
अन्यथाख्यातौ सिद्धान्तव्यवस्थापनं ४७७ । १ ॥
अभावप्रत्यक्षे विशेषगतायाः प्रत्यासत्तित्वव्यवस्थापनं ६६६ । १ ॥
अभावस्य भावरूपत्वे बाधिका युक्तिः ५०७ । ५ ॥
अभावस्य भावरूपत्वे साधिका युक्तिः ६६३ । १ ॥

ग ।

- गुणकार्यतावच्छेदकप्रमात्यस्वरूपनिष्ठासा २७२ । १ ॥
गुरुमतखण्डनं १७० । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतानां श्लोकानां श्रुती-
नाञ्च प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

क ।

कल्याणानां त्वमसि ७४६ । ११ ॥

य ।

यां यां प्रियां प्रेक्षत ७४६ । २१ ॥

व ।

व्याधातो यदि शङ्कास्ति २३३ । १ ॥

स ।

सञ्चारिणी दीपशिखेव ७४६ । १५ ॥

समानवलौ हि सत्यतिपक्षौ ८७४ । ६ ॥

खर्गकामो यजेत ७२० । १५ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थकारनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

प्रथकारनामानि ।

अ ।

अभिनवमीमांसकाः ६४६ । १२ ॥

आ ।

आचार्यः ७८ । १२ ॥ २५३ । २ ॥ ५२६ । १६ ॥

उ ।

उपाध्यायाः ६६२ । १५ ॥

ऊ ।

ऊजवः ६० । १० ॥ १६६ । ४ ॥

ए ।

एकदेशी २०३ । १५ ॥

ख ।

खण्डनकारः २३२ । ३ ॥

ट ।

टीकाकारः ८७ । १८ ॥

द ।

दीधितिहृतः ५ । २४ ॥

न ।

नवीनाः ६६१ । ६६ ॥

नद्याः १४ । १ ॥ २३ । २० ॥ २१३ । ८ ॥ २१५ । १ ॥ २४४ । ६ ॥ २५१ ।

११ ॥ ५२३ । ६ ॥ ७८२ । ४ ॥ ७८७ । ७ ॥ ८०३ । ६ ॥ ८८८ ।

१८ ॥ ८६६ । १७ ॥

प ।

पिष्टचरणाः १६३ । १३ ॥

प्रास्यः ६५ । ७ ॥ १५२ । १५ ॥ २३८ । १४ ॥ ५१८ । १७ ॥ ५२० । ८ ॥

५३२ । १६ ॥ ७८१ । १३ ॥ ७८२ । ४ ॥ ७८५ । १७ ॥ ८६३ । १८ ॥

प्रामाक्यः १७४ । ४ ॥

भ ।

भट्टाचार्याः २१५ । ५ ॥ ८४३ । ६ ॥

म ।

मध्यमः ५२० । ६ ॥

मिश्राः ६ । ६ ॥ ४८५ । १२ ॥ ७८७ । ४ ॥ ७८ । ८ ॥ २१५ । ३ ॥

४८५ । १२ ॥ ५६८ । १२ ॥

मौमांसकः २०४ । ५ ॥ २०६ । १२ ॥ ६४५ । ७ ॥ ७२० । ६ ॥

ल ।

लौलावलीकारः ८६ । १० ॥ २८४ । १५ ॥

स ।

सम्प्रदायविदः २६८ । १४ ॥

साध्यदायिकाः ६६३ । १५ ॥ ७८६ । १५ ॥ ८६२ । १५ ॥

सोन्दङ्गः ५३ । ७ ॥ ५७५ । १० ॥

खेतन्त्राः १२१ । १२ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

—००—

अनुमानखण्डस्य ।

यश्यानामानि ।

न ।

निबन्धः ८८८ । ५ ॥

व ।

वेदः ७२० । १६ ॥

ल ।

लीलावती ८६ । १० ॥ २८४ । १५ ॥

— — —

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोस्लिखितवैदिकशब्दानां
अकारादिक्रमेण सूची ।

—•••—

अनुमानखण्डस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

अपूर्वः ७९० । १८ ॥

य ।

यागः ७२० । १५ ॥

स ।

स्वर्गः ७२० । १५ ॥

—•••—

अकारादिक्रमेण विषयस्तुची ।

—००—

अनुमानखण्डस्य ।

विषयः ।

अ ।

अतएव चतुष्टयं १६५ । १ ॥

अनुपपत्तिकरणकार्यापत्तिप्रामाण्यवादिमीमांसकमतं ६७३ । १ ॥

अनुपपत्तिकरणकार्यापत्तिप्रामाण्यवादिमीमांसकमतखण्डनं ६८० । १३ ॥

अनुपसंहारिदोषस्य परोक्षलक्षणदूषणं ८३१ । १ ॥

अनुपसंहारिदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८३८ । १ ॥

अनुमाननिरूपणप्रतिज्ञा १ । १ ॥

अनुमानविभागः ५५२ । १ ॥

अनुमानस्वरूपकथनं २ । २ ॥

अनुमानाप्रामाण्यवादिषाव्विक्रमत् २१ । १ ॥

अनुमानाप्रामाण्यवादिषाव्विक्रमतखण्डनं २२ । २ ॥

अग्नय-व्यतिरेकिहेतुत्वलक्षणं ७३५ । ६ ॥

अग्नय-व्यतिरेक्यदाहरणलक्षणं ७४१ । १ ॥

अग्नयिहेतुत्वलक्षणं ७३५ । ३ ॥

असाधारणदोषस्य परोक्षलक्षणदूषणं ८२५ । १ ॥

असाधारणदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८२६ । १ ॥

असिद्धिदोषस्य परोक्षलक्षणदूषणं ८६७ । १ ॥

असिद्धिदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८१६ । १ ॥

उ ।

उदाहरणसामान्यलक्षणं ७४० । ३ ॥

उपनयनलक्षणं ७४६ । १ ॥

उपाधिदूषकतावीजपूर्वपक्षः ३८३ । १ ॥

उपाधिदूषकतावीजसिद्धान्तः ३८३ । १ ॥

उपाधिवादपूर्वपक्षः २६४ । १ ॥

उपाधिवादसिद्धान्तः ३३६ । १ ॥

उपाधिविभागः ३७८ । १ ॥

उपाध्याभासरूपयां ३६८ । १ ॥

क ।

केवलव्यतिरेकानुमानलक्षणापूर्वपक्षः ५८२ । १ ॥

केवलव्यतिरेकानुमानसिद्धान्तलक्षणां ५०४ । १ ॥

केवलान्वयानुमानलक्षणापूर्वपक्षः ५५२ । २ ॥

केवलान्वयानुमानस्य सिद्धान्तलक्षणव्यवस्थापनं ५७२ । १ ॥

केवाश्विद्व्याप्तिलक्षणादूषणं ६६ । १ ॥

त ।

तर्कारूपयां २१ । १ ॥

न ।

निर्गमनलक्षणां ७५२ । ३ ॥

न्याय-तदवयवगिरूपणप्रतिज्ञा ६८६ । १ ॥

प ।

पक्षतानिरूपणप्रतिज्ञा ४०७ । १ ॥

पक्षतासिद्धान्तव्यवस्थापनं ४३२ । १ ॥

पक्षलक्षणाविचारपूर्वकं व्याप्तेरव्यभिचरितत्वप्रतिपाद्यत्वा-

भावव्यवस्थापनं २७ । १ ॥

परामर्शपूर्वपक्षः ४४२ । १ ॥

परामर्शसिद्धान्तः ४६३ । १ ॥

प्रशोक्तसव्यभिचारलक्षणादूषणां ७८४ । २ ॥

परोक्षोदाहरणसामान्यलक्षणनिराकरणं ७४१ । ३ ॥

परोक्षन्यायलक्षणनिराकरणं ६६१ । १ ॥

फ ।

फलभूलाया व्युत्पत्तिः तत्त्वरणस्य च लक्षणं २ । १ ॥

ब ।

बाधदोषस्य परोक्षलक्षणदूषणं ६२८ । १ ॥

बाधदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ६६० । १ ।

व ।

विशददोषस्य परोक्षलक्षणदूषणं ८४२ । १ ॥

विशददोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८५५ । १ ।

विशेषव्यामिलक्षणं १३० । १ ॥

व्युत्तिरेकिहेतुलक्षणं ७३५ । ५ ॥

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिसौन्दर्यमतं ५३ । १ ॥

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिसौन्दर्यमतखण्डनं ५४ । २ ॥

व्यापकतापरामर्शस्य हेतुतावादिसमतं ५२९ । ३ ॥

व्याप्तिग्रहोपाये प्रामाण्यमतं १७४ । १ ॥

व्याप्तिग्रहोपाये स्वमतव्यवस्थापनं २१० । १ ॥

व्याख्यनुगमप्रणाली ३४३ । १ ॥

स ।

सत्प्रतिपक्षदोषस्य परोक्षलक्षणदूषणं ८६५ । १ ॥

सत्प्रतिपक्षदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८७२ । १ ।

संश्लेषकरणकार्यापत्तिप्रामाण्यवादिमोमांसकमतं ६४५ । १ ॥

संश्लेषकरणकार्यापत्तिप्रामाण्यवादिमोमांसकमतखण्डनं ६५६ । १ ॥

संश्लेषपक्षतावादिसमतखण्डनं ४०७ । २ ॥

संश्लेषयोग्यत्वरूपपक्षतावादिसमतखण्डनं ४२० । १ ॥

सम्यभिचारविभागः ७८४ । १ ॥

सम्यभिचारस्य सिद्धान्तलक्षणं ८१६ । १ ॥

साधारणदोषस्य परोक्षलक्षणद्वयं ८१८ । १ ॥

साधारणदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८२३ । १ ॥

सामान्यलक्षणापूर्वपक्षः २५३ । १ ॥

सामान्यलक्षणासिद्धान्तः २८३ । १ ॥

सामान्याभावविचारः १२४ । १ ॥

सिंह-व्याघ्रव्याप्तिलक्षणविचारः ४८ । १ ॥

सिद्धान्तव्याप्तिलक्षणं १०० । १ ॥

सिद्धाधिविषयपक्षतावादिमतस्मरणं ४२३ । १ ॥

सूत्रकारौघप्रतिज्ञालक्षणभिराकरणं ७०३ । १ ॥

समते न्यायलक्षणव्यवस्थापनं ६६१ । २ ॥

समते प्रतिज्ञालक्षणव्यवस्थापनं ७०३ । २ ॥

ह ।

हेत्ववयवलक्षणं ७२५ । ३ ॥

हेत्वाभासनिर्णयप्रतिज्ञा ७६२ । १ ॥

हेत्वाभासविभागः ७७८ । १ ॥

हेत्वाभाससामान्यलक्षणं ७६३ । १ ॥

हेत्वाभासानां असाधकतासाधकत्वव्यवस्थापनं ८८३ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोद्धृतश्लोक-श्रुतीनां
प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

अ ।

अक्षरीरं वाक्सनं १७८ । ११ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवः ८२ । १२ ॥

आ ।

आत्मा ज्ञातव्यः १७८ । ४ ।

आत्मा वा अरे ओतव्यः १५६ । ८ ॥ १७८ । ८ ॥ १८३ । १६ ॥

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं १८१ । ३ ॥

उ ।

उत्तमः पुण्यकृत्यः ८७ । ६ ॥

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां १८६ । ५ ॥

क ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं १८८ । ६ ॥

ख ।

अस्मि ज्ञातिस्मरो द्विजः १८७ । ४ ॥

घ ।

ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं १८६ । ११ ॥

ज्ञानाभिः सर्वकर्मभिः १८२ । ८ ॥

त ।

तस्मात् तस्मात्तये यत्नः १८६ । २ ॥

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति १८७ । ५ ॥

तावदेवास्तु चिरं १८८ । ७ ॥

द ।

दुःखेनात्मन्तं विमुक्तः १८९ । १० ॥

ब्रह्मण्यः श्रोतव्यः १९० । १८ ॥

न ।

न पपाठ गुह्यप्रोक्तां १९० । १ ॥

नित्यं विज्ञानमानन्दं १९१ । २ ॥

न्यायागतधनः १९५ । ८ ॥

प ।

परिच्छानाङ्गवेम्बुक्तिः १९६ । ८ ॥

पुरोडाशैर्यजेत १९५ । ५ ॥

पुष्करपक्षाग्नेनापः १९५ । १ ॥

प्रतिष्ठितं पूजयेत् १९४ । ३ ॥

प्रधाने रामात् १९४ । ६ ॥

प्रोक्षिता ब्रौह्मणः १९६ । २ ॥

भ ।

भियते हृदयग्रन्थिः १९२ । ५ ॥

म ।

माभुक्तं क्षीयते कर्म १९२ । ८ ॥

मोक्षान्नमन्तुर्धो वै १९३ । १० ॥

२३

व ।

विश्वतश्चक्षुषत ८७ । ४ ॥

ब्रौहिमिर्ब्रजेत १३५ । ४ ॥

ब्रौह्मीनवदन्ति १३५ । ३ ॥ १४१ । २ ॥

ब्रौह्मीन् प्रोक्षति १३२ । ५ ॥

स ।

संन्यस्य सर्व्वकर्म्मणि १८५ । १३

सत्तून् प्रोक्षति १४३ । १ ॥

सत्येन कथ्यस्तपसा १८६ । ७ ॥

स ब्रह्मसंख्योऽमृतत्वमेति १८३ । ८ ॥

खे खे कर्म्मण्यभिरतः १८५ । १८ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-सद्वीकाकारधृतग्रन्तकारनाम्नां
अकारादिक्रमेण खण्डौ ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

ग्रन्थकर्तृनामानि ।

आ ।

आचार्याः ८३ । ६ ॥ १७८ । ११ ॥

त ।

त्रिदशिनः १८२ । ८ ॥

न ।

नव्याः ५१ । १३ ॥ ८१ । ४ ॥

प ।

प्राच्यः ८० । १० ॥

प्रार्थिकराः १७३ । ४ ॥

व ।

वाचस्पतिमिश्राः ८१ । ६ ॥

—

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

ग्रन्थनामानि ।

ज ।

जडभरतोपाख्यानं १८६ । २० ॥

भ ।

भगवद्गीता १८८ । ५ ॥

व ।

विष्णुपुराणं १८६ । १ ॥

श ।

श्रुतिः १८५ । ३० १८६ । ८ ॥ १८७ । १८ ॥ १८८ । १० ॥ १८९ । १६ ॥
१८६ । ७ ॥ १८५ । १ ॥

स ।

स्मृतिः १८५ । १० ॥ १८३ । ५ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोऽलिखितवैदिकशब्दानां
अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

अपूर्व १३८ । २ ॥ १५५ । १ ॥

अवघातः १३५ । २ ॥

द ।

दानं १३६ । ६ ॥

प ।

पुरोडाशः १३५ । ५ ॥

प्रथमः १८४ । १७ ॥

प्रायश्चित्तं १५६ । १४ ॥ १६६ । ६ ॥

प्रोक्ष्यं १३५ । ७ ॥ १३६ । ५ ॥ १३७ । ७ ॥ १३८ । ३ ॥ १४१ । १० ॥

य ।

यागः १३५ । ७ ॥ १३६ । ६ ॥ १५५ । १ ॥

र ।

रात्रिसत्रं १७८ । ५ ॥

स ।

सर्गः १३७ । ३ ॥ १५४ । २० ॥

ह ।

होमः १६६ । ६ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

विषयः ।

ई ।

ईश्वरानुमानप्रणाली १ । १ ॥

क ।

कारणत्वलक्षणं १४८ । ७ ॥

त ।

त्रिदण्डिमते मुक्तिपदार्थः १८२ । ८ ॥

द ।

दाह्याद्यनुकूलातिरिक्तशक्तिवादिमतं ११६ । ७ ॥

दाह्याद्यनुकूलातिरिक्तशक्तिवादिमतखण्डनं १२२ । ४ ॥

दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वव्यवस्थापनं १७५ । १ ॥

प ।

प्रामाण्यमते मुक्तिपदार्थः १७३ । ४ ॥

म ।

मुक्तिपदार्थविचारः १५६ । ७ ॥

मुक्तौ प्रमाद्योपन्यासः १७७ । ४ ॥

व ।

विप्रिष्टाभावविचारः ८६ । २ ॥

स ।

संसर्गभावान्योन्याभावयोर्भेदोपायव्यवस्थापनं १०७ । ८ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतश्लोकानां प्रतीकस्य
अकारादिकमेण सूची ।

उपमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

अ ।

अथ स्यान्मङ्गले ३ । १३ ॥

ए ।

एवं जाति-गुण-द्रव्य- २६ । ४ ॥

ग ।

गमनं गमनाकारं ४१ । ४ ॥

स ।

साक्षान्दान्येव भूयस्ति १३ । २ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोत्तिष्ठितग्रन्थकार-
नाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

उपमानखण्डस्य ।

ग्रन्थकारनामानि ।

ए ।

एकदेशी ४१ । १२ ॥

ज ।

जयन्तभट्टः ६१ । ३ ॥

जरनैयायिकः २४ । १८ ॥

न ।

नवीनमीमांसकाः ३५ । ५ ॥

नद्याः ५ । ४ ॥ २५ । १६ ॥

म ।

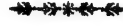
मिथाः ३ । ५ ॥

मीमांसकः ३ । २० ॥ १५ । १६ ॥ २४ । १८ ॥ ४४ । ७ ॥ ५५ । १६ ॥

स ।

साम्प्रदायिकाः ५ । ३ ॥ १३ । १२ ॥

अकारादिकमेण विषयस्तुची ।

उपमानखण्डस्य ।

विषयः ।

उ ।

उपमाननिरूपणप्रतिष्ठा १ । १ ॥

उपमानप्रामाण्यमनङ्गीकृत्वतां मतं ८५ । ३ ॥

उपमानप्रामाण्यमनङ्गीकृत्वतां मतखण्डनं ८६ । १ ॥

उपमितिसंस्वरूपनिरूपणे जयन्तभट्टप्रभृतिमतं ६२ । १ ॥

उपमितिसंस्वरूपनिरूपणे जयन्तभट्टप्रभृतिमतखण्डनं ६२ । ३ ॥

उपमितिसंस्वरूपनिरूपणे मौमांसकमतं ८५ । २ ॥

उपमितिसंस्वरूपनिरूपणे मौमांसकमतखण्डनं ८० । १ ॥

उपमितिसंस्वरूपनिरूपणे समतथ्यवस्थापनं ६२ । ३ ॥

स ।

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिन एकदेशिनोमतं ८१ । ३ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिन एकदेशिनोमतखण्डनं ८२ । ३ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिनयमौमांसकमतं ३५ । १ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिनयमौमांसकमतखण्डनं ३६ । ४ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिमौमांसकमतं १ । १ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिमौमांसकमतखण्डनं २४ । ४ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारधृतस्योक्तश्रुतीनां
अकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

प्रतीकः ।

ग ।

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ३२५ । १२ ॥

त ।

तरति मृगं ४८२ । १८ ॥ ४६२ । ८ ॥

तस्मात् तपस्तेषामात् ३७२ । ३ ॥

तावत्काशं स्थिरचैनं ३७६ । २ ॥

प ।

प्रतिमन्वन्तरक्षेपा ३७२ । ५ ॥ ५०६ । ३ ॥

य ।

यः कश्चित् कस्यचित् धर्मः ५०६ । ६ ॥

यो ब्राह्मणानवगुरेत् ४८२ । १६ ॥

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं २६६ । १ ॥

यत्न दुःखेन सम्मिश्रं ५१० । १६ ॥

व ।

वक्तारो धर्मशास्त्राणां । ५०८ । १८ ॥

स ।

सकृच्च संस्कृतं स्तोत्रं ४०५ । ५ ॥

स्वयम्भरेष भगवान् ३७२ । ७ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोऽस्तिखितग्रन्थकार-
नाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

ग्रन्थकर्त्तृनामानि ।

अ ।

अङ्गिराः ५०६ । १ ॥

अभिनववैशेषिकेकदेशी १८२ । १ ॥

उ ।

उच्छृङ्खलः १६३ । ८ ॥ २८३ । १२ ॥

उपाध्यायः १६४ । १३ ॥

क ।

कण्ठादः ३७१ । २ ॥

कपिलः ३७१ । २ ॥

ग ।

गौतमः ३७१ । २ ॥

प ।

प्राभाकरः १३५ । २० ॥ १५० । १५ ॥

म ।

मनुः ४८८ । ४ ॥ ५०८ । १८ ॥

महार्णवकारः १२६ । १२ ॥

मिश्रः १६६ । १ ॥

मीमांसकः ३४० । १ ॥

३३

य ।

यमः ५०६ । १ ॥

व ।

विष्णुः ५०६ । १ ॥

वैश्विकः १४२ । २१ ॥ १५० ॥ १४ ॥ १५२ । २ ॥

व्यासः ३४६ । २ ॥ ४६४ । २ ॥

स ।

सम्प्रदायः १६२ । ३ ॥

सोन्दः २०३ । ३ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोस्त्रिखितग्रन्थनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

ग्रन्थनामानि ।

भ ।

भारतं ३३२ । ८ ॥ ३३३ । १५ ॥ ३३६ । ७ ॥ ३३७ । ५ ॥ ३६५ । १ ॥

व ।

वेदः ६६ । १ ॥ १०२ । १ ॥ १०३ । १ ॥ १३१ । १३ ॥ १३८ । ४ ॥
१३९ । ३ ॥ १४३ । २ ॥ १४६ । १ ॥ १४७ । ३ ॥ १५० । ५ ॥ ३४० ।
२ ॥ ३४२ । १ ॥ ३४५ । १ ॥ ३४६ ॥ ३ ॥ ३६१ । २ ॥ ३७१ । ३ ॥
४६६ । १ ॥ ४७० । २ ॥ ४७१ । १ ॥ ४७४ । ४ ॥ ४८४ । २ ॥ ४८६ ।
६ ॥ ४८७ । १ ॥ ४८८ । २ ॥ ५०० । १ ॥ ५०२ । २ ॥ ५१० । १ ॥
५११ । १ ॥

स ।

स्मृतिः ३६४ । २ ॥ ३६० । ८ ॥ ४६६ । २ ॥ ४७० । २ ॥ ४७३ । २ ॥
४७४ । ४ ॥ ४८१ । २ ॥ ४८५ । ६ ॥ ४८८ । ५ ॥ ४८९ । १ ॥ ४९६ ।
१ ॥ ५०० । १ ॥ ५०२ । २ ॥ ५१० । १ ॥ ५११ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोऽलिखितवेदोक्तशब्दानां
अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

अष्टका ५११ । १२ ॥

व ।

विश्वजित् ५२६ । १ ॥

स ।

स्वर्गः ५१० । १५ ॥

ह ।

होलाका ५०३ । १ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

—•••—

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

विषयः ।

अ ।

अविनाभावस्याकाङ्क्षाखण्डनं १८५ । १ ॥

आ ।

आकाङ्क्षानिरूपणोपयोगिनौ जिज्ञासा १८५ । १ ॥

आकाङ्क्षालक्षणसिद्धान्तः २०८ । २ ॥

आसत्तिवादपूर्वपक्षः २८६ । १ ॥

आसत्तिवादसिद्धान्तः ३११ । १ ॥

क ।

कर्म्मत्वे घटवत्त्वानुमानप्रणाली ११८ । १ ॥

त ।

तात्पर्यपदस्य निष्कृतार्थकत्वकथनं ३२७ । १ ॥

तात्पर्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वनिराकरणं ३१६ । १ ॥

तात्पर्यवादे मीमांसकमतं ३४० । १ ॥

तात्पर्यवादे मीमांसकमतखण्डनं ३६८ । ६ ॥

न ।

नव्यमते आकाङ्क्षालक्षणं २४१ । १ ॥

प ।

प्रकारान्तरेण आकाङ्क्षालक्षणं २९७ । १ ॥

प्रकारान्तरेण वाक्यपक्षककर्मत्वादिविशिष्टज्ञानानुमानप्रणाली १२६ । २ ॥

प्राभाकरपूर्वपक्षसिद्धान्तः १२५ ॥ ३ ॥

य ।

योग्यतानिरूपणोपयोगिनी जिज्ञासा २४५ । १ ॥

योग्यतानिरूपणसिद्धान्तः २६२ । १ ॥

ल ।

लौकिकशब्दाप्रामाण्यवादिजरन्मीमांसकमतं ८३ । १ ॥

लौकिकशब्दाप्रामाण्यवादिजरन्मीमांसकमतखण्डनं ८५ । १ ॥

लौकिकशब्दाप्रामाण्यवादिप्राभाकरमतं ८२ । ४ ॥

लौकिकशब्दाप्रामाण्यवादिप्राभाकरमतखण्डनं १०३ । १ ॥

व ।

वक्तृत्वदर्धविशिष्टज्ञानानुमानप्रणाली ११५ । ३ ॥

वर्णनित्यतावादिमतं ३७८ । ३ ॥

वर्णनित्यतावादिमतखण्डनं ३३४ । १ ॥

वर्णनित्यत्वानुमानप्रणाली ३७६ । ३ ॥

वेदस्य नित्यत्वविषये गुरुमतखण्डनं ४८८ । ५ ॥

वेदस्य नित्यत्वविषये गुरुणां मतं ४६७ । १ ॥

वेदस्य पौरोषेयत्वव्यवस्थापनं ३३८ । ८ ॥

वेदस्य प्रवाह्याविच्छेदरूपनित्यत्वमतं ४६५ । १ ॥

वेदस्य प्रवाह्याविच्छेदरूपनित्यत्वमतखण्डनं ४६६ । १ ॥

वेदस्य लक्षणं ३४८ । ४ ॥

श ।

शब्दानित्यत्वविचारावतरणं ३७५ । १ ॥

शब्दाप्रामाण्यलक्षणं १ । २ ॥

शब्दाप्रामाण्यवादिनौद्धमतं १४ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितवैदिक-
शब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

अभिष्टोमं २५७ । ८ ॥

अभीष्टोमीयैकादशकपालयागः ३२२ । १६ ॥

अपूर्व ६६ । १ ॥ २६७ । ३ ॥ ३०८ । ८ ॥ ३२२ । १ ॥ ३२४ । १ ॥

३२४ । १ ॥ ३४२ । ३ ॥ ३४४ । ३ ॥ ३४८ । १ ॥ ३५६ । १२ ॥

आ ।

आग्नेयाष्टाकपालः ५१६ । १५ ॥

आग्नेयाष्टाकपालयागः ३२२ । १७ ॥

उ ।

उपवापः ३५६ । १० ॥

उपान्शुयागः ३२२ । १८ ॥

ए

ऐन्द्रदधियागः ३२२ । १७ ॥

ऐन्द्रपयोयागः ३२२ । १७ ॥

ज

जातेष्टिः ४५१ । २ ॥ ४४३ । ५ ॥ ४५५ । ५ ॥

द ।

दर्शः ३२२ । १८ ॥ ३२६ । ८ ॥ ३२७ । ५ ॥ ३२८ । १ ॥

दार्ढ्यं ६७२ । २ ॥

दुर्लभं ३३२ । २ ॥

न ।

नरकः १६७ । २ ॥ २११ । २ ॥ २१७ । ८ ॥ २४८ । १ ॥ ४४३ । ४ ॥

प

परमापूर्व ३२३ । १ ॥ ३२४ । ७ ॥ ३२६ । ११ ॥ ३२८ । १२ ॥ ३२९ । २ ॥

प्रित्ययः ४५३ । ५ ॥ ४५५ । ५ ॥ ४५८ । ३ ॥

पुरोडाशः ३५८ । ६ ॥

पौर्णमासः ३२२ । १६ ॥ ६२६ । ८ ॥ ३२७ । १४ ॥ ३२८ । १ ॥

प्रायश्चित्तं २१५ । ७ ॥ २३३ । १ ॥

य ।

यागः ७ । ४ ॥ ६ । १७ ॥ १० । ६ ॥ ६६ । ५ ॥ १७४ । ५ ॥ २२५ । ११ ॥

२६६ । २ ॥ २६७ । ५ ॥ २६८ । २० ॥ ३०० । ३ ॥ ३११ । २ ॥

३१५ । १ ॥ ३१६ । १ ॥ ३२२ । ३ ॥ ३४१ । १ ॥

व

वाजपेयं १४७ । ६ ॥ १४८ । ६ ॥

विश्वजित् ३ । ५ ॥

श

श्रेयः २०६ । २ ॥ २११ । १ ॥ २१३ । १ ॥ ६३८ । ६ ॥

श्राद्धं ४३८ । ४ ॥ ४४५ । १ ॥ ४४७ । १ ॥ ४५१ । २ ॥ ४५८ । २ ॥

स ।

सन्ध्या २२४ । ८ ॥ २२५ । २ ॥ २२३ । ४ ॥ २४७ । ३ ॥

सर्गः ८ । १२ ॥ ७५ । ६ ॥ ८८ । ७ ॥ ८५ । १५ ॥ ८६ । ५ ॥ १६४ । १ ॥

२५७ । १ ॥ ३०१ । १ ॥ ३०७ । १ ॥ ३१० । ८ ॥ ३११ । २ ॥

३१४ । ३ ॥ ३१६ । २ ॥ ३२४ । ६ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोद्धृतश्लोक-श्रुतीनां
प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

प्रतीकः ।

अ ।

अकुर्वन् विहितं कर्म २३४ । ५ ॥

अभियुक्ताश्च ये यत्र ६४६ । ११ ॥

अम्बाम्बेति यदा बालः ६४२ । ६ ॥

आ ।

आत्मा ज्ञातव्यः ४५६ । ७ ॥

इ ।

इन्द्रः सहस्राक्षः ५११ । ३ ॥

इन्दुमुपासीत ५११ । १ ॥

क ।

क्रियमाद्योपकारे तु २२ । १२ ॥

ज ।

जातावस्तित्व-नास्तित्वे ५८७ । ३ ॥

त ।

तत्र तत्त्वमभियोगात् स्यात् ६४६ । १० ॥

तद्धितेन चतुर्थ्या वा ५१६ । १८ ॥

तरति मृत्युं २७२ । ३ ॥ ४५६ । ८ ॥

तस्मादेनसः ४१६ । १ ॥

ते नराः सुखम्वयवः ५०१ । १८ ॥

द ।

दद्यादहरहः आर्जं २२५ । ५ ॥

दुःखेनात्यन्तं ४४३ । ५ ॥

द्वादशेऽहनि पिता ६५० । ८ ॥

ध ।

धर्मः क्षरति ४१७ । १ ॥

न ।

नोपास्ते यस्व पश्चिमां २३४ । ६ ॥

प ।

प्राथम्यादभिधात्वात् ५६४ । १ ॥

य ।

यज्ञायाचरतः कर्म ४५५ । ६ ॥

यन्न दुःखेन सम्मिश्रं ५०१ । १ ॥

यो ब्राह्मणायावगुरेत् ३४१ । १ ॥

व ।

वर्षाषु रथकारः ६०२ । ५ ॥

वाराहो चोपानत् ५३१ । ६ ॥

विष्णुं ध्यायेत् ३१६ । १८ ॥

विष्णोः प्रीतिकामत्सं ३२० । ८ ॥

विश्वब्दो हि विशेषार्थः ३७३ । २ ॥

श ।

शक्तियहं व्याकरणोपमान- ४८१ । ८ ॥ ६४६ । १८ ॥

शास्त्रदेष्टितं पत्नं ४५८ । ६ ॥

शिवाय गां दद्यात् ५१४ । २ ॥

शूद्रायां कर्दमो वैश्यात् ६०२ । १४ ॥

स ।

स विष्ठायां कृमिभृत्वा ४४६ । ३ ॥

सन्ध्यामुपासते ये तु २२५ । २ ॥

साधुभिर्भावितव्यं ६४० । ११ ॥

स्वर्गकामोऽभिष्टोमेन ५०४ । ११ ॥

स्वर्गेऽपि पातभीतस्य ५०१ । २१ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोऽखितग्रन्थकारनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

ग्रन्थकारनाम्नाः ।

अ ।

अतिगवीनाः १४१ । ४ ॥

उ ।

उच्छृङ्खलाः ४२६ । ८ ॥ ४६२ । २० ॥

उत्तानाः ३३६ । ३ ॥

उदयमाचार्यः २८४ । १२ ॥

ग ।

गुरुवः ७ । १ ॥ २२ । ६ ॥ ७५ । १४ ॥ ८२ । ६ ॥ १२५ । १७ ॥ ३०० । १ ॥

गुरुचरणाः १२ । १५ ॥ ५८ । १६ ॥ ६७ । १६ ॥ १०४ । १२ ॥

ज ।

जैमिनिः ६४१ । ११ ॥

न ।

नवीनाः १३६ । ३ ॥

नैयायिकग्रन्थाः २३५ । १६ ॥

प ।

प्राचीननैयायिकाः ७५ । १४ ॥

प्राभाकरग्रन्थाः १६५ । १७ ॥

प्राभाकराः ५६६ । १ ॥

४६

भ ।

भट्टः ३१४ । २२ ॥

भट्टाः २ । ११ ॥ ५७८ । ८ ॥

भट्टैकदेशी ३१४ । ५ ॥

म ।

मखनः ५८७ । ३ ॥

महार्णवकारः ७७ । १८ ॥

मिश्राः ४३ । ४ ॥ १२६ । ४ ॥ २१७ । ८ ॥

मिश्रागुयायी २०३ । १५ ॥ २२८ । ६ ॥ २२६ । १३ ॥

मीमांसकः २२४ । १५ ॥ ३८५ । १३ ॥ ५१६ । १० ॥ ५२७ । ८ ॥ ५६३ । ५ ॥

मीमांसकैकदेशी ६० । ११ ॥

व ।

वैयाकरणः २७४ । १३ ॥

श ।

श्रीकरः ५६६ । ७ ॥

स ।

सोन्दः २४ । ८ ॥ ३४ । १० ॥ २१७ । ३ ॥ २७६ । १२ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

—*—

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

विषयः ।

अ ।

अपभ्रंशपदस्य न वाचकत्वमिति व्यवस्थापनं ६३८ । ७ ॥

अर्थवादाप्रामाण्यवादमतं ७६० । १ ॥

अर्थवादाप्रामाण्यवादमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतव्यवस्थापनं ७८७ । १ ॥

आ ।

आख्यातपदार्थविचारः ८१६ । १ ॥

उ ।

उपसर्गविचारः ८५७ । १ ॥

क ।

कार्यत्वेन अपूर्वमेव विधिप्रत्ययवाच्यमिति प्रामाण्यमतं २६७ । १ ॥

कार्यत्वेन अपूर्वमेव विधिप्रत्ययवाच्यमिति प्रामाण्यमतखण्डनं ३७८ । १ ॥

च ।

चिकीर्षालक्षणं १४ । १ ॥

ज ।

जातिविश्लिष्टशक्तिशक्तिवादमतं ५७२ । ३ ॥

जातिशक्तिवादिप्रामाण्यमतं ५५६ । १ ॥

जातिशक्तिवादिभट्टमतं ५८० । १ ॥

जातिशक्तिवादिमण्डनाचार्यमतं ५८७ । १ ॥

जातिशक्तिवादिश्रीकरमतं ५६६ । ७ ॥

जात्याकाशतत्त्वतयः पदार्थ इति स्वमतव्यवस्थापनं ५८६ । ५ ॥

४।

धातुप्रविचारः ८७७।१॥

५।

प्रत्ययादिप्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवस्थापनं ८६०।१॥

प्रवर्तकज्ञाननिरूपणप्रतिष्ठा १।१॥

प्रवर्तकज्ञानविषये गुरुमतं ६।१॥

प्रवर्तकज्ञानविषये गुरुमतखण्डनं स्वमतव्यवस्थापनञ्च १४४।१-४

प्रवर्तकज्ञानविषये भट्टप्रभृतिमतखण्डनं ५।१॥

प्रवर्तकज्ञानविषये भट्टप्रभृतिमीमांसकानां मतं २।१॥

प्रवर्तकज्ञानविषये महार्णवकारमतं ७७।१॥

प्रवर्तकज्ञानविषये महार्णवकारमतखण्डनं ७८।१॥

प्रवर्तकज्ञानविषये मीमांसकैकदेशमतं ६०।११॥

प्रवर्तकज्ञानविषये विधिप्रत्ययार्थविषये च उदयनाचार्यमतं २८४।१॥

५।

योगरूपपञ्जादिपदार्थविचारः ५६१।५॥

६।

शब्दवाचविचारः ६६०।१॥

७।

वाक्यशेषस्य शक्तिप्राप्तकालव्यवस्थापनं ५२६।१॥

विधिर्यविचारः २२४।८॥

८।

समासविचारः ७२७।१॥

साधुशब्दविचारः ६४४।११॥

९।

हिंसापदार्थविचारः २११।१॥

वसुचिन्तामणौ

मन्दासपुरीयसहस्र विविध

आचारमूलत्वे वेदस्य प्रवर्तकग्रामजनकस्य

बन्दाबस्तुराणवर्गः विविक्तः सन्

[illegible]

महाराष्ट्र शासन, न्याय विभाग, मुंबई

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

मिति प्रवर्तकज्ञान निरूप्यते । तत्राभिधा-सङ्ख्या-

भवति निर्वहति; 'निरूप्यते' वेदव्याचारमूल्यनिरूपणमकारं निरूप्यते । एतेन प्रवर्तकज्ञानजनकत्वं स्वरूपसत एवाचारमूल्य-निर्वहकत्वात्तन्निर्वहार्थं तन्निरूपणमनुपपन्नं । न च प्रवर्तकज्ञान-जनकत्वज्ञानं विना व्याचारमूल्यज्ञानं अतस्तज्ज्ञानार्थं प्रवर्तकज्ञान-निरूपणमिति वाच्यं । प्रवर्तकज्ञानजनकत्वज्ञानं^(१) विना व्याचार-मूल्यज्ञाने विरोधाभावात् तथासत्याचारमूल्यज्ञानं वेदस्य प्रव-र्तकज्ञानजनकत्वज्ञानेन भवतीत्येव वक्तुमुचितत्वाच्च इति पूर्वपक्षा-भासो निरस्तः । सङ्गतिप्रदर्शनपरोऽप्ययं ग्रन्थो न निरूपणप्रयोजन-प्रदर्शनपर इति ध्येयं ।

अथ भट्टाः प्रवृत्तिजनने विधिध्यापारीभूतोविधिसमवेतोभाव-जापरनामा अतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्तकं तत्रैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः, सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एक-

(१) व्याचारमूल्यत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याशयेन समाधत्ते प्रवर्तकज्ञानेति ।

लिङ्गादेस्त्वावदभिधानामकः स्मिन्लो व्याचारोऽवस्थाभ्युपेयः व्यापारभिन्नस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्मिन्निष्ठव्यापारद्वारा यथा दण्डस्य स्मिन्निष्ठस्यन्दार्जन-द्वारा यस्मिन्निष्ठस्यन्दजनकत्वं, अथ व्यापारे अभिचारवारणाय व्यापारभिन्न-स्येति, व्यापारिणः स्मिन्निष्ठव्यापारजनने न व्यापारपेक्षा जनकस्यापत्तेरित्यत-उक्तं परनिष्ठेति, ज्ञानद्वारैव लिङ्गादि प्रवृत्तिं जनयत्विति शब्दाभित्या सा भावाभ्युपेयत्वं उक्तं स्मिन्निष्ठेति, सा च शब्दाभित्याशब्दभावनेष्वुच्यते,

प्रयोगानुसारेण विग्रहः । वा आख्यातसामान्यप्रतिपत्त्यर्थे कतिपय-
 व्यापारे विधेरव्यापारे विशेषणतया न्वेति, प्रत्ययस्योऽपि विधयितया
 व्यापारे विशेषणं, न प्राप्ते आगविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुदप-
 रत्यन्यत् । न चेतादृशबुद्धवपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः
 प्रयोजनज्ञानस्याहेतुत्वे “विश्वजितेत्यादौ फलकत्वानुपपत्तेः इति
 वाच्यं । आगविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्यथे व्यापारनिष्ठेष्टसाध-
 नत्वस्यान्यथप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यतावत्त्वादेव व्यापारे
 तद्धानात् । यदा विधित एव खर्गादिसाधनत्वस्य तच्च प्रवृत्तिरूप-
 व्यापारे आख्यातार्थेऽन्येति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकं ।
 न चेवं न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादिति वाच्यं ।
 क्रियागतेष्टसाधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात्
 अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषकत्ववाच्च । न चेवं तादृ-
 शाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं । विधिः प्रवृत्तिजनकधर्मसम-
 वाधिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवत् इत्यनुमानादेव तत्सिद्धेः पर-
 मते शब्दस्य द्रव्यत्वाच्चासिद्धिः । न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभि-
 चारः, तस्य शरीर-प्राणसंयोगोपादानत्वात् । न च विधिर्न प्रवृत्तौ

(१) स्वप्रतिपादकवाक्यप्रतिपाद्यत्वरूपप्रत्ययसत्येत्यर्थः ।

अप्यहोर्ध्वविषयत्वेनार्थमात्रनेत्युच्यते, सा च सर्वार्थाख्यातवाचा तदुक्तं, “अभि-
 प्राप्तावतामाह्वयामेव सिद्धादयः” । अर्थात्मभावना तस्या सर्वार्थाख्यातेषु
 गम्यते” । “अर्थात्मत्वं” अर्थविषयत्वं, अर्थभावना च कर्मा करणमिति
 कर्मात्मताप्रतिपत्तिरित्युच्यते । अस्यापि फलं समीहि सा न भावः

कारणं प्रवृत्तिसामान्ये तस्य अभिचारादिति वाच्यं । वैधधीजन्य-
प्रवृत्तौ तद्वेतुत्वान् जानवत् प्रवृत्तावपि विलक्षणसम्भवाच्च । तच्च
जातिरूपमखण्डोपाधिरूप वा इत्यन्यदेतत् । अन्यस्तु अभिधां तथापि
तद्वैर्मे प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्या अभिचारात् प्रत्यक्षादि-
नेष्टसाधनत्वपक्षेऽपि प्रवृत्तेः । नापि यागादिविषयिकायां, यागकृतिः
रुग्णसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः । नापि विधिजन्यायां,
तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव द्रुप्यरिचयान् । नापि जातिविशेषविशिष्टायां,
गुणगतजात्यनभ्युपगमादिति, चेत्, न, विधिजन्यतावच्छेदकानखण्डो-
पाध्ववच्छेदेनैव तद्वेतुत्वान् । न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृ-
त्त्यापत्तिरिति वाच्यं । विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन
तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः ।

परे तु सङ्ख्यज्ज्ञानं प्रवर्तकं, सङ्ख्य इच्छा, तत्रैव विधिशक्तिः,
याग इच्छाविषय इत्येवान्वयबोध इत्याहुः ।

अन्ये तु वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ अपूर्वज्ञानं प्रवर्तकं, नित्ये
संख्यावन्दनादौ फलाभावेन तत्र कल्पनात् नित्यापूर्वस्य पक्षस्य
तत्रापि स्वीकारात्^(१) विधिशक्तिरपि तत्रैव, यागजन्यमपूर्वमित्ये-
वान्वयबोध इत्याहुः ।

(१) न च नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ फलाभावेन अभिचार इति वाच्यं ।

नित्यापूर्वस्य तत्रापि स्वीकारादिति ख० ।

येन तस्मैतद्विषयधीनत्वात्, सर्वत्र शब्दभावनापि मान्यत्वात् किं केन
कथमित्यप्रश्नयवन्ती भवति, तदिदमाहुः, “लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना
भाष्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । सम्बन्धबोधः कारणं तदीयं प्ररोचना चाहुः-

पूज्यभावनान्नं न प्रवर्त्तकं, तस्मिन् सत्यानि च-

केचित् भावनान्नं वैदिके प्रवर्त्तकं, भावना च प्रवर्त्तकं विष्णुसाधनज्ञानं नित्यं तदभावात्, विधिप्रक्रिरपि तत्रैव आत्म-
तत्त्वान्वयं तदर्थत्वात् अन्वयस्यास्य पक्षतीत्यादिवदित्याहुः (१)।

तदेतन्मत्तचतुष्टयं एकैर्नैव शक्येन दूषयति, 'तत्राभिधेति, 'तत्र'
निरूपणे, विषयत्वं सप्रत्यर्थः, अन्वयस्यास्य 'प्रवर्त्तकमित्यनेन, तथाच
नक्षिकपक्षविषयोभूतं प्रवर्त्तकमिदं नोपन्यस्य, अभिधानश्च विधि-
प्रवर्त्तकप्रदार्थत्वं अभिधापदवाच्यत्वं वा तेषामभ्यन्तरे नाप्रसिद्धिः
अभ्यन्तरे शब्दशक्तेरेव अभिधापदवाच्यत्वात्।

केचित् 'तत्र' प्रवर्त्तकं, 'न प्रवर्त्तकं' नोपपादकं न जनकमिति
यावदित्याहुः।

'तस्मिन् सतीति विनेष्टसाधनज्ञानं तेषां ज्ञानेऽप्यप्रवर्त्तकैरि-
त्यर्थः, इदञ्च सङ्कल्पापूर्व-भावनान्नं न प्रवर्त्तकमित्यत्रैव हेतुः
अभिधायं भावनाभावेन तज्ज्ञानमन्तस्य वक्तुमशक्यत्वात्। 'अमत्य-

(१) तथाच यागानुष्ठानकतिमानित्यन्वयबोध इति भावः।

नयोपयुज्यते" ॥ इति, किमित्याकाङ्क्षायां प्रवर्त्तनीयपुरुषप्रवृत्तिर्भावा
सैव कर्म, केनेत्याकाङ्क्षायां सम्बन्धबोध इति, अन्वयस्य सिद्धपदवाच्य-
प्रवृत्तेः सम्बन्धबोधेन तच्छक्तिप्रवृत्त्येण सहकारिणा सा प्रवर्त्तनीयत्वार्थः,
कथमित्याकाङ्क्षायां 'प्रशोभतेति, 'प्रशोचना' स्तुत्यर्थवादः, स च कर्मणः
प्रशस्तत्वज्ञानमन्तदेवावबोद्धव्यं प्रवृत्तिमप्रापयन्ती विविधशक्तिं प्राप्नुय-
मानादारा प्रवृत्तिजननी करोति, अतएव यत्र प्रशोचना न भवति

प्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेः । कार्यत्वज्ञानं प्रवर्तकमिति

पीति, इदञ्च सर्वत्रैव हेतुः वैदिकविधिजन्यज्ञाने विधिसमवेत-
पदार्थसङ्ख्यापूर्व-भावनादिविषयकत्वेऽप्यपि किञ्चेष्टसाधनत्वज्ञानेन
प्रवृत्तेरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं वस्तुतस्तु एतादृशाभिधायकत्वेन ज्ञाना-
भावः । न चोक्तानुमानमेव मानं, शब्दस्य प्रवृत्तिसामान्ये शब्दप्रवृत्तौ
वा व्यतिशाराद् अन्यथासिद्धत्वाच्च अकारणत्वात् शब्दस्य द्रव्यत्वा-
विद्वेः अप्रयोजकत्वाच्च^(१) । एवं सङ्ख्यज्ञानमपि न प्रवर्तकं ज्ञाना-
भावात् इच्छात्मकस्य तस्य स्वरूपसतोहेतुत्वेन तदभावे तज्ज्ञानाद-
प्रवृत्तेः । एतत्पूर्वज्ञानमपि वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ न कारणं अपू-
र्वादिपदादपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अतएव भावनाज्ञानमपि न प्रवर्तकं
भावनापदादपि तदापत्तेरित्यपि बोध्यमिति सङ्क्षेपः । 'कार्यता-
ज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः । न च कृतिसाध्यताज्ञानं
विनापि घट-धाग-पाकादिकर्तुं सादृपायकपाल-मृत्रिस्तण्डुलादिमिद्व-

(१) ननु शब्दात्मानन्तरत्वेन हेतुर्वाच्यः अतो नानिश्चितं षाड्, अप्र-
योजकत्वाच्च ।

तच्चापि कल्प्यत इति तस्या विध्यविनाभाव इति । इदमत्र तत्त्वं, अभि-
धायि न तत्त्वेन ज्ञाता स्वरूपसती वा हेतुरतिप्रसङ्गादिति प्रवर्तकत्वेन
भावनात्वेन च ज्ञाता तथा, तथाच यज्यादिपदसमन्विताहारिणं यागादि-
जनकप्रवृत्तिजनकत्वग्रहे समानसंज्ञित्वसंबन्धतया यागादावपि कृतिसाध्य-
त्वमानं, साध्यानुपस्थितौ च भावनात्वेन ज्ञानसम्भवोति समन्विष्टावृत्तफलं
इति भावनात्वेन ज्ञातये, अतएवावृत्तफले विश्वजिदादौ फलं कल्प्यते,

गुरुवा । तथा हि ज्ञानस्य कृती अन्यायां चिकी-

विशेष्यप्रवृत्तिदर्शनाद्भविचार इति वाच्यं । प्रवृत्तेर्हि विषयताचयी-
एका साध्यत्वाख्यविषयता, सा च यन्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञान-चिकी-
र्षादिना प्रवृत्तिस्तन्निष्ठा, तच्च घट-याग-पाकाद्यैर्न तु तत्त्वजनकी-
भूतकपालादिभिर्दुर्निष्ठा, अतएव घटं करोति प्रयागं करोती-
त्येवानुव्यवसाय-व्यवहारौ न तु कपाल-हविरादेः सिद्धतादृशायां
कपालं करोति हविः करोतीत्यनुव्यवसायो व्यवहारो वा कृतिप्र-
विधातुयोगे द्वितीयायाः साध्यत्वाख्यविषयतार्थकत्वनिश्चयात् । न
च साध्यत्वाख्यविषयताया एव कृतिप्रविधातुयोगे द्वितीयायां त्वनिश्चये
कपाल-तत्त्वादौः सिद्धतादृशायां कपालं करोति तन्तुं करोतीत्या-
दिव्यवहारवत् कपालं घटवन्तं करोति तन्तुं घटवन्तं करोतीत्या-
दिव्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यं । साध्यवैगुण्यबोधप्राप्तमभि-
व्याहृतकृतिप्रविधातुयोगे द्वितीयाया एव तथा नियमात्मक-
कपालादिपदोत्तरद्वितीयाया आधेयत्वमर्थः, घटादिपदश्च घटलो-
दिपरं, मतुदर्थः आश्रयत्वं, धात्वाख्यातार्थोपापर-प्रत्यक्षौ यथा

तथाचाभिधागतमित्युमाधनत्वमपि भासते तच्च क्रियागतमित्युसाधनत्वं
विना नेत्यास्तितददृष्टसाधनतायोद्योऽपि, तथाच प्रवर्तनात्-भावनात्-
ज्ञानानुबुद्ध्यापरा शक्तिर्निष्ठादिपदएव, अथर्वैका प्रवृत्ततुलना अपरा
ज्ञानानुबुद्धा इति शक्तिचतुष्टयमिति । अन्ये तु व्यवहारेण व्युत्पत्त्यर्थात्
सप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारिते शक्तिं कल्पयन्ति, तावृष्टीकैवेति, तेषां निष्ठ-
त्वाच्च । अथर्वै-तु अपूर्वमेव विध्यर्थो वैदिके तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वा-

(१) आधेयत्वमित्यर्थः, कश्चित्तद्वयं पाठः ।

दिवाङ्मः । इतरेषु प्रष्टितिरूपभावाज्ञानं प्रयत्नेत्यमिति तैव निश्चय इति
 यदस्ति । तदेतत् सर्वं दूषयति, 'तस्मिन्निति, इदं हि हेतुद्वयं यथायोग्यं
 बोध्यं अविद्यायां मायामात्रेण तत्र तस्मिन् सतीत्यादिहेतोरन्वयत् ।
 इदमत्राहृतं गदार्थसम्बन्धाभिप्रायासमिधार्था मायामात्रः श्ववहाराधीन-
 व्युत्पत्तिवशेन प्रवृत्त्य ज्ञानमात्रजनकत्वावधारणेन प्रष्टिजनकत्वाभावात्
 भूति वा श्ववहारेणैव साधनताज्ञानमात्राधार-रत्वेनोपसर्गसमिधाकल्प-
 नात् ।

तत्कालाद्यविशेषककृतिसाध्यताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः । एवं चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमवश्यं, तेन तस्या अपि कपाल-हवि-
स्तण्डुलाद्युपायकप्रवृत्तौ^(१) न व्यभिचारः, अन्यथा नैयायिकमतेऽपि
व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तैरपि कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोर्हेतु-
लोपगमादिति भावः ।

यत्तु प्रवृत्तेर्विषयताचैविध्ये मानाभावः, किन्तु कपाल-हवि-
स्तण्डुलाद्युपायएव प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेव चोपपादयति; न
तत्र घटं करोति घागं करोति पाकं करोतीत्यादिव्यवहारानुप-
पत्तिः कृतिवार्त्तिधातुयोगे द्वितीयाया विशेष्यतार्थकत्वनियमादन्यथा
कपालत्वं करोतीत्यादिव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं । अत्र घट-धाग-
पाकादिपदस्य कपाल-हविस्तण्डुलादौ काल्पनिकत्वात् कृतिवार्त्ति-
धातुयोगे द्वितीयाया विशेष्यतासुकुलत्वान्वतरार्थकत्वनियमेनासु-
कूलत्वं वा तत्र द्वितीयार्थद्विति प्राचीननैयायिका वदन्ति । तदसत् ।
सत्त्वणया शब्दप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थनेऽपि घटादिविशेषकत्वाव-
गाहेत्वेनानुभूयमानायाः घटं करोतीत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीतेरनुप-
पादनात् लक्षणया मानाभावाच्च । किञ्च जलाहरण-स्वर्गादि-
रूपफलस्य उद्देश्यताख्यविषयतायाः घट-धाग-पाकादेश्च साध-
ताख्यविषयताया अनभ्युपगमे दृष्टसाधनताज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञान-

(१) कपाल-हविस्तण्डुलाद्युपादानविषयकप्रवृत्तौ विहितं स्तम् ।

व्यापारकाले मानाभावात् । न चोक्तनियमान् तत्कल्पनं, खनित्वस्य
गौरवेणाप्रयोजकतया कर्मविशेषणत्वात् अनुमित्यादिकरणव्याप्तिस्तथादौ

चित्तिरिति न कर्तव्यमस्ति तत्सत्त्वे कतिविशेषो-

चिकीर्षायां कार्य-कारणभासोऽपि दुर्वार इत्युक्तमात्र एव तस्या-
मद्योपरिष्ठात्^(१) इति दिक् । अत्र च तत्रकारक-तद्विषयक-
तत्साधनताज्ञानत्वं तत्साध्यतावच्छेदकतत्साध्यक-तदर्धिप्रवृत्तिकार-
णतावच्छेदकं न वा तदर्धिप्रवृत्तित्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्ति-
न वेत्यादिविप्रतिपत्तिः, तेन नैयायिकैरपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य
प्रवर्तकत्वाभ्युपगमोऽपि न सति । तदर्धित्वञ्च तदुद्देश्यकत्वं, न लिङ्ग-
साधनताज्ञानं प्रवर्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं तदर्धिप्रवृत्तिकारणं
न वेत्यादिविप्रतिपत्तिः परैरपि हविराद्युपादाननिष्ठयागादिरूप-
चिकीर्षाविवेचसाधनतत्साधनस्य यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुत्वोपगमात्
इष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यलोभाद्यदिषयकसमसाधनस्य प्रवृत्तिहेतुत्वा-
भ्युपगमाच्च इति श्रेयं । 'चिकीर्षातिरिक्तं न कर्तव्यमस्तीति, 'कर्तव्यं'
द्वारं, चिकीर्षावश्यं द्वारमिति समुदितार्थः, तथैव प्रकृतोपयोगात् ।
न चेत् प्रवर्तकज्ञानत्वव्यापकचिकीर्षाव्यापारकत्वं इति फलितं तत्सा-
ध्यकं उपादानप्रत्यये^(२) व्यभिचरितम्, तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वाद्यु-
पादानेच्छायास्तस्य द्वारत्वमसौऽपि चिकीर्षाया अद्वारत्वाच्च इति
वाच्यं । 'ज्ञानस्येत्यस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षादसाधनौभूतज्ञानस्येत्यस्यात्

(१) वक्ष्यमाणद्योपरिष्ठादिति ग० ।

व्यभिचाराच्च । इच्छापि न किञ्चिद् तस्याः स्वरूपसत्त्वा एव प्रवर्तकत्वेन
ज्ञानप्रकर्षप्रतिफलत्वात् साधनतामादिपदसम्बन्धाच्च । अपूर्वज्ञानमपि न

उपादानसाधनं न साक्षादसाधनं उपादानप्रत्यक्षविगमेऽपि प्रत्यक्ष-
 दुर्भावात् । उपादानेच्छायास्तद्वारत्वमतेऽपि न स साक्षात्साधनत्वावस्था-
 कत्वात् । न च तथापि फलज्ञाने अभिचारः फल-चिकीर्षयोः
 प्रवृत्तावहेतुत्वादिति वाच्यं । फलज्ञानस्य फलेच्छाया उपपत्ति-
 साधनत्वादकत्वेन अन्यथासिद्धतया प्रवृत्तिजनकत्वस्य न तत्रासिद्धः ।
 यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा उपायचिकीर्षया एव
 तद्व्यापारत्वेनैव चिकीर्षाव्यापारकत्वरूपसाध्यस्यापि तत्र सुवर्तं सत्त्वात् ।
 न हि स्वप्नमानविशेषकचिकीर्षाव्यापारकत्वपर्यन्तं वाच्यं, अनुप-
 योगादिति श्रेयं । ननु चिकीर्षारूपव्यापारसत्त्वेऽपि कुतो न कश्चित्
 कृत्यत्वाद् इत्यत आह, 'तत्सत्त्वं इति, 'हेत्वन्तरेति, 'हेत्वन्तरं दण्ड-
 कषायाद्युपादानलौकिकप्रत्यक्षं प्रतिबन्धकभावश्चेति भावः । ननु तत्र-
 दुपादानतावच्छेदकप्रकारक-तत्तदुपादानकप्रवृत्तिर्वेन तत्तदुपादान-
 तावच्छेदकप्रकारक-तत्तदुपादानविशेषकलौकिकसाक्षात्कारत्वेनोपा-
 दानप्रत्यक्ष-तत्तदुपादानप्रवृत्त्योर्हेतु-हेतुसद्भावादृष्टम् । कषायाद्युपादान-
 प्रत्यक्षाभावे तदुपादानकप्रवृत्तिर्भासु घटादिसाध्यकप्रवृत्तिस्तु इयं
 न जायते तत्र चिकीर्षासत्त्वात् घटादिसाध्यकप्रवृत्तिं विनापि
 संयोगादिसाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्ति-
 सत्त्वेन तत्तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्य-

प्रवर्तकं व्यपूर्वपदादिना तद्ज्ञानेऽप्रवृत्तेः तदज्ञानेऽपीष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवृ-
 त्तेः । भावनाज्ञानमपि सर्वविख्यातसाधारणम् । प्रवर्तकमिति 'ज्ञानमिति,
 साक्षादसाधनमिति श्रेयः । येन प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षे न अभिचारः, फल-
 ज्ञानम् । न प्रवर्तकमिच्छा प्रत्यक्षप्रकाश इति प्रकाशः ।

पेक्षया विशेषसामग्रीत्वविरहात्^(१) दण्डोपादानकप्रवृत्तिं विहायि
 कपालोपादानकघटसाध्यकप्रवृत्तौ घटसाध्यकप्रवृत्तित्वसत्त्वेन तदुपा-
 दानकप्रवृत्तिसामग्र्यः घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया सामान्य-
 सामग्रीत्वविरहाच्चेति^(२) चेत्, न, सामग्र्याः सामान्य-विशेषभावाना-
 पक्षेऽपि दण्ड-चक्र-कपालाद्यन्यतमोपादानकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया घ-
 टादिसाध्यकप्रवृत्तेरस्तीकतया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्री-
 विरहादेव तादृशान्यतमोपादानप्रत्यक्षाभावदृश्यां तदनुत्पत्तेः
 तदुत्पादिविच्छेदयन्किञ्चिद्वृत्तिसामग्रीसहिताया एव तद्विच्छेद-
 सामग्र्याः कार्योपधायकत्वादित्येव च कारणसमाजाधीना कार्यो-
 त्पत्तिरिति गीयते । एतेन घटादिविकीर्षाविरहेऽपि दण्डगो-
 चरप्रत्यक्षादण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिरुदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादित्यपि
 निरसं । घटसंयोग-अव्याप्यन्यतमसाध्यकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपा-
 दानकप्रवृत्तेरस्तीकतया तादृशान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव
 तदनुत्पत्तेः कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात् ।

• गुरुचरणसु^(३) उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न हेतुत्वं किन्तु
 घटादिनष्टविकीर्षाया दण्डाद्युपादानकलौकिकमात्रात्कारणं च
 सत्तेऽपि दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानदृश्यां^(४) घटसाध्यकदण्डोपा-

(१) तथाच दण्डोपादानकप्रवृत्तिसामग्री न घटादिसाध्यकप्रवृत्तेर्वि-
 शेषसामग्रीति भावः ।

(२) तथाच दण्डोपादानकप्रवृत्तिसामग्री न घटसाध्यकप्रवृत्तेः सामान्य-
 सामग्रीति भावः ।

(३) गङ्गास्त्विति ग० ।

(४) दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानभावदृश्यामिति ग० ।

दानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधन-
ताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति
न्यायमथे परमथे च विशेषकारणत्वावश्यकतात् तदेव चिकीर्षा-
विषयसाधनताज्ञानमुपादानांगे लौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुत्वेयते
कार्य-कारणभावद्वयकल्पनमपेक्ष्य साधवान् । न च घटादिसाध्य-
ककपाक्षोपादानक-घटध्वंससाध्यकदण्डोपादानकसमूहात्मनःप्रवृत्तौ
दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वात् तत्र व्यभिचारशरणाय घट-
त्वावच्छिन्नसाध्यता निरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताशक्तिप्रवृत्ति-
त्वमेव कार्यतावच्छेदकमुपेयं तथाच दण्डत्वावच्छिन्नोपादानता-
निरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यताशक्तिप्रवृत्तित्वादाय विनिर्गमना-
विरहात् तत्रापि दुस्तरकार्य-कारणभावद्वयभावश्यकमिति वारं ।
दण्डाद्युपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्य घटादि-
साध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति निमित्तकारणत्वावश्यकतया वि-
निर्गमनाविरहात् तादृशकार्य-कारणभावद्वयस्य सर्वप्रत्यक्षत्वात्
इत्यस्य विशेषसामग्रीविरहादेवोपादानप्रत्यक्षाभावादण्डार्थं न घटा-
दिसाध्यकप्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः^(१) । अतएव घटादिनिष्ठचिकीर्षाविषयेऽपि
दण्डोपरप्रत्यक्षात् दण्डनिष्ठसाधनताज्ञानात्मकविशेषसामग्रीमह-
ज्जादण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तद्वच्छिन्नसामग्रीमहादित द्विती-
यातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः । केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्यता
नवच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेश्च घटादि-

(१) प्रवृत्त्यतिप्रसङ्ग इति ग० ।

हेतुन्तराभावात्, चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका

निष्ठचिकीर्षालक्षणघटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामान्यमानघीविरहादेवा-
सम्भवादिति प्राङ्गः ।

अथ प्रत्यक्षविषयकपालव्यक्तौ इदं न कपालमित्यासंग्यद्वय-
त्वेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनं इति कपालत्वांगे
निर्धर्मितावच्छेदक-तत्कपालविषयकलौकिकप्रत्यक्षात् कपालत्व-
प्रकारेण तत्कपालोपादाभकप्रवृत्त्यापत्तिः । न च कपालत्वप्रकारेण
तद्वृत्तौ प्रवृत्ताविष्टापत्तिरिति वाच्यं । अनुभवाविरोधादिति चेत्,
न, तत्तदुपादानतावच्छेदकांगे इदं तद्विधर्मितावच्छेदक-तत्तदुपा-
दानविशेषकप्रत्यक्षस्य इदं कपालमित्याद्याकारस्य कपालमिदं घट-
साधनमित्याकारकस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदक-तत्तदुपादानक-
प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानमप्यहेतुत्वात् । न
चैवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्यक्षात् इदं तत्प्रकारेण तद्वृत्त्यु-
पादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् । तत्तद्वृत्त्यांगे निर्धर्मितावच्छेदकत्वादिति
वाच्यं । उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्य-कारणभावभेदात् इदं तत्त्व-
स्थले निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानमपि हेतुत्वात् इदमिदं नैत्यसंग-
्यसम्भवेन तत्रातिप्रसङ्गविरहादित्यास्तां विस्तरः ।

* व्यापारीभूता चिकीर्षा कृत्यवति, चिकीर्षा हेतुः, अतएव कृत्या-
विषयत्वं कृत्यान्विषयत्वं विशेष्यं कृत्यगोचरतादृशेच्छाया अप्रवर्त्तकत्वात्
अतएव कृत्यसाध्यक्रियायां तादृशेच्छासम्भवेऽपि न कृतौ व्यापार इति
क्रिया कृतिसाध्यत्वेन वास्तवेन विशेषितेन्याङ्गः, तच्चिन्त्यं गृहतरभारो-
कीजनादौ कृत्यसाध्येऽपि तादृशेच्छायाः कृतौ व्यापारत्वात् अतएव

कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति

‘चिकीर्षां चेति, व्यापारीभूता चिकीर्षा चेत्यर्गः, अन्वया-
चिकीर्षासामान्यस्य लक्ष्यत्वे लक्षणे कर्मचिकीर्षाशमतिव्याप्तिवारकं
कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वविशेषणं व्यर्थं स्यादित्यनुसरन्नेव भूटोभवि-
त्यति, ‘कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति, अत्र कर्मचिकीर्षाया व्यापारत्वा-
भावेनालक्ष्यत्वात् तत्रानिव्याप्तिवारणाय ‘कृतिसाध्यक्रियाविषयमिति,
‘क्रियापदं धर्मिणाचपरं, कृतिसाध्यत्वञ्च साधयाम्यन्वयौभूतकृति-
विषयताशालित्वं, तथाच साध्यतास्याफलौभूतकृतियविषयताशालि-
धर्मिविषयकेत्यर्थः, फलञ्च न तयाविधिविषयताऽऽहोति भावः ।

केचित्तु ‘क्रियापदमेव साधयाम्यफलौभूतकृतियविषयताशालि-
परं । न चेवं प्रत्यक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति ताच्छे ।
कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता सा चिकीर्षां सेव प्रकृते
लक्षणा सा न संवादिनी चिकीर्षैव चिकीर्षादेतिचिकीर्षां कृत-
प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे अन्यथास्याप्राप्तौ, तदाच कृत्यादिविष-
यकविषयवादिचिकीर्षाशमतिव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणमावश्यकत्वा-
दित्याहुः ।

‘पाकमिति, पाकं कृत्या साधयामीत्यकारणपाकं तच्छा तदक-
मवान् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यानुभवमिद्वत्वादित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वेन
पाकमिच्छामीति तदनुव्रसाधयामादिति भावः । इत्याद्या-

तत्र कृतिसाध्य एव प्रथम इति वक्ष्यते, तद्वत् कृत्यादिकामिधदिव्य-
लक्ष्यमिर्वचनमेतत् इति मन्यतां । तत्र निमित्तत आद्य, ‘क्षेपः, लपदस्य

तदनुभवात्, 'सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छा-
याः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् । अतएव स्वकृति-

रत्यादि, 'इच्छायाः' स्वप्रकारकसंवादीच्छायाः, तत्प्रकारकसंवा-
दीच्छायास्तत्प्रकारकधीजन्यत्वनियमादिति फलितार्थः । गुरुनये
रजनादिप्रकारकविषंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानाजन्यार्था
व्यभिचारवारणाय संवादलोपादानं, कूटलिङ्गस्थलेऽप्यनाद्यत्वा^(१)
तदिच्छाया विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विषंवादः कल्प्यते । न
चैवं भवादिचिकीर्षायां तत्त्वन्वयप्रवृत्तौ च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य
हेतुत्वेऽपि चिकीर्षासामान्ये प्रवृत्तिसामान्ये च कृतिसाध्यताज्ञानस्य
हेतुत्वापिद्विरिति वाच्यं । भवादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्यत्वप्रकारक-
ज्ञानस्य हेतुत्वे भिद्वे यद्विशेषयोरिति न्यायात्^(२) चिकीर्षादिभावं
प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वमिद्विरिति भावः, एवम-
येऽपि :

• केचित्तु या तत्प्रकारिकेच्छा सा तद्विषयकज्ञानसाध्येति निश्चयः
न तु प्रकारमापव्यक्तप्रवेशः, अत्रेऽपि 'स्वप्रकारकेतुस्य स्वविषयके-
त्यर्थः, एवञ्च रजतादिप्रकारकविषंवादीच्छायां न व्यभिचारः ।

(१) कूटलिङ्गं दृष्टलिङ्गं यथा वक्त्रेः साध्यतायां क्रदत्वादिके ।

(२) यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्त्वामान्ययोरपीति न्यायादित्यर्थः ।

प्रवर्तकज्ञानं तादृशमिति कृत्वा प्रकृते तु तदन्तर्भावोऽप्यदोषादिति श्रेयं ।
'इच्छाया इति, ज्ञानेच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमादित्यर्थं
इतिप्रकाशः ।

तत्र तत्रैव दृष्टाविरोधविशेषक-रजतप्रकारकआनन्त्याहेतुत्वेषुपि
 स्वातन्त्र्येण रजतोपस्थितेरवशं हेतुत्वात् । न च तन्मये विमंवादी-
 ष्कायास्तुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गादसौव हेतुतया रजसज्ञाने-
 तच्च कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति अविचारो न च-
 एवेति वाच्यं । कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्व-
 तस्य नियमघटकत्वात् । न चैवं प्रकृतंऽपि कृतिमाधत्ताज्ञानमेक-
 कालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वमध्यमेनेष्टसाधारणताज्ञानमिहकारणतावच्छे-
 दकत्वमेवायात् कुतः कारणत्वमिति वाच्यं । तदुक्तमध्यमेण तद्वर्त-
 दृष्टसाधनताज्ञानस्य दृष्टाविरोधिनस्य दृष्टसाधनताज्ञानस्य विरो-
 धहेतुत्वसम्भवात् परिगेषेण अन्यत्वरूपत्वेन तद्विनाशकताज्ञानस्यो-
 ज्यत्वस्य चिकीर्षायां मिद्वेः । न दृष्टसाधनताज्ञानसाधनकतेऽपि
 बलवदनिष्टागमवन्धित्वज्ञानमिष्टजनकतावच्छेदकमेव कारणमिति
 वाच्यं । बलवद्देयत्वेव दृष्टाविरोधिनस्य तत्त्वानुसारं विरोध-
 हेतुत्वामिद्वेः । वस्तुतस्तु विशेष्य-निगेषणस्यैव विविधकताभावात्
 उपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाधनदृष्टतासंसर्गहेतुतावच्छेदकीयत्वे-
 तेरपि तन्मये विमंवादीष्वजनकतया जन्यत्वरूपसाधनत्वेन नियम-
 घटकमिति न कोऽपि दोष इत्याहुः ।

‘अनपेवेति, चिकीर्षायाः स्वकृतिमाधत्ताज्ञानसाधनतादेवैवार्थः,
 ‘स्वकृतिमाधे’ स्वकृतिमाधत्वेन ज्ञाते, इदञ्चापानतः यन्मतोस्तत्तया
 पाको मे कृतिमान् भवन्तितात्पर्यरहिता साधनतासंसर्गेण कृतिता-
 त्पर्यरहिता

(१) उपस्थितः उपस्थितिविधयोभूता ज्ञानां प्रयोजक इति यावत्, अ-

थव ज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वोत्पत्तिविष्टत्वं ।

साध्ये प्राप्ते प्रवर्तते, न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या
स्वकृत्यसाध्ये* चिकीर्षापत्तेः, स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञानं प्रति-
बन्धकमिति चेत्, न, तदभावकारणत्वे गौरवात् ।

रित्येवैव व्यापारो न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिका गौरवात्, अतएव
ज्ञानमपि साध्यतासंशर्गेण कृतिप्रकारकमेव हेतुरिति तत्त्वं । यद्य-
प्युक्तनियमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि
पुनश्चरदानाय पुनरनुवदति. 'न त्विति, 'दृष्टसाधनताज्ञानसाध्या'
कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानसाध्या, यथाश्रुतेऽयिमेव-
सङ्गतेः, 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते, 'स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञा-
नमिति स्वकृत्यसाध्यानिश्चयद्वयार्थः, कृतिसाध्यतासंशर्गे प्रवृत्तेरनु-
भवात् यथाश्रुतासङ्गतेः । न च कृतिसाध्यतासंशर्गेऽपि प्रवृत्तिलौकारे
वृद्धवृत्तयथायासाध्येऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । वक्तव्यनिष्ठानु-
बन्धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव तच्चेच्छा-प्रवृत्त्योरभावादिति धेयं ।
'तदभावकारणत्वं इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य कृत्यसा-
ध्यतानिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वे गौरवादित्यर्थः । न चाप्रामाण्यनिश्च-
यानास्तन्दिनकृतिसाध्यताज्ञानत्वापेक्षया अप्रामाण्यज्ञानानास्तन्दिन-
कृत्यसाध्यत्वनिश्चयाभावत्वमेव क्षिप्रमिति वाच्यं । कृतिसाध्यताज्ञानस्या-
प्रामाण्यनिश्चये वक्तव्यनिष्ठानुबन्धित्वज्ञानोदयादेव प्रवृत्त्यभावसम्भ-

* 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन ज्ञाते, व्यत्ययाद्, 'ज्ञेति, 'जायमान-
ता' इति । यद्यप्येवविधकायवावतारे त्वन्मते भेदाग्रहो न प्रवृत्तिहेतु-

वात् तत्र च तदभावात्कृतत्वस्याप्रमेयत्वात् स्वकृत्यसाधनानिश्चयवत्
तदभावस्याप्यादिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया बद्धतरकार्य-
कारणभावकल्पनागौरवाच्चेति भावः ।

केचित्तु न नूतनविषयसंग्रहस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः तथापि
कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन तस्य न हेतुत्वमपि तु इष्टसाधनताविषयक-
ज्ञानत्वेन सर्वत्रेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यलोभयविषयकसमूहात्मनादेव
चिकीर्षित्याह, 'न लिष्टसाधनताज्ञानसाध्येति न लिष्टसाधनता-
ज्ञानत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यताज्ञाननिष्ठकारणताहेत्यर्थः, 'स्रज्जलासाधये'
स्रज्जलसाध्यत्वेन निश्चिते, 'चिकीर्षापन्ते' केवलेष्टसाधनताज्ञाना-
च्चिकीर्षापन्ते, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नमत्वादिष्टापत्तौ 'बोक्त्रि-
यमभङ्गप्रसङ्गादिति भावः' । 'तदभावकारणत्वे गौरवादिति, इद-
मुपलक्षणं कृत्यसाध्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि स न सारणानारा-
भावादिष्टसाधनताज्ञाने न कृतिसाध्यतासामं तत्र केवलेष्टसाधनता-
ज्ञानात् चिकीर्षापन्तेर्दुर्न्यासाच्चेत्यपि बोध्यं । उक्तानिष्टकमनुवैद^(१)
तदस्यः शङ्कते, 'अथेत्यादौत्याहः ।

(१) यमिधारेण कृतिसाध्यताज्ञानस्याहेतुत्वे चिकीर्षोर्वा न कृतिसाध्य-
ताज्ञानजन्यत्वमिति भावः ।

(२) उक्तनिष्ठममसूत्रेति ग० । यः यत्प्रकारिका इत्यां सः तत्-
प्रकारकज्ञानसाध्येति निवृत्तमित्यर्थः ।

रमेदयहापेक्षया गुह्यत्वात्, तथापि तद्वेतोरेति न्यायान्तरात् कविभिष्ट-
ज्ञानकल्पनागौरवाच्च, युगपदुपस्थित्यभावेन तत्र तथा अत्र युगपदुपस्थितौ

अथाभाव उभयसिद्धः कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यतो न
साधवायसर इति चेत्, न, यच्च शब्दादनुमानाद्वा
देवात् सा तच्च साधवावतारादिच्छायाः स्वप्रकारक-
ज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्यकत्वाच्च

‘अभावः’ कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावः, ‘उभयसिद्धः’ चिकीर्षापूर्वसु-
भयसिद्धः, ‘असिद्धा’ चिकीर्षापूर्वसुभयसिद्धा, (१) न साधवावसर-
इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य अपि साधवं न कारणतावच्छेदकतायां
विनिगमकमित्यर्थः, कणु-गुरुभयानिच्छितं यदि तत्पूर्वसुभयसिद्धं
तदैव साधवत्त्वं कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वमिति भावः ।
‘देवात्’ प्रतिबन्धकसामग्रीविरहात्, ‘सा’ चिकीर्षापूर्वं कृतिसाध्य-
ताधीरः, ‘साधवावतारादिति कृतिसाध्यनः ज्ञानरूपसुसुधर्मादिच्छि-
न्नस्य चिकीर्षापूर्वसुभयमते सत्त्वादित्यर्थः । ननु तथापि कृतिसाध्यता-
ज्ञानस्य नियतपूर्ववर्तित्वं कस्य मल त्वन्यथासिद्धत्वमात्रं ज्ञतो साधव-
मत आह, (२) ‘इच्छाया इति तत्प्रकारकसंवादी’च्छायाः, ‘स्वप्रकारक-
ज्ञानसाध्यत्वनियमेन’ तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेनेत्यर्थः, ‘आवश्यक-
त्वाच्च’ चिकीर्षावहेतुत्वावश्यकत्वाच्च । अपि च कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्ध-

(१) कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वं स्वैक्यव्यतिरेके चिकीर्षापूर्वं कृति-
साध्यताधीरसिद्धेत्यर्थः ।

(२) नित्यत्वादिः आह्वयः यतः म-इत्युक्ते नास्ति ।

साधवावतारः इति भावः । ‘साध्यत्वनियमेन’ प्रयोज्यत्वनियमेनेत्यर्थः इति
प्रकाशः ।

**जनकज्ञानं विधटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च ।
व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा अनुमितिप्रतिबन्धकानैका-
न्तिकज्ञानवत् ।**

कत्वान्यथातुपपत्तौव हतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुतासिद्धिरित्याह,
'जनकज्ञानमिति, तज्जनकीभूतज्ञानविघटकस्यैव ज्ञानस्य सद्यः प्रति-
बन्धकत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र व्याप्तौ वृष्टान्तमाह, 'व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा' इति
अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकेत्यर्थः, तथाच यत् यप्रतिबन्धकज्ञानं
भवति तत् तज्जनकज्ञानविघटकं भवति यथा व्यभिचारज्ञानमनु-
मितिप्रतिबन्धकज्ञानं भवति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपि
भवतीति सामान्यतोप्याह्यता इत्यसाध्यता निश्चयश्च चिकीर्षाप्रतिबन्धक-
ज्ञानत्वेन हेतुता चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने प्रसङ्गताद-
ज्ञान^(१) हतिसाधताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजनकत्वसिद्धिरिति भावः । न
च जनकज्ञानविघटकत्वेनान्यथासिद्धतया तदभावसाहेतुत्वात् स्व-
पासिद्धिर्दृष्टान्तसिद्धिश्च इति वाच्यं । प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणी,
भूताभावप्रतियोगित्वं, किन्तु प्रयोजकौभूताभावाप्रतियोगित्वं, प्रयो-
जकत्वञ्च कारणकारणव्यावृत्तान्यथासिद्धिर्बलवत्परिणतत्वं मति नि-
श्चयपूर्ववर्तित्वं कारण-तत्कारणसाधारणं, हेतौ अल्पतायादानादेव
च विषयान्तरसकारादौ न व्यभिचारः, साध्ये च ज्ञानस्य सङ्क-
पकरणं, विघटकत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव न तत्कालावच्छेदेन तदधि-
करणावृत्तित्वरूपं विरोधित्वं, गुरुणोभानव्याधिकरणज्ञानरूपतया

(१) इत्यसाध्यता निश्चयः चिकीर्षाजनकज्ञानेराश्रयाज्ञानेन विघटकत्वा-
भाववन्नित्याकारकताधमिच्छयवन्तानि चर्हः ।

कृत्यसाध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावात् ज्ञानात्मकस्य^(१)
 तिरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः । न साक्षादधुलज्ञाने साधुलज्ञाना-
 जन्यशास्त्रधीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यं । अनाकाङ्क्षलक्षणा-
 साधुलज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय सास्त्रस्यापि भक्तात् अनादृशा-
 साधुलज्ञानस्य न प्रतिबन्धकत्वे ज्ञानाभावात् । न च तथापि सिद्धौ
 व्यभिचार इति वाच्यं । गुरुनये सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्गाढत-
 प्रतिबन्धकताया एव वा हेतौ निवेशात् । अतएवाभिदूतज्ञाना-
 जन्येष्टाप्रतिबन्धके सिद्धलक्षणादेऽपि न व्यभिचारः । तद्गाढतप्रति-
 बन्धकताया एव हेतौ निवेशादसिद्धलक्षणादपि न व्यभिचारः ।
 व्यपगमात् । अथ तथापि बाध-धर्मतिपक्षादौ व्यभिचारः । न च
 तद्गाढतापि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यं । कृत्यसाध्य-
 ताज्ञानाभाव-व्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधाभावत्वेनैव विकीर्णानु-
 मित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि-दृष्टान्ताभिप्रायोरपत्तेः । न च
 साक्षादविरोधित्वे क्षतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं । साक्षा-
 दविरोधित्वं हि न साक्षात्माद-तद्गाढाद्याद्यवगाहितं प्रकृतेऽपि तद-
 सिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य विकीर्णप्रकारीभूतकृतिनाशलाभाभाव-
 नादित्यात् । अतएव न कारणीभूताभावाप्रतिषेधित्वमपि प्रकृतेऽपि
 तदसिद्धेः पूर्ववन्निष्ठा कृत्यसाध्यताधिषः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वा-
 न्न्युपगमात् । न च हेतौ प्रतिबन्धकज्ञानलपदेन ज्ञानलावण्डिका-
 प्रतिबन्धकताशालित्वं निवृत्तितं बाध-धर्मतिपक्षादेव निश्चयत्वेन

(१) अधिकरणज्ञानात्मकस्येति ख० ।

अन्यथा स्वज्ञानसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोपेक्षणीयत्व-

प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यं । प्रकृतेऽपि तदगिद्धेः उक्तयुक्ता^(१) ज्ञान-
साध्यत्वानिष्टयस्यैव पूर्वपक्षिकृते प्रतिबन्धकत्वात् इति चेत्, न,
हेतौ स्वप्नाद्यविरोध्यवगाहज्ञानभिन्नत्वेन धत्यदार्थविशेषणात् स-
पदं प्रतिबन्धकज्ञानत्वं, विकीर्णत्वाच्च ज्ञानभिन्नत्वादेव भङ्गः,
स्वप्नाद्यविरोध्यवगाहिल्लभ्यं स यथा यदभाह-तद्व्याप-तदवच्छेदका-
द्यन्तममवगाहनं तच्च तदवगाहितं संवादित्वापि हेतौ धत्यदार्था-
विशेषणैवः तेनेष्टभेदगृहे प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तत्राप्येव न अभि-
चारः^(२) भवादिप्रवृत्तौ विग्रिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साध्यधत्त्वादेव न
तथादायैव अभिचारः । न च तथापि कूटचिद्विषये चिद्वि-
मर्शग्राह्येण सैद्धिकान्तर्गताग्राह्यधौन्यसादीच्छा-प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेष्ट-
भेदगृहे जनकौभूतविग्रिष्टज्ञानविघटकत्वाभावाद्भिचार इति वाच्यं ।
विग्रिष्टज्ञानस्य संवादीच्छा-प्रवृत्तिहेतुत्वेन अनाद्यत्वात् तथापीच्छा-
प्रवृत्त्योर्विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विषयादित्यस्य तैः स्वीकारा-
दिति दिक् । 'अन्यथा' एतादृशव्याप्यनङ्गीकारे, 'ज्ञानसाध्यत्वमिति
दृष्टान्तार्थः' यथा त्वया ज्ञानसाध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं
तथैतेषामपि स्वादित्यर्थः, 'अनिष्टसाधनत्वं' बलवदनिष्टानुबन्धित्वं.

(१) ज्ञानसाध्यतासंशयः प्रायः विकीर्णत्वमेव ज्ञानसाध्यत्वानिष्टयत्वेनैव
प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।

(२) गुरुभते तत्र बाधनिष्ठयामानकालीनगत धर्मा-धर्मियोऽनिरूप्यस्यैव
कारणत्वात् तत्र जनकज्ञानविघटकत्वमिति भावः ।

निष्कलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्रवर्तकं
कल्पेयम् ।

ननु सनीधात्वर्थगोचरेच्छावाचित्वात् लाघवाच्च
कृताविच्छा चिकीर्षा सा च दृष्टाविवेष्टसाधनता-
ज्ञानादिति चेत्, न, वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या

‘उपेक्षणीयत्वं’ दृष्टसाधनतावच्छेदकव्यपशून्यत्वं, ‘निष्कलत्वं’ दृष्ट-
कलोपधानशून्यत्वं, ‘प्रतिबन्धकं’ चिकीर्षाप्रतिबन्धकं, ‘क्रियाज्ञान-
मेवेत्येवकारेण’ दृष्टसाधनतादिज्ञानव्यवच्छेदः ।

सोमन्दः शङ्कते^(१) ‘भवति’, ‘मम इति’, ‘वाचित्वात्’ बोधक-
त्वात्, एतच्च चिकीर्षापदस्य चौगुणिकत्वमेव, चिकीर्षापदस्यास्यष्टाद्वि-
त्यपेक्षेत्वाच्च, ‘लाघवादिति’ कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छालापेक्षया कृती-
च्छालस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य कृत्यादित्यर्थः, ‘चिकीर्षा’ चिकीर्षापद-
वाचा, ‘दृष्टाविवेष्टेति’ दृष्टिर्भवतितीक्ष्णेत्यर्थः, ‘दृष्टसाधनताज्ञानात्’
‘दृष्टसाधनताज्ञानमात्रात्’ कृतिसाध्यताज्ञानं विभाषीष्टसाधनताज्ञाना-
दिति यावत्, तच्च कृतिसाध्यत्वस्यापकारतया कृत्यसाध्यतानिश्चय-
स्याप्रतिबन्धकतया च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्व मानाभावादिति
भावः । अत्र दृष्टिर्भवतितीक्ष्णेति प्रयत्नाङ्गकोदृष्टान्तः^(२) गुरुनये
दृष्टिसाध्यं सुखं भवतितीक्ष्णैव विशेषणतया सुखत्वमिव दृष्टित्वमपि
विषयीकरोति न तु, दृष्टिर्भवति स्मात्तद्व्येष्टेच्छा कृतिसाध्यता-

(१) सोमन्दमतमाशङ्क्य निराकरोतीति ख० ।

(२) उभयवाद्यसिद्ध इत्यर्थः ।

साधयामीतीच्छायाः कृतेः पूर्वमनुभूयमानायाः सन्-
न्तावाद्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।
किञ्च पाकं चिकीर्षतीत्यत्र प्राधान्येन पाकस्येच्छा-
विषयत्वमनुभूयते न तु कृतेः, धातोश्च सन्प्रत्ययाभि-

प्रकारकेच्छां प्रति सुखल-दुःखाभावनप्रकारकज्ञानबोद्धेतुत्वेन कृति-
साध्यत्वाप्रकारकोपायेच्छाया अलोकत्वात् दृष्टिमाध्यं सुखं भव-
न्तीतीच्छायान्तु सुखे दृष्टिमाध्यलज्ञानमेव हेतुरिति मन्तव्यं ।
'वर्जिता साधयामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः ।
'अनुभूयमानायाः' निश्चयतोऽनुभूयमानायाः, 'धनन्तावाद्यत्वेन'
धनन्ताप्रतिपाद्यत्वेन, 'गौरवेण' प्रशंसिनिमित्तगौरवेण, 'प्रत्याख्या-
तुमशक्यत्वादिति कारणतायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः, तत्रांश्च
चिकीर्षावहाप्रतिपाद्यापि सा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः । ननु कृति-
साध्यत्वप्रकारकेच्छायाश्चिकीर्षाप्रतिपाद्यत्वमिति यदुक्तं तदपि
दूषयति, 'किञ्चेति, 'प्राधान्येनेति विशेष्यतयेत्यर्थः, अप्राधान्येन
विषयत्वस्य तत्र द्वितीयार्थः, पाकत्वं चिकीर्षतीत्यपि प्रयोगाप-
त्तिरिति भावः । 'न तु कृतेरिति, अनो भ कृतीच्छा चिकीर्षा-
प्रतिपाद्येति भावः । ननु पाकं चिकीर्षतीत्यत्र पाकस्य विशेष्यतया
इच्छाविषयत्वमनुभूयतद्वत्युक्तं सन्प्रत्ययसमभिव्याहृतधातोरिच्छा-
विशेष्यवाचित्वेन धात्वर्थदेव विशेष्यत्वादित्यत आह, 'धातोश्चेति,
'इच्छाप्रकारवाचित्वमिति, न तु विशेष्यवाचित्वमिति शेषः, प्रकारस्य
कृतिसाध्यत्वं साध्यतासंसर्गेण कृतिर्वा भावे तु सञ्जयादिकानुसरण-

धेवेच्छाप्रकारवाचित्वं, ओदनं बहुमुद्यत इत्यत्र भोजन-
विशेष्यतयोदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात् । इष्टसाधन-
त्वेन हृष्टाविव कृताविच्छासम्भवेऽपि कृतीच्छा न प्रद-
र्शिका किन्तु स्वहृतिसाध्येष्वैव, घटं जानाति चिकी-
र्षति करोतीति ज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामेकविषयत्वा-

*

मित्यन्यदेतत्^(१) । 'भोजनविशेष्यतयेति भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यत-
येत्यर्थः, 'ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छात्रय इत्यन्वयबोधादिति
भावः । ननु कृतिवाच्यत्वप्रकारकेच्छाया नियततः कृतिपूर्व्यमनु-
भवचिह्नत्वेऽपि न सा प्रवृत्तिहेतुः अन्वच्छेदकगौरवात् किन्तु
कृतीष्वैव इष्टसाधनसाधनेन तथा अपि प्रवृत्तिपूर्व्यं सम्भवात् ।
न चेवं क्रियाया इष्टसाधनतादिज्ञानेन विनापि कृतेरिष्टोपायत्वा-
दिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात्, अन्यथा तथापि
कृतेरिष्टाजकलादिज्ञानदशापामपि क्रियाया इष्टसाधनतादि-
ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेस्तुत्यादित्यत्र आह, 'इष्टसाधनत्वेनेति इष्टसा-
धनत्वज्ञानेनेत्यर्थः, हृष्टाविवेति, प्रवृत्तिपूर्व्यमिति शेषः । 'करोतीति
तादृशानुभवसाधनेत्यर्थः, 'ज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामिति, प्रवृत्त्या एव
प्रवृत्तिकारणज्ञान-चिकीर्षयोः समानविशेष्यकत्वविषयीकरणादि-
त्यर्थः । इदमुपसङ्गं अतिप्रसङ्गमङ्गाय तद्विशेष्यककृती तदनु-
बूजकृतीच्छाया एव हेतुताया यत्तन्मत्वात् पाकानुबूजस्वकृतीच्छा-

(१) कृतादिनां श्रृङ्खलामित्यन्यदेतदिति ख०, ग० ।

नुभवात् । अथ यदि ज्ञात्या साधयितुमिच्छा सा तदा
चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सा नापगच्छेत्,
न उपायविशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफलला-
भेन निवार्यते, प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण तत्ति-
ष्ठाया अनिवृत्तेरिति चेत्, न, स्वविषयसिद्धत्वस्य*

तत्तत्तन्निष्ठाध्यक्षप्रकारकेच्छात्वयोः समशीरत्वेन साधव-गौरव-
मपि नास्तीति धेयं । 'ज्ञात्या साधयितुमिति कृतिमाध्यक्षप्रकारिके-
त्यर्थः, 'सा' चिकीर्षा, 'चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयभाव-
च्छेदरूपाकलावच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'अन्यतः सिद्धौ' अन्यतः सिद्धत्वगते,
'सा' पाकलाकारिका, 'नापगच्छेत्' न जायेत न तदापि जाये-
तेति शब्दः, 'उपायविशेषसाध्यत्वेनेति एकोपायसाध्यप्रकारिके-
त्यर्थः, 'उपायान्तराधीनेति, उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः,
'प्रीत्या धनलाभेऽपि' धनलाभस्य प्रीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः,
'प्रतिग्रहेणेति प्रतिग्रहमाध्यक्षप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः, 'अनि-
वृत्तेः' उत्पत्त्यनिवृत्ते उत्पत्तेरिति यावत्, तथाच तदुपायसाध्य-
त्वप्रकारकेच्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिपन्नकतथा
उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कृतिमाध्यक्षप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न
बाधकमिति भावः । 'स्वविषयसिद्धत्वस्येति, स्वविषयतावच्छेदका-

* 'स्वविषयेति स्वविषयसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, ज्ञानातिरिक्तोच्छायां तज-
ज्ञानस्य तथात्वादित्याहुः । वस्तुतः सिद्धत्वज्ञानं नेच्छाविरोधि किं
विरोधिगुणान्तरमेव, परन्तु तथा सिद्धत्वज्ञानाभावेन हेतुभावादपिमेच्छा न
जायते, एवञ्च घनादावुत्पन्नेऽपि तदसिद्धत्वभ्रमसम्भवात्मेच्छाविच्छेद इति

फलैच्छाविच्छेदस्य उपायेच्छाविरोधित्वात् । अस्ति

वच्छिन्नविशेषताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, यथाश्रुते पाकं कृत्वा साध-
यामौतीच्छाया अन्यतः सिद्धपाकाविषयतया तत्सिद्धौ तत्त्वित्ते-
रनुपपादनात्^(१) । न च तस्याः^(२) अन्यतः सिद्धपाकोऽपि विषयः
व्यधिकरणप्रकारकेच्छाया अभ्युपगमादिति वाच्यं । तथापि पाक-
त्वरूपेणान्यतः सिद्धपाकं सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेणापि सिद्धपाकभावे
तदापत्तेस्तादवस्थात् भिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वापाताच्च^(३) । सिद्धत्वञ्च क्वचिदुत्पन्नञ्च क्वचित् स्वत्वभागित्वं^(४)
क्वचिच्च चेमसाध्यताविरोधित्वरूपं ज्ञानादौ सामादौ दुःख-
प्रागभावादौ यथाकसेन बोध्यं । प्रतिबन्धकभावाद्भूतस्य हेतुत्वाच्च
मानसुगमो दोषाश्च । न चैवं सिद्धपाकादौ कथमिच्छेत्त वाच्यं ।
तत्र सामादित्वाभगात्सिद्धत्वैच्छाविषयत्वान्न तु सामादिरिति भावः ।
'उपायेच्छाविरोधित्वात्' उपायेच्छानुत्पादप्रयोजकत्वात्, फलैच्छा-

(१) उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञाने पाकं कृत्वा साधयामौतीच्छाया विच्छे-
तेरुपपादमित्युक्तत्वादिति भावः ।

(२) 'तस्याः' पाकं कृत्वा साधयामौतीच्छाया इत्यर्थः ।

(३) क्रियाः सिद्धा इत्याकारकसिद्धत्वज्ञानस्य पाकं कृत्वा साधयामौती-
च्छायातिबन्धकतापाताच्चेत्यर्थः ।

(४) क्वचित् विद्यमानत्वमिति ख०, ग० ।

सिद्धत्वज्ञाने सायेव विच्छेदः न तथा ज्ञाने व्युत्पत्तिज्ञाने तु जाते तत्रमात्रात्
तत् स्वरूपसदेव तन्निश्चितिप्रयोजकं, अतएव सिद्धत्वज्ञानमपि स्वरूपसदे-
वेति भावः । अस्ति चेति, पाके सिद्धतया स्वविषयसिद्धत्वं, व्योदनसिद्धतया
फलैच्छाविच्छेद इति भाव इति प्रकाशः ।

च तथ पाकौदनयोः सिद्धत्वं, अन्यौदनेच्छायां पाक-

विच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथाश्रुताप्रसङ्गे, 'तत्र' चिकीर्षितस्य
पाकस्यान्यतः सिद्धत्वज्ञानस्थले, 'सिद्धत्वं' 'सिद्धत्वग्रहः, पाकश्च सिद्ध-
त्वज्ञानात् स्वविषयसिद्धत्वज्ञानं 'प्रोदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छा-
विच्छेद इति भावः । ननु स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष-
ताकसिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वे स्वलात्तर्भावादनुगमः । न च
तद्वर्धप्रकारकतद्वर्ध्यावर्धनगोचरेच्छां प्रति नादुःशसिद्धत्वज्ञानं विरो-
धीति वाच्यं । निषेवादीच्छाया अभिप्रायः । अथ तद्वर्धप्रकार-
केच्छां प्रति तद्वर्ध्यावच्छिन्नविशेषताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि । न
चेवं शब्दादिपाके सिद्धत्वज्ञाने ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षो न स्यादिति
वाच्यं । तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेणैव ब्राह्मणस्य पाकं चिकी-
र्षेत्पादात् पाकत्वरूपेण तदनुपादादिति चेत्, न. यामे स्वत्वं
मे भवत्वित्यादिसिद्धग्रामादिगोचरेच्छायां यावत्वरूपेण सिद्धत्व-
ज्ञानेऽपि जायमानायां व्यभिचारात् कपाल-विविधादिरूपेण
सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानायां कपाल-विविधयुपादानेच्छायां व्यभि-
चाराच्च, सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे तदानीं प्रयत्नेत्यप-
क्षाप्रसङ्गात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ हेतुत्वात् । अतएव तद्वर्ध-
प्रकारकत्वावच्छिन्नसुखाविशेषताकेच्छां प्रति तद्वर्ध्यावच्छिन्नविशेष-
ताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नातो यामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्ध-
ग्रामादिगोचरेच्छायां व्यभिचार इति कस्यचित् प्रक्षपितमथपाक्षं,
कपाल-विविधयुपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्ध-

ज्ञानदशायां मनःकृतिबाधः पाको भवत्विति शिकौर्वाद्या अनुत्पा-
दवृष्टत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां न नीलो घटो भवति-
तीत्याद्या अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्चेति । सैवं । तद्व्यादिश्रुतावच्छे-
दककेच्छां प्रति तद्व्याप्रकारकसिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् उद्दे-
शत्वञ्च भवत्वित्यादिपदाभिलष्यमानो विषयताविशेषः, ग्रामे खल्वं
भवत्वित्यादौ तु ग्रामादिनेर्द्वैश्रुः किन्तु तत्र खलमेव, एवं कपाल-
हविराद्युपादानगोचरेच्छायां कपालादिनेर्द्वैश्रुः किन्तु घट-
थागादि, उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्तधिकरणत्वं तेन घटत्वा-
दिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां न नीलो घटो भवत्विति श्रुतानुपपत्तिः,
अतएव न यस्यां पाकादिविषयकशिकौर्वाद्यां पाकत्वादिमानस्य
उद्देश्यता या पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेवापेति व्यस्तान्तु
खल्विति बाधपाकत्वादिरूपेण^(१) सा तु खल्वितिसाम्यपाकत्वादिरूपेण
सिद्धत्वज्ञानादेवापेतैति विभागः । तादृशविलक्षणविषयतानुक्तीकारे
तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबन्धता प्रतिबन्धकता तु तत्तद्व्यक्तित्वेन सामा-
न्यतत्तत्तद्व्यापि विषयताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन वेत्यन्यदेतन् ।

केचित्तु यद्व्यावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्व्या-
प्रकारकसिद्धत्वनिश्चयो विरोधो इष्टसाधनत्वञ्च यत्र पाकत्वरूपेण
मृहीतं तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वधियैव सापगच्छति यत्र कृति-
बाधपाकत्वादिना तद्व्यापकं तत्र तदवच्छिन्नसिद्धत्वधियैवेति
विभागः । तेन प्रतिषेधसाधनसामत्वस्य इष्टसाधनतावच्छेदकत्वात्
प्रकाशान्तरेण तत्तत्साम्येऽपि न तदपगमः । न च सिद्धत्वज्ञानदशायां

(१) उद्देश्यतेति पूर्वोक्तान्वयः ।

वाचमानार्था घट-यानादिषाध्यकप्रवृत्तिजनककपास-हविराद्युपा-
दानेच्छार्था अभिचार इति वाच्यं । गुरुनये उपादाननिष्ठचिकीर्षा-
विषयसाधनताज्ञानस्य साधादेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छार्था
मानाभावात् तद्व्यापे स्फुटीभविष्यति, एवं न्यायनयेऽपि । न च
तथापि यथा पाकलक्षणेष्टसाधनताज्ञानात् कृतिषाध्यत्वप्रकारक-
ज्ञानसहकृतात् पाकः कृतिमाधो भवन्तीत्येष्टा तथा ग्रामत्वादि-
रूपेण सिद्धयामादाविष्टसाधनताज्ञानात् स्वीयस्वत्वकारकज्ञानस-
हकृतात् ग्रामो मे स्वत्वान् भवन्तीत्याकारकसिद्धयामादिविशेष्य-
केष्टोत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र अभिचारः ग्रामत्वादिरूपेण
सिद्धत्वयहेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यं । स्वकृतिषाध्यत्वातिरिक्तस्थले
तत्प्रकारकफलार्थीच्छार्था तत्प्रकारकफलसाधनतायदस्य फलवत्त्वेन
हेतुतया ग्रामलक्षणेण दृष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छार्था एवाभि-
हेतिरित्याहुः । तद्वत् । गुरुनये नित्यविषयकेष्टार्था असंग्रहात्^(१)
पटादिषाध्यकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षात् कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ
कपालादीच्छार्था अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानकेच्छार्था अभिचा-
रस्य दुर्भारित्वात् । अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकि-
कप्रत्यक्षस्य चादिगिष्ठेऽपि यथेष्टा तत्रोपादानतया प्रवृत्तिर्जन-
नेच्छा तत्र नेति नियमानुपपत्तेः न्याय-मीमांसामिद्वान्तस्य च
युक्तिविरुद्धत्वेनानुपादेयत्वादिति मङ्गलः ।

(१) कृतिषाध्यत्वातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन
तादृशज्ञानमात्रेण नित्यविषयकेष्टार्था असंग्रह इति भावः ।

चिकीर्षा भवत्येव, प्रत्युतासिद्धत्वात् कृतावेवेच्छा न
विच्छियेत यदि कृतिविषयसिद्धत्व-फलेच्छाविच्छेदौ न
विरोधिनौ । प्रीत्या धनलाभे च तदधिकधनेच्छा न

ननु तथापि तच्च पाकालौदनलाभ्यां सामान्यतः सिद्धपाक-
तन्त्रान्यौदनयोः सिद्धत्वज्ञानात् पाकालौदनलाभ्यां पाकौदनयोरिच्छा
मासु ओदनान्तरत्वप्रकारकौदनेच्छायां पाकान्तरत्वप्रकारकपाका-
न्तरचिकीर्षा तु स्यादित्यत आह, 'अन्यौदनेच्छायामिति ओद-
नान्तरत्वप्रकारकौदनेच्छायामित्यर्थः, 'पाकचिकीर्षा' पाकान्तरत्व-
प्रकारिका पाकान्तरचिकीर्षा, 'प्रत्युतेति, पाकलाभाच्छिष्यस्यन्यतः
सिद्धत्वज्ञानदशायामिति शेषः, 'असिद्धत्वादिति पाकस्य सिद्ध-
त्वज्ञानेऽपि पाकानुकूलधत्तौ सिद्धत्वाज्ञानादित्यर्थः, 'कृतिविषयसि-
द्धत्वेति कृतिविषयस्य पाकादेः सिद्धत्वधौरित्यर्थः, 'न विरोधिनौ'
न कृतिविषयकेच्छाविरोधिनौ । नन्वेवं धनलाभत्वरूपेण धनलाभे
प्रीत्या सिद्धत्वज्ञाने सुखसामान्यरूपफलेच्छाजन्या धनलाभत्वरूपेण
धनलाभे प्रतिग्रहसाधनप्रकारिकेच्छापि मा आयतां स्वविषयताव-
च्छेदकावच्छिन्नधर्मिताकसिद्धत्वज्ञानसत्त्वात् प्रीत्यधीनधनलाभजन्य-
सुखे सुखत्वप्रकारकसिद्धत्वज्ञानसत्त्वेन सुखसामान्यरूपफलेच्छाविच्छे-
दाह इत्यपेक्षापत्तिमाह, 'प्रीत्या धनलाभे चेति धनलाभत्वरूपेण
धनलाभे प्रीत्या सिद्धत्वज्ञाने चेत्यर्थः, 'तदधिकधनेच्छेति तदधि-
कसुखत्वप्रकारकफलेच्छाजन्या तदधिकधनलाभत्वेन तदधिकधनला-
भेच्छेत्यर्थः, 'न विच्छियते' उत्पद्यते, 'तस्य' तदुक्तविच्छिष्यस्य,

विच्छिद्यते तस्यासिद्धत्वात् तत्फलकेच्छायाश्च सत्त्वात्
धनमात्रार्थिनश्च प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण न-
क्षिप्सा नास्त्येव धनमात्रस्य सिद्धत्वात् । किञ्चिद्विशेष-

‘अभिदुत्वात्’ सिद्धत्वाज्ञानात्, ‘तत्फलकेच्छायाश्चेति तदधिक-
सखलप्रकारकतत्फलकेच्छायाश्चेत्यर्थः, ‘धनमात्रार्थिनश्चेति, धनमा-
त्रार्थिनश्च प्रतिग्रहेण तज्जिज्ञा प्रीत्या तन्नाभे नास्त्येवेति योजना,
‘धनमात्रार्थिनः’ धनलाभजन्यसुखसामान्यार्थिनः धनलाभजन्यसुख-
सामान्यफलकेच्छावत् इति यावत्,^(१) ‘प्रतिग्रहेण तज्जिज्ञा’ धनलाभ-
तावच्छिन्नविशेष्यताक-प्रतिग्रहसाधनप्रकारकेच्छा, ‘प्रीत्या तन्नाभे’
‘धनलाभत्वावच्छिन्नविशेष्यताकप्रीतिमिद्वयवच्छेदः, ‘नास्त्येव’ न भव-
त्येवेत्यर्थः, ‘धनमात्रस्य’ सिद्धत्वादिति, धनलाभत्वावच्छिन्नस्य सिद्ध-
त्वाज्ञानादित्यर्थः । ननु धनलाभस्वरूपेण प्रीतिमिद्वयधनलाभ एव
प्रीतिमिद्वयवच्छेदोऽस्ति न तु प्रतिग्रहसाधनधनलाभेऽपि तद्व्याप्या-
ख्यात्यापत्तेः तस्यापि तत्फलके धनलाभस्वरूपेण प्रतिग्रहसाधनधने
प्रतिग्रहसाधनप्रकारकेच्छायां किं बाधकमित्यत आह, ‘किञ्चि-
द्विशेषसिद्धयेति सामान्यधर्मप्रकारकयत्किञ्चिद्विशेषनिष्ठसिद्धत्वज्ञा-
नेनेवेत्यर्थः, ‘सामान्येच्छाविच्छेद इति व्यक्त्यन्तरेष्वपि सामान्य-
धर्मोद्दिष्टतावच्छेदककेच्छानुत्पाद इत्यर्थः । ननु सामान्येच्छां प्रति
सामान्यधर्मवच्छिन्नासु यावतीषु व्यक्तिषु तत्तद्व्यक्तिवत् मिद्वय-
ज्ञानमेव विरोधि न तु सामान्यधर्मप्रकारेण यत्किञ्चिद्व्यक्तिमात्रे

(१) धनलाभजन्यसुखसामान्येच्छाजन्येति यावदिति ग० ।

सिद्धौव हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलस्व-
विषयसिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव । वस्तुतस्तु*

सिद्धत्वज्ञानमित्यत आह, 'अन्यथेति प्रातिस्निकरूपेण^(१) भव्यासु
व्यक्तिषु सिद्धत्वज्ञानस्यैव विरोधित्वं इत्यर्थः, 'सकलस्वविषयसिद्धे-
रिति स्वीकृतत्वावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नासु याव-
तौषु व्यक्तिषु प्रातिस्निकरूपेण सिद्धत्वज्ञानस्त्यर्थः, 'असम्भवेन'
युगसद्व्येष्टायासम्भवेन, 'तद्विच्छेदो न स्यादेवेति सिद्धत्वज्ञानप्रयु-
क्तपाकत्वादिसामान्यधर्मावच्छेदककेच्छाविच्छेदः कापि न
स्यादित्यर्थः ।

गुरुचरणान्तु^(२) ननु सामान्येच्छां प्रति सामान्यधर्मप्रकारेण
सामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतौषु व्यक्तिषु सिद्धत्वज्ञानमेव विरो-
धीत्यत आह, 'अन्यथेति यावतौषु व्यक्तिषु सामान्यधर्मप्रकारक-
सिद्धत्वज्ञानस्यैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलस्वविषयसिद्धेरसम्भवे-
नेति स्वविषयतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतौषु
व्यक्तिषु सिद्धत्वस्य बाधित्वेनेत्यर्थः, 'तद्विच्छेद इति, अन्यथागत्या-
त्यापत्त्या सर्वत्र सिद्धत्वज्ञानस्यासम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

(१) तत्त्वज्ञानादिनेत्यर्थः ।

(२) केष्विदमिति २० ।

* ननु कृतिसाधनप्रकारकेच्छां विनापि कृतीच्छासुले प्रवृत्तेस्तुभूय-
मानत्वेन व्यभिचारदिगम्यगत्या भिन्नविषयकेच्छाया अपि हेतुत्वं कथ्य-
मित्यत आह, 'वस्तुतस्तिति, ननु कथं भासत इत्यत आह, 'क्रियाद्वारैवेति,

क्रियानुकूला कतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः

अनु कार्य-कारणभावापन्नानां ज्ञानेच्छा-कृतीनां एकविशेष-
कलानुभवोऽपिद्वयसाधनं साधवात् स्वकृतीच्छात्वेनैव कारणत्वं । अ-
सातिप्रसङ्गभङ्गाय^(१) तदिदमेककृतौ तदनुकूलकृतौच्छायाएव हेतु-
ताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलस्वकृतौच्छात्-स्वकृतिसाध्यत्वप्रकार-
कपाकेच्छात्वयोः समशरीरत्वाच्च साधव-गौरवमिति वाच्यं ।
तावतापि विनिगमनाविरहेण तत्त्वेन हेतुताया दुर्त्वारत्वात् ।
न च पाकानुकूलकृतौच्छाया हेतुत्वे न्यायमर्थे इच्छाद्वारा प्रवृत्तिं
प्रति पाकानुकूलकृतौष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वप्रमत्तो प्रवृत्तिं प्रती-
ष्टसाधनताज्ञानस्य कार्य-कारणभावे कारणतावच्छेदकगौरवं पाके-
ष्टसाधनताज्ञानत्वापेक्षया पाकानुकूलकृतौष्टसाधनताज्ञानत्वस्य गुरु-
त्वादिति वाच्यं । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि कति-
विरहात् इच्छयेव^(२) उपजीणत्वात्^(३) कृतौच्छां प्रति च^(४) कृतौष्टसा-

(१) एकसाध्यककृतौ अन्यसाध्यककृतौच्छाया हेतुत्वनाशायैवार्थः ।

(२) अनु कृतिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वं कृताविष्टसाधनत्वज्ञानकाले
तच्च प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, इच्छयेवेति, कृताविष्टसाधनताज्ञान-
काले कारणाभावादित्येव न ज्ञायते कृतौष्टसाधनताज्ञानस्य जनकौ-
भूतस्य सत्त्वे कृताविष्टसाधनताज्ञानस्यासम्भावदिति भावः ।

(३) इच्छाद्वारोपेक्षणीयत्वादिति ख० ।

(४) नन्विच्छां प्रति इष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वे अतिरिक्तकारणत्वकल्पनं
तत् मते स्यादित्यत आह, कृतौच्छां प्रति चेति ।

साक्षात्साधनताभावे परम्परसाधनतामादायैव साधनत्वप्रतीतिरिति सि-
द्धान्तात् क्रियादारत्वभावे तदुभयं भवति, तच्चान्यत्वे कति तच्चान्यजनकत्वस्यैव

कृतिसाध्यत्वमिष्टोपायत्वञ्च भातं क्रियाद्वारैव कृतेरि-

धनताज्ञानस्य हेतुतायास्तथापि सशतत्वात् तत्र पाकेष्टसाधनता-
ज्ञानत्वसाध्यच्छेदकस्य सधुत्वेऽपि प्रवृत्तिं प्रति स्वकृतिसाध्यत्वप्रकार-
कज्ञानस्यापि प्रत्यक्कारणत्वकल्पने गौरवाच्च । न च तत्रापि स्वकृ-
तिविशेषकपाकानुकूलत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र तुल्यत्वमिति
वाच्यं । तस्य प्रत्यक्हेतुत्वात् पाकानुवृत्तित्वप्रकारेण तादृश-
कृतिविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतु-
तायासेव तस्य प्रवेष्टात्, यदि च तत्रापि स्वकृतिसाध्यताकत्वप्रका-
रकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु स्वकृतिसाध्यतागमस्य प्रत्यक्हे-
तुत्वं तदा तु नावच्छेदकताऽवश्यमाननापि स्वकृतिसाध्यताकेष्टसा-
धनताज्ञानत्व-पाकानुकूलत्वज्ञानोपस्थाधनताज्ञानत्वयोः समग्ररीत्या-
दित्यस्वरसादाह, 'यस्तुतस्त्विति, 'इष्टोपायत्वञ्च भातमिति । न च
समते इष्टोपायत्वमनाभिधानमनुपपत्तिकमिष्टसाधनत्वज्ञानस्य स्वकृ-
तिसाध्यत्वप्रकारकेष्टसाधनहेतुतादिति वाच्यं । न्यायनये तुल्यता-

दायत्वादित्येके, 'नित्यानुकूला कृतिरित्यत्र समानसंयित्संयतया कृतिसा-
ध्यत्वमानमिष्टपरे । 'तथापीति, युक्तेदारदृष्टित्वज्ञानवत् कृतिसाध्यत्वज्ञान-
मिष्टसाधनताज्ञानोपक्षीर्णमिति भावः । 'तर्हीति, अनन्यधासिद्धाभ्यधा-
यवृत्तिधित्वादिति भावः । 'जीवनेनेति, ननु तज्जैतोरेवेति न्यायात्
प्राप्तपक्षतसङ्गारे जीवनादुक्तमर्थ एव न तत्कथं इति चेत्, अत्र भवन्ति,
वायुदारणत्वेन भस्मावायुदारणसंस्थापि यत्नजन्यत्वानुमानात् । न च वायु-
ताम्रद्वारके व्यभिचारः, तस्यागोचरयत्नजन्यत्वादिति, तत्र, एवं जीवनेत्यने-
नैव प्रकृतेऽप्यर्थान्तरं स्यात् यदि तन्मत्वं साध्यं तदोक्तव्यमिष्टारानुद्धार इव

इसाधनत्वादिति तद्वोधात् कृताविव कृतिसाध्यत्वेन
क्रियायामपि सैवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यत्वप्रका-
रनैयत्यमतः कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षा-
याः कृतिकारणत्वं न तु कर्तृच्छात्वेन भिन्नविषयतया

मधीकत्वसम्पादनाद्य तदभिधानात् समतेऽपि इष्टसाधनताज्ञानस्या-
हेतुत्वेऽपि वक्ष्यमाणसूत्रेण इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञान-
त्वेन हेतुताया इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकत्वनापेक्षितत्वा-
च्चेति श्रेयः । कुतोभाते तदाह, 'क्रियादारेवेति, इष्टं प्रति कृतेः
आवात्साधनत्वस्य बाधात्तज्जन्तक्रियायामिष्टोपायत्वमप्यवोधात् तस्य
दुर्घटत्वादिति भावः । 'तद्वोधात्' इष्टसाधनतावोधात्, 'चिकी-
र्षायां' प्रवृत्तिपूर्ववर्जिक्रियायुक्तजकर्तृच्छायां, 'कृतिसमानविषयेति
पाकादिविशेष्येत्यर्थः, 'चिकीर्षात्वेन' कृतिसाध्यत्वप्रकारकेश्चा-
त्वेन, 'कर्तृच्छात्वेन' पाकानुक्तकर्तृच्छात्वेन, 'भिरुपपद्यतया
गौरवादिति भिन्नविशेष्यकलक्षणगौरवादित्यर्थः । न च समाप्त-

इन्द्रस्य परेकानङ्गीकाराच्च । अन्ये तु धावतः प्रयत्नोर्ध्वेण आसक्तिवात्ता-
वच्छेदेन प्रयत्नान्यस्य सुषुप्तादिकाले च प्रयत्नात्तरामावातज्जन्तत्वं । किञ्च
समाप्रस्थानां आसक्तधारणे आसक्तिवाप्रतिबन्ध इत्यविवादं जीवनावृष्टन्तु
तदापि कञ्चरन्ति तथाच जीवनयोनिष्कृतिव्यतिरेकादेव तच्च आसक्तिया-
विरह इति तच्च तज्जन्यत्वमिति वदन्ति । यद्यपि तज्जरोद्देशेन प्राणं प्रवृत्ति-
रापाद्या सा च प्राणानौन्द्रियतया न सम्भवति, प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षस्य
तज्जेतुत्वात्तथापि तन्मते प्राणस्य प्रत्यक्षत्वादिरुक्तमस्मन्मते तु प्राण-

विशेषकत्वभिन्नविशेषकत्वसंज्ञासाधव-गौरवं न कारणतायां विनि-
गमनं किन्त्ववच्छेदकसाधव-गौरवं कल्पनासाधव-गौरवस्य तथेति
वाच्यं । एकचावच्छेदकसाधवादेरसत्येऽपि अणुरपि विशेषोऽध्यवसा-
यकर इति न्यायेन^(१) समानविशेषकत्व-भिन्नविशेषकत्वसंज्ञासाधव-
गौरवस्यापि कारणतायां विनिगमकत्वात् साधव-गौरवस्य कारण-
तायां विनिगमकत्वे तात्त्विकाणां व्यवहारस्यैव नियामकत्वात्,
अन्यथा^(२) अनुमितिं प्रति बहिष्कार्यो धूमः पर्वते इत्यादि पक्ष-
विशेषणकपरामर्शहेतुताया दुस्सारत्वप्रसङ्गात्^(३) घटादिविशिष्टज्ञानं

(१) अणुरपि किञ्चिदपि विशेषो वैलक्षण्यो व्यवसायकरः कारणतायां
प्रतिबन्धकतायास्तु विनिगमक इत्यर्थः ।

(२) भिन्नविशेषकत्व-समानविशेषकत्वसंज्ञासाधव-गौरवस्य कारणताया-
मविनिगमकत्वं ।

(३) समरूपते यत्तद्विशेषणकपरामर्शः स्यादनुमितिकेगुणित्वं भावः ।

बह्वन्ताध्यामतिप्रसङ्गो बोध्यः । न च मनोवृत्त्यादिनाङ्गीवृत्तत्वेत्यापत्तिः, अणवनेन
तत्रैव तथाभावात् पक्षस्तु अक्षामनेन एकवृत्त्यविविधगतायोग्यतादि-
त्याहुः । ननु विधमत्तायादिव्यवर्तकं स्वविशेषणवशादतिरिक्तान्यत्रान्यत्वं
कार्यताज्ञाने विशेषणभावप्रसक्तं तथाच तत् एवोक्तातिप्रसङ्गगिरासे
चिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं व्यर्थमिति त्रैलोक्यं, न, व्यर्थं कृतिसाध्यप्रागपक्षक-
शङ्काः । जीवित्वादित्याद्यनुमानसम्भवादत्त एव अनेऽप्यतिप्रसङ्गवारणार्थं
विशेषणोपादानमिति भावः । न च यत् कृतिसाध्यताज्ञानं तत् सा कृति-
रिति जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञानात् सैव कृतिरिति नोक्तातिप्रसङ्ग इति
शङ्का । तद्वृत्तज्ञानं विनापि जीवनयोनिकृतिसाध्यतादेन व्यवहारासंस्था-
स्तद्भाजन्यत्वात् तस्मात्तत्पक्षकृतिविशेषणं प्रत्येव तज्ज्ञानस्य हेतुत्वात्
तत् एतातिप्रसङ्गवारणाय चिकीर्षाधीनत्वं विशेषणमावश्यकं । अत्र वदन्ति

प्रति भूतत्वे घटाभाव इत्यभावविशेष्यकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता-
पक्षेऽवच्छेदकसाधव-गौरवविरहादिति भावः ।

केचित्तु 'भिन्नविषयतया गौरवादिति भिन्नविशेष्यतया कार्य-
तावच्छेदक-कारणतावच्छेदकगौरवादित्यर्थः, कृतिप्राप्त्यप्रकारके
प्राप्ताहेतुत्वे साधतासंगर्गेण स्वकृतिप्रकारकेऽप्राप्तेन हेतुत्वं स्वकृति-
त्वेन च कार्यत्वं तत्तद्वर्मावच्छिन्नसमानविशेष्यता च प्रत्यासत्तिः ।
न च पुरुषान्तरीयेऽप्राप्तादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । तत्पुरुषो-
त्त्वेनापीऽप्राप्तिविशेषणात् स्वतन्त्रभावेन प्रतिपुरुषं कार्य-कारणभा-
वभेदस्यावश्यकत्वात् स्वकृतीप्राप्ता हेतुत्वे तु भिन्नविशेष्यकतया
समानविशेष्यकत्वस्य प्रत्यासन्नित्वासम्भवात्^(१) अतिप्रसङ्गभङ्गाय वि-
शेष्य तन्तृक्रियाविशेषस्यापि कार्यतावच्छेदक-कारणभावच्छेदक-
कोटौ निवेशनीयत्वादगौरवमिति भाव इत्याहुः । तदप्यतः, ममापि
स्वकृतीप्राप्तेनैव हेतुत्वं कृतित्वेनैव कार्यत्वं, किन्तु कार्योद्दिशि
तत्तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यतायाः प्रत्यासन्नित्वं कारणदिशि सागुह्य-
संसर्गोऽस्वकृत्योऽपि तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतायाः प्रत्यासन्नित्वमिति
तुल्यत्वादिति दिक् ।

(१) तथाच समवयव एव प्रत्यासत्तिः एवञ्च यागानुकूलकृतौऽप्राप्तये
प्राकसाध्यकपक्षत्यापन्नित्वात्तद्वर्मावच्छिन्नतया तत्साध्यककृतौ तदनुकूलकृतौ-
प्राप्तादायव हेतुत्वोपगमात् कारणतावच्छेदक-कार्यतावच्छेदकयो-
र्गौरवमिति समुदितार्थः ।

कृतिसाध्यताधीरेव हेतुत्वं तु कृतावृत्तविशेष्यतापेक्षया तथा हि चिकीर्षा-
धीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रकृते चिकीर्षाधीना कृतिरप्योग्येव
विषयस्वभावादित्येव वीजं, तथाच कृतिसाध्यताधीरेव चिकीर्षाधीनकृतौ

गौरवात् । तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तच्चेष्टा यथा स्वकेदारदृष्टित्वेन दृष्टसाधनत्वात् तथैवेष्टा तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वमतः कृतिसाध्यत्वेन तच्चेष्टा भवतीति, कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षायां न दृष्टौष्टा, विलक्षण-

ननु भवतु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेष्टा चिकीर्षा तथापि तच्च कृतिसाध्यताज्ञानं न हेतुः किन्तु दृष्टसाधनताज्ञानमेव । न चैव कृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षापत्तिरिति वाच्यं । तत्प्रकारकेष्टां प्रति तद्वर्गावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन कृतिसाध्यताज्ञानद्वारा कृतिसाध्यत्वावच्छेदेन पाकस्येष्टसाधनताज्ञानाभावादेव तच्च चिकीर्षान्तरित्याशङ्कते, 'तथापीति, 'येन रूपेणेति यद्वर्गावच्छेदेनेत्यर्थः, 'दृष्टसाधनत्वं' दृष्टसाधनत्वग्रहः, 'तेन प्रकारेण' तत्प्रकारेणैव, 'स्वकेदारदृष्टित्वेन' स्वकेदारदृष्टित्वावच्छेदेन, 'दृष्टसाधनत्वात्' तदज्ञानात्, 'दृष्टसाधनत्वं' दृष्टसाधनत्वग्रहः, 'अतः' अस्मात्, 'इतिप्रदानन्तरं' च कृतिसाध्यताज्ञाने चिकीर्षेति शेषः । 'कृतिविषये' वेति, 'वाच्यम्' इवार्थं कृत्यावित्यन्तरं शीघ्रः, तथाच कृताविव कृतिविषय इत्यर्थः, 'दृष्टौष्टेति' चिकीर्षाविषयजनसंयोगादुद्देश्यक-

कारणं तथाच तथा ज्ञानेऽप्युक्तस्य चिकीर्षाधीनकृतेरयोग्यत्वादेव नोत्पद्यते । न चान्यथ्यभिचारः, तादृगविषयविकल्पादेव विकल्पादन्यथा अनेक चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षायामपि प्रागपक्षकसङ्घारे प्रकृत्यापत्तेर्वक्ष्येपायमानत्वात् । ननु चिकीर्षाभीनत्वं न ज्ञातं तर्कं देन चिकी-

सामर्थ्यन्तरकल्पनमिति चेत्, भवेद्देवं, यदि कृति-
साध्यत्वेन पाकस्य औदत्तसाधनता स्यात्, न चैवं,
गौरवात्, किन्तु पाकत्वेन, स तु कृतिं विना नेत्य-
न्यदेतत् । वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या साधया-
मीतीच्छा इष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेत्, तर्हि तत्र
वह्निसाध्यताज्ञानवदत्रापि कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारण-
मावश्यकं कृतौ चातुभवसिद्धचिकीर्षाधीनत्वं विशेषः

सिद्धदृष्टिगोचरेष्वेत्यर्थः, तत्र जलसंयोगादिमाधनताः पक्षे परेषापि
चेत्त्वोपगमादिति भावः । 'गौरवात्' कृतिसाध्यपाकत्वस्य कारण-
तावच्छेदकत्वे गौरवात्, 'सः' पाकः, 'कृतिं विना'नेति परम्परया-
कृतिं विना'नेत्यर्थः । 'वह्निना साधयामी'तिवदिति, उपायविशेष-
साध्यत्वप्रकारिकेति शेषः, 'इष्टसाधनताज्ञानादेवेति न तु तदव-
च्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानादित्यर्थः, 'कारणमावश्यकमिति, अन्यथा
कृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षापत्तिरित्युक्तत्वादिति भावः । ननु
प्राणपञ्चकसंधारादौ जीवनयोनिःकृतिमध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षा-
प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, 'कृतौ चेति, 'विशेषः' विशेषणं, तथाच

र्षाधीनकृत्यसाध्यमपि तादृशकृतिसाध्यत्वेन ब्रुय्येतेति कथं भ्रमनिवृत्त्यनो-
ऽतिप्रसङ्ग इति चेत्, न, चिकीर्षाधीनत्वेनोपलब्धकृत्यविशेषासाध्यस्य प्रा-
णपञ्चकसंधारादिस्तस्याध्यत्मसम्भवात् अन्यथा सखेतिप्रसङ्गसङ्गाधोपाय-
विषयत्वविशेषाप्रवेशापत्तेः, न वान्वयविचारः, सिद्धे इच्छाभाव इव वित्तय-
योग्यताविलम्बादेव विलम्बात् । अ च तत्रासिद्धत्वज्ञानविलम्बाद्विलम्बः, तद-

तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिवृत्तिमाधो न

चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः जीवनयोनिवृत्तिश्च न तथेति भावः । 'जीवनयोनीति जीवनयोनिवृत्तिरूपेण कृतित्वेन वा जीवनयोनिवृत्तिसाध्यताज्ञाने इत्यर्थः, इदमुपपन्नं निवृत्तित्वेन कृतित्वेन वा निवृत्तिसाध्यताभवे चेद्यपि बोध्यं । न च प्राणसञ्चारे या प्रवृत्तिरापद्यते तस्याः प्राण एवोपादानं भविष्यतीत्युपादानप्रवृत्त्याभावादेव न प्रवृत्तिरिति वाच्यं । प्राणवद्वानाद्या अपि तदुपादानत्वसम्भवात्तस्या श्रव्यभिधानद्वारा प्राणसञ्चारजनकत्वात् तन्मते प्राणस्यापि प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमाच्च । न च नित्यातिरिक्तस्थले इदसाधनताकिङ्कवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य विशेषसामोन्विनाये साक्षात्तया तदभावादेव न तथा चिकीर्षा प्रवृत्ती इति वाच्यं । तस्यादीष्ट-

दिष्ट्यापि तादृशकृतिविषययोग्यताज्ञानहेतुत्वोक्तिरित्यात् एवञ्च अनेनैतिप्रत्यक्ष-
नारकाय स्वयंप्रवेष्टोपपन्नप्रत्यक्षः तस्य तादृशकृत्ययोग्यतादिभिः कञ्च ब्रूयात्,
खेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकमित्यदे स्फुटं, खेच्छाधीनत्वञ्च न चातं
तन्न किन्तु स्वरूपसत् एवञ्च दस्तुगत्या खेच्छाधीना या कृतिसाध्यता-
ज्ञानरा प्रवर्तकत्वे प्राणपञ्चकसञ्चारस्यैव तादृशकृतेरप्रसिद्धतया तद्व्यसा-
सम्भवेन तन्निमित्तमातिप्रसङ्गाभावात् एवञ्च यथास्यतेनैवोपपत्तौ कृतिसाध्य-
ताज्ञाने स्वयंवेदकत्वकल्पनैवातिप्रसङ्गनिरासः शोभयुज्यते न तु तादृशकृति-
विषययोग्यज्ञानरूपहेतुत्वात्कल्पनं गौरवात् इति मन्यव्यं । न च सुखेति-
प्रसङ्गनिराकरणे तस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं । उपायेच्छाधीनकृतित्वेन एव सुख-
रूपत्वं तथापि खेच्छाधीनकृतेरप्रसिद्धतया तादृशज्ञानासम्भवेनातिप्रसङ्गा-
भावात् यथा च प्रवृत्तित्वं फलित्वं वा न प्रवर्तिका तथोक्तं प्रत्यक्षप्रकाशे
इति प्रकाशः ।

साधनत्वेन तदभ्यसेन वा तत्सिद्धककार्यताज्ञानस्यापि सम्भवात् । न चेष्टापत्तिः, जीवन्मथो निरुद्धादिभाष्यताज्ञानदशायां चिकीर्षा-कृत्योः सर्वानुभवविरुद्धत्वादिति भावः ।

अथ मिथ्याः प्राणपञ्चकसञ्चारेण चिकीर्षाधीनप्रवृत्तिविषयत्व-
स्वरूपायोग्यतात् प्राणपञ्चकसञ्चारवत्स्वरूपविशेष्यतावच्छेदकान्तर्भावेन
चिकीर्षा-प्रवृत्ति-कृतिसाध्यताज्ञानाभावात् कार्य-कारणभावस्य कृत्वि-
दण्यकल्पनात् कृतिसाधनाज्ञानस्य विषयनिष्ठत्वात् हेतुत्ववच्छेदोपि
स्वरूपायोग्यविशेष्यतावृत्तविशेष्यताया एव कारणतावच्छेदकप्रत्या-
सत्तित्वाज्जीवन्मथो निरुद्धादिभाष्यताज्ञानेऽपि न प्राणपञ्चकसञ्चारे
प्रवृत्तिरिति चिकीर्षाधीनत्वविशेषणं नोपादेयमेव, अन्यथा चिकी-
र्षाधीनत्वविशेषणोपादानेऽपि तदधीनकृतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् प्रवृ-
त्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वादित्याहुः । तद्वत्, कृतौ चिकीर्षाधीनत्वाविशेषणे
एवंकल्पेण प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्त्यभावोपपादनेऽपि घटादौ कृतित्वेन
जीवन्मथो निरुद्धादिः साध्यताभ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् घटाद्यन्ता-
र्भावेन कार्य-कारणभावस्यावश्यं कृतत्वान्तर्निष्ठविशेष्यतायाः स्वरूपा-
योग्यतावृत्तत्वाच्च । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, अन्यथा प्राण-
पञ्चकसञ्चारेऽपीष्टापत्तेः सम्भवात्, न हि तस्य स्वरूपायोग्यत्वे अनु-
भवातिरिक्तं प्रमाणमस्ति, आहार्यप्रवृत्त्यासप्रवृत्त्यासदशायां प्राण-
पञ्चारेऽपि चिकीर्षा-प्रवृत्त्यारम्भसूचकमनुभवः प्राणपञ्चकसञ्चारस्य
स्वरूपायोग्यत्वविरहाच्च । न चैवं चिकीर्षाधीनत्वविशेषणेऽपि तदधी-
नकृतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् प्राणपञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यं ।
तज्ज्ञानाभावात् इष्टापत्तेरेव प्रवृत्त्याज्जीवन्मथो निरुद्धादिभाष्यताज्ञान-

प्रवृत्तिः, अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि तच्च प्रवर्तते । ननु* चिकीर्षाधीनत्वस्योपलक्षणत्वे उपलक्ष्य-

दशासमिष्टापत्तेः सर्वानुभवविरुद्धत्वेनाप्रक्यत्वात्, अन्यथा एता-
दृशानुभवविवादे कार्य-कारणभावस्यैव न स्यात् । न च कृति-
त्वेन कृतिसामान्यसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं जीवनयोनिहत्यादि-
साध्यताव्यावृत्तप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः कारणतावच्छेदक-
प्रत्यासत्तिवाङ् नोक्तातिप्रसङ्गः^(१) इति वाच्यं । तथा सति साध्यात्
ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वौचित्येन कृतिसाध्यत्वविषयकत्वान्तर्भावस्यापि स्पर्धत्वा-
पत्तेः जीवनयोनिहत्यादिसाध्यताव्यावृत्तकृतिसाध्यतानिष्ठप्रकारता-
निरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तिवाङ्मुपगमेनैवातिप्रसङ्गभङ्गसम्भवात्
प्रवृत्तिगाध्यताभ्रमात् प्राणशब्दारे प्रवृत्तेरुत्पादस्य तत्रापि दुर्व्याख्यात्वात्,
कृतिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तिवाङ्मा-
त्रैव कृतिसाध्यताविषयकत्वान्तर्भाव इति चेत्, तर्हि प्रवृत्तिवाचिद्विष-
यप्रवृत्तिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तिवाङ्मा-
त्राय चिकीर्षाधीनत्वोपादानस्यापि सार्थकत्वादिति कृतं पक्षवितेन ।

‘कृतिसाध्येति कृतिसाध्यत्वे समीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वपक्षे-
ऽप्यौत्तर्यः । ननु वस्तुगत्या या चिकीर्षाधीना कृतिस्तत्सा-
ध्यताज्ञानं हेतुः चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तत्साध्यताज्ञानं वेति
विकल्प्य दूषयति, ‘नन्विति, ‘उपलक्षणत्वे’ परिचायकमात्रत्वे ज्ञान-

(१) न प्राणशब्दारे प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

* अस्तु वा स्वचिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं स्वचिकीर्षाजन्या न कृतिरित्यस्याद्ये
स्फुटत्वादिति तदस्याः प्रवृत्ते, ‘नन्विति, ननु स्वप्रमाणकत्वाप्राप्त्यमित्यत आह,

माद्यगतानतिप्रसक्तधर्माभावात् कृतिमात्रस्य चाति-
प्रसङ्गात् तत्तत्कृतिविशेषा उपलब्ध्याः, तथाच तदन-
नुगमात् प्रवृत्त्यननुगमः, विशेषणत्वे चिकीर्षार्थां प्रवृत्तौ
च चिकीर्षाज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च ।

विषयतया कारणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वं इति यावत्, 'उपलब्ध्या-
माद्यगतेति चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यभावनिष्ठेत्यर्थः, 'मात्रशब्दो-
पलब्ध्यर्थकः, अतः प्रमेयत्वादिपारणाय 'अनतीति, 'कृतिमात्रस्य'
कृतिवत्स्य, 'अतिप्रसङ्गात्' औदनयोर्नियन्त्रसाधारणत्वात्, 'तत्तत्-
कृतिविशेषाः' तत्तत्कृतिविशेषेण कृतिविशेषाः, 'उपलब्ध्याः' कारणता-
वच्छेदकप्रविष्टतया चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्याः, अन्यथा^(१) प्रमेय-
त्वादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्गादिति^(२) भावः । 'तदननुगमात्'
तत्तत्कृतिवत्त्वानां भानात्वात्, 'प्रवृत्त्यननुगमः' प्रवृत्तिसामान्ये व्यभि-
चारः^(३) 'विशेषणत्वे' तानविषयतया कारणतावच्छेदककोट्यप्रवि-
ष्टत्वे, प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'प्रमाणाभावश्चेति ।
अनु यथोक्तातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेव^(४) भावमित्यसंशेदेष्टा-

(१) तत्तत्कृतिविशेषेण कारणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वं इत्यर्थः ।

(२) व्यभिप्रसङ्गात् पाकः प्रमेयसाधनद्वयारिहतात् चिकीर्षा-प्रवृत्तौ
न्यातामित्यर्थः ।

(३) तत्तत्कृतिविशेषाज्ञानं विनापि प्रवृत्त्यननुगम इति भावः ।

(४) प्रागपक्षकसङ्घारे प्रवृत्त्यापत्तिरूपातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेव-
त्यर्थः ।

'प्रमाणेति, 'विरोधेनेति, तस्याध्यत्वमाने समानर्भवितृसंबन्धतया साधन-

किञ्च चिकीर्षासाध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावस्थसाधन-
त्वविरोधेन कृतिसाध्यता प्राकादौ न ज्ञायेतेति चेत्,
न, अस्ति हि कृतिविशेषोमानसप्रत्यक्षसिद्धोजीवनयो-
निप्रयत्नव्यावृत्तश्चिकीर्षोपलक्ष्यः यच्च चिकीर्षाकारणत्व-

न्तरमाह, 'किञ्चेति, 'साध्यावस्थायाः' साध्यत्वनिर्दिष्टायाः, 'सिद्धा-
वस्थसाधनत्वेति सिद्धतादशमावृत्तिपाकादिनिष्ठसाध्यतानिरूपक-
त्वेत्यर्थः, साधनत्ववन् साध्यतानिरूपकत्वेनापि साध्यताश्रयवच्च विरो-
धादिति भावः । 'कृतिसाध्यता' चिकीर्षासाध्यकृतिसाध्यता, उपल-
क्ष्यमावृत्तानतिप्रसक्तधर्मा नास्तीति यदुक्तं तदूषयति, 'अस्ति हीति,
'कृतिविशेषः' कृतिनिष्ठो विशेषः, 'चिकीर्षोपलक्ष्यः' चिकीर्षाधौन-
पदप्रतिपाद्यभावनिष्ठः, 'यच्चेति यदवच्छिन्ने इत्यर्थः, 'जातिरूप इति
प्रवृत्तिलाभ्यजातिरूप इत्यर्थः । न 'वैकस्मिन् समुहात्मन्यन्तर्नि-
ष्ठार्थे निवृत्तिरूपे इष्टार्थे प्रवृत्तिरूपे निवृत्तिलाभादाय साहचर्यं
दुर्वारमिति वाच्यं । राग-द्वेषयोर्गोपशमाभावादेकस्य प्रवृत्ति-निवृ-
त्तिरूपत्वाशङ्कवात्^(१) । न च यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकमिष्टानिष्टसाधन-
त्वादिविषयकसमूहात्मन्यन्तर्निष्ठज्ञानं ततः क्रमेण फलेच्छा-फलदेवौ
ततः क्रमेणोपायेच्छोपायदेवौ तच्चेष्टानिष्टोभयविषयकप्रवृत्ति-निवृ-
त्त्यात्मकसमूहात्मन्यन्तर्निष्ठसम्भव इति वाच्यं । 'अपेक्षाबुद्धेः क्षणचयाव-

(१) तथाच इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वोभयविषयकसमूहात्मन्यन्तर्निष्ठज्ञानं ततः
फलेच्छा द्युतः फलदेवः तत्समये च ज्ञानाभावात् न समूहात्मन्य-
न्तर्निष्ठसम्भव इति भावः ।

ग्रहः स च तत्र जातिरूपो मम त्वनुगतकारणीपाधि-
रूपः, एवञ्च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषा-

स्थापितया उपायेच्छाकाले तच्चाग्रात् उपायेच्छाकाले^(१) उपाय-
द्वेषोत्पत्त्यसम्भवेन तच्चायुभयात्मकयन्त्रासम्भवात् उपादानप्रत्यक्षस्य^(२)
प्रवृत्तिं गतिं साक्षात्साधनस्य विलम्बेनऽपि तच्चोभयात्मकयन्त्रासम्भवाच्च
ज्ञानेच्छा-द्वेषाणां यौगपद्याभावेन तच्चाव्यवहितपूर्वमुपादानप्रत्यक्षा-
सम्भवात् । न च तदपरि ज्ञानेच्छायाः सम्भवेदयोर्वा यौगपद्याभ्युपगमे
साङ्कर्यं दुर्वारमिति वाच्यं । तथा सति तत्र युगपत्प्रयत्नयथाभ्युप-
गमेन साङ्कर्यविरहात् प्रयत्नयौगपद्यस्यापि एकदेशस्यपरस्परवि-
काण्डविप्रत्यङ्गलिवेष्टास्यले कृत्तत्वात् प्रयत्नभेदं विना तदनुपपत्ते-
रिति भावः । 'अनुगतकारणेति प्रयत्नोऽस्मि प्रयत्नोऽस्मीत्यनु-
गतप्रत्यक्षकारणत्वर्थः, 'उपाधिरूप इति अखण्डोपाधिरूप इत्यर्थः,
युगगतजात्यनुपगमादिति भावः । 'चिकीर्षाधीनत्वेनेति, 'चिकी-

(१) अनु तदुपपत्त्यर्थान्तरात् । एतदुपपत्त्यर्थेनैव तत्र प्रयत्नोत्पत्तिसम्भवे इत्यत-
श्चाह, उपायेच्छाति ।

(२) प्रयत्नयौगपद्यर्थान्तस्थापितोपगमेऽपि न तादृशप्रत्यक्षप्रत्यक्षसम्भवे इत्याह,
उपादानप्रत्यक्षस्येति ।

त्वभावात्तस्य भावः । अनु को धर्मेऽस्मिन् कार्यतावच्छेदक इत्यतश्चाह, 'रुचेति,
'ममेति युगगतजात्यनुपगमादिति त्वर्थः, 'अनुगतेति, त्वनुगते कारणे चिकी-
र्षाजिह्वये, 'उपाधिरूपः' तत्तत्प्रवृत्तिविरूप इति यावत्, कार्यतावच्छेदकानुग-
मस्यादोषत्वात् न त्वनुगतकारणवदित उपाधिरिति चिकीर्षाजन्यत्वजिह्वये इत्यर्थः,

शानुपलब्ध्याणां अनुगतत्वमपि । यथा गोत्वेन तटस्थे-
नोपलक्षितां महिष्यादिव्यावृत्तधानकर्म्मव्यक्तिविशेषाः
धेनुपदेनोच्यन्ते न तु गोत्वमपि, तथा चिकीर्षापि,

षाजिन्यतावच्छेदकेनेत्यर्थः, 'अनुगतेन' सर्वसाधारणेन, 'उपलक्ष्याणां'
चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यानां, 'अनुगतत्वं' सर्वसाधारणानतिप्रयुक्त-
धर्मावच्छिन्नत्वं, 'यथेति स्वमते दृष्टान्तः', (१) 'तटस्थेन' शक्त्यविषयेण,
'उपलक्षिताः' प्रमिताः, 'धेनुपदेनोच्यन्ते' धेनुपदजन्यबोधविषया-
इत्यर्थः, 'न तु गोत्वमपीति, तज्जन्यबोधविषय इति शेषः । शक्यता-
वच्छेदकान्तु धानकर्म्मत्वमेव गोत्वस्य प्रथोगोपाधित्वात् (२) तस्य महि-
ष्यादिसाधारण्येऽपि न महिष्यादिवोध इति भावः । 'तथा चिकीर्षा-

(१) गोत्वविशिष्टधानकर्म्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन शक्तिविषयत्वात् न
न्यायजनसाधारण्यं ।

(२) तत्पदप्रत्ययविषयत्वे सति साधनभिन्नस्य तत्पदजन्यशान्दबोधव्याव-
र्त्तकत्वादित्यर्थः ।

तज्जन्यत्वे ग्राह्ये तज्जन्यत्वस्यावच्छेदकत्वादिति । यत् अनुगतकारणव्यो-
ज्यानुगतोपाधिरूप इत्यर्थ इति तत्र, तस्यैवानुगतत्वे चिकीर्षाधीनत्वेनानुगत-
त्वमित्यग्रिमग्र्यावरोधः ।

यवश्च पूर्वोक्तानुगममुद्धरति, 'यवश्चेति, यथा धूमत्वाद्यवच्छेदेन
वज्रिजन्यत्वग्रहेऽपि धूमलोकादीनां वज्रिजन्यत्वमनुगतं तथा तत्तत्तद्वा-
तित्वाद्यवच्छेदेन चिकीर्षाजन्यत्वग्रहेऽपि चिकीर्षाजन्यत्वं सर्वानुगतमि-
त्यर्थः । अन्येऽपि चिकीर्षापि निष्कृतिपदग्रहणा 'स्यादित्यत आह, 'यथेति,

एवं जीवनयोऽनियतव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृतित्वेन
ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः । ननु 'कृतिसाध्ये न
कृतिर्विशेषणमसत्त्वात् सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं ज्ञाने
च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः, नोपलक्षणमतिप्रसङ्गादिति
चेत्, न, कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये

र्थापीति एवं चिकीर्षाजन्यत्वमपीत्यर्थः, न कारणौभूतज्ञानविषय-
दति शेषः, किन्तु चिकीर्षाधीनत्वेन प्रमिता व्यक्तिविशेषा एव का-
रणौभूतज्ञानविषया इति भावः । अस्मिन् 'एवं चिकीर्षापीति पाठः,
'कृतित्वेन' कृतिविशेषत्वेन, 'नाननुगम इति न व्यभिचार इत्यर्थः,
तथाच प्रवृत्तिरूपेण प्रवृत्तिमाध्याताज्ञानं प्रवृत्तौ हेतुरिति भावः ।
'कृतिसाध्य इति कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकमित्यत्र कृतिसाध्यताज्ञाने
इत्यर्थः, 'न विशेषणमिति न तदवधिना प्रवृत्तिहेतुत्वेनावहिते-
त्यर्थः, 'असत्त्वादिति कृतेः प्रवृत्तिपूर्वमसत्त्वादित्यर्थः, 'सत्त्वे वा'
प्रवृत्तिपूर्वं सत्त्वाभ्युपगमे वा, 'कृतौ सत्यां' कृतौ सत्त्वार्थाः, 'ज्ञानः'
कृतिविशिष्टज्ञानं, पूर्ववर्त्तौति शेषः, 'ज्ञाने' कृतिविशिष्टज्ञाने,
'नोपलक्षणमिति न ज्ञानावधिना प्रवृत्तिहेतुत्वमनन्वितेत्यर्थः,
'अतिप्रसङ्गादिति ज्ञानमात्रात् कृत्यसाध्यत्वेन निश्चितेऽपि प्रवृत्ति-
प्रसङ्गादित्यर्थः । कृतौ यथोक्तोपलक्षणत्वमप्येऽपि कृतिविशेषत्वेन
कृतिविशेषविषयकसाध्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वात् ज्ञानमात्रसाधुत्तरिति
समाधत्ते, 'कृतिर्हीति, 'ज्ञाने' कारणौभूतज्ञाने, 'विषयतया'
विषयतावयवत्वेन, 'विशेषणमेव' तदविषयकज्ञानाद्व्यवर्तकमेव, 'साध्ये

च परिचायकतयोपलक्षणं अन्यथा इष्टसाधनेऽपौष्टं न
विशेषणमसत्त्वात् नोपलक्षणमतिप्रसङ्गात्, लिङ्गज्ञा-
नादौ वा का गतिः । नन्वेवं अमेऽपि चिकीर्षा स्यात्-
स्यापि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वात् अत्र वदन्ति ।

चेति किन्तु प्रवृत्तिरूपकार्य इत्यर्थः, 'परिचायकतया' ज्ञानविषयतया
कारणतावच्छेदकतया, कारणत्वाभावेनेति शेषः । 'उपलक्षणमिति
ज्ञानान्वयिना प्रवृत्तिकारणत्वेनान्वितेत्यर्थः, विशेषणत्वापलक्षण-
तयोर्विरोधोऽपि व्यावर्त्तकत्वोपलक्षणतयोर्विरोधाभावादिति भावः ।
'इष्टसाधने' इष्टसाधनताज्ञाने, 'लिङ्गज्ञानादादिति, तत्रापि लिङ्ग-
न विशेषणं अतीतानागतलिङ्गस्थलेऽनुमितिपूर्व तदसत्त्वात् नोप-
लक्षणं ज्ञानमात्रादनुमितिप्रसङ्गादिति भावः । 'नन्वेवमिति, 'एवं'
एवमपि प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिभाष्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपौति यावत्,
'अमेऽपौति, 'अमः' नान्नरीयवापुःखविशेषः, (१) 'चिकीर्षा स्यादिति
'अमलरूपेण चिकीर्षा स्यादित्यर्थः, अन्यथा सुखत्वादिरूपेण तत्र
चिकीर्षाशमिष्टापत्तेः, तेन रूपेण प्रवृत्तिः स्यादित्यपि बोध्यं, 'चिकी-
र्षाधीनकृतिसाध्यत्वादिति स्वजनकक्रियाहेतुप्रवृत्तिसाध्यत्वादित्यर्थः ।
ननु अमे चेत्यवन्दनादिवदिष्टसाधनताज्ञानाभावादेव न चिकीर्षा-
प्रवृत्तौ तेरपि नित्यातिरिक्तस्थले इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यता-

(१) दुःखविशेष इति ख० ।

'लिङ्गज्ञानादादिति अतीतलिङ्गज्ञानादादित्यर्थः । नन्वेवं अमेऽपि चिकीर्षा-

**अमस्तु भोजनादिक्रियासाध्यो न तत्कृतिसाध्यः
अचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंससाध्याकारातिरिक्ते**

ज्ञानस्यैव चिकीर्षा-प्रवृत्तिविशेषाभावात्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । न च
मलादीनां सार्यकश्चेत् रोगनाशादिरूपेष्टमाधनताज्ञानमपि वर्तते-
इति वाच्यं । तत्रापि अमहेतुक्रियाया एव रोगनाशादिमाधनत्वेन
अमस्येष्टमाधनत्वाभावादिति चेत्, न, इष्टमाधनत्वमस्यैव तत्क्रिया-
कृतिसाध्यताज्ञानसम्भवात् भ्रमस्तु ज्ञानद्वयसंकेतं वा अन्यदेतत्, यच्च
अमात्मकदुःखध्वंसे उत्पद्येच्छा तत्रेष्टमाधनताप्रमाया अपि सम्भ-
वाच्च । न च तदानीं तत्र चिकीर्षा-प्रवृत्त्योरिष्टापत्तिरिति वाच्यं ।
दुःखत्वादिरूपेण दुःखस्येच्छा-प्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावेन शङ्कर-
जनने शिलाशकलमित दुःखत्वादिरूपेण दुःखसाधोक्तः प्रवृत्ति-
विषयत्वरूपपाद्योभयमिति सिद्धान्तात् । न खेवं मलादीनां व्या-
यामादिश्रमे चिकीर्षा-प्रवृत्त्युपपत्तिरिति वाच्यं । तत्रापि तद्धेतु-
क्रियायाभेदं चिकीर्षा-प्रवृत्त्युत्पत्तेर्मे तु अम इति भावः । 'स्वध्वं-
सेति स्वध्वंससाध्याकारातिरिक्तं यत् स्रजनकचिकीर्षाया अविषय-
स्रदजनकलनित्यमादित्यर्थः, अत्र 'स्वध्वंस' स्रजन्योध्वंसः न तु

धीनकृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवर्ततेत्यत्र कस्यचित् समाधानमाह, 'अम-
स्त्विति, नन्वचिकीर्षितमपि तथास्तु इत्यत्र आह, 'कृतेरिति, कृतित्वेन
जनकत्वे नियमोऽयं इत्यत्र स्वध्वंसादेस्तात्पर्यं तेन स्वपूर्ववर्तिगुणान्तर-
ध्वंसे विरोधिगुणत्वेन कृतेर्जनकत्वेऽपि न दोषः, यद्यप्येवमप्यदुष्टादिकं प्रति
तत्त्वेन कृतेर्जनकत्वाहानिभार एव, तथापि तद्विज्ञत्वेनापि विशेषणीयमिति
भावः । 'चिकीर्षेति स्रजनकचिकीर्षाविषयनाञ्च इत्यर्थः, अप्रयोजकत्व-

चिकीर्षाविषयभावे जनकत्वात्, न हि भोजनचि-
कीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यते इति केचित्, तच्च
गुरुतरभारोत्तोलने कृत्यसाध्ये श्रमात् प्रवृत्तस्य निगड-
निश्चलदेहस्य वा कृतौ सत्यामुत्तोलन-चलनक्रिया-
नुत्पादेऽपि श्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात् । न
तु तज्जन्यक्रियायाः सुखे अभिचाराच्च । न हि सुखं

स्वप्रतियोगिकः, तेन विरोधिगुणतया गुणान्तरभाषकत्वेऽपि न
हतिः, ध्वंससाक्षात्कारातिरिक्त इति तु ज्ञायः, ध्वंसवच्छेदस्य
न्यायजन्यमाश्रित्य तन्मोऽतिरिक्तस्य तस्याभ्युपगमात् चिकीर्षित-
जनकभाषारान्तेत्यपि विशेषणञ्च चेष्टायां अभिचारः, अपूर्व-
करणायादवजन्यशब्दयोस्तस्मात् कृत्यजन्यत्वात्^(१) धाम-दीपयोरेव
तज्जन्यत्वादिति भावः । 'निगडनिश्चलदेहस्येति, चलने श्रमात्^(२)
प्रवृत्तस्तेति शेषः । ननु तत्रापि नाडीक्रियात एव अत्र इत्यस्ये-
राह, 'सुख इति निमित्तभग्नमी सुखभादायेत्यर्थः, 'अभिचारात्'
स्वध्वंसेत्यादिनियमस्य अभिचारात्, अभिचारमेव विवृणोति, 'न
ह्येति । केषाञ्चित् समाधानभाषणञ्च निराकरोति, 'चिकीर्षाजन्य-

(१) न तच्च अभिचार इति शेषः । (२) कृत्यसाध्यताश्रमादित्यर्थः ।

निरासादाह, 'न ह्येति, ननु तत्राप्यङ्गचालनक्रियाजन्यः श्रम इत्यस्ये-
राह, 'निगडेति' श्रमवत्तज्जडोक्तकलेनरस्योत्पातुकामस्येति बोध्यं, उक्त-
व्याप्तौ अभिचारनाह, 'सुख इति' तस्य स्वजनकचिकीर्षाविषयत्वाभावादिति

कृतिकारणचिकीर्षाविषयः, उपायचिकीर्षाजन्या हि
कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या । चिकीर्षाजन्यकृति-
साध्यत्वं न अमे द्वेषयोनिप्रयत्नादपि तदुत्पत्तेरि-
त्यपरे । तन्न । शब्दबध्नेष्टसाधतन्त्रेण चिकीर्षा-

कृतिषाभ्युत्पत्तिरिति, चिकीर्षाजन्यकृतिर्जन्येन चिकीर्षाजन्यकृतिषा-
त्त्वमित्यर्थः, प्रकृते तथैव विवक्षितत्वादिति भावः^(१) । 'द्वेषयोनि-
प्रयत्नादिति, द्वेषस्य योनिः कारणं यो यत्न इत्यर्थः, शत्रुगोचरद्वेष-
जन्यशत्रुशपथगोचरप्रवृत्तिनोऽपीत्यर्थः, 'दृष्टसाधनत्वेनेति, चिकीर्षा-
विषयतामेति शेषः, यत्नाजनकत्वादिति प्रवृत्त्यजनकत्वादित्यर्थः,

(१) तथाच प्रकृतिवार्त्तिके न प्रति चिकीर्षाजन्यकृतिस्तत्त्वानिच्छिन्नजनकता-
निरूपितजन्यत्वज्ञानं हेतुरिति भावः ।

भावः । तदेवाह, 'न ह्येति, तत्रैवान्यथा समाधानमाह, 'चिकीर्षाति, 'शब्दबध्
स्तेति, प्रतिषेधोक्तिविषयकहेतुस्य निमित्तविषयतया गौरवेणाप्रवर्तकत्वात् किन्तु
साधनेन समानविषयहेतुत्वात् एव, नन्वेवं तन्निष्ठगौ तेष एव हेतुसक्तवृत्ति-
रिति चेत्, न, इहत्वात् तदुक्तं कुलभाज्ये 'राग-द्वेषादिनामावोऽपीत्यादि ।
न च निवृत्तिप्रयत्नोऽपि अमे पूर्वप्रवृत्तादवस्थामिति वार्थः । निवृत्तिप्रय-
त्नस्य क्रिया प्रत्यजनकत्वेन तच्छ्रमजनकत्वेन शङ्कावात्सल्यतया प्रवृत्तिहेतु-
त्वस्यैव द्वेषे शङ्कितत्वादित्याहुः । वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिस्तथाच
प्राचीनमतेऽनुश्रवप्रकाश एवार्थं यत्प्रकृत इति विपक्षितमस्माभिरनुमान-
प्रकाशे । उभयमपि दूषयति, 'तन्नेति, 'क्षयन्तरात्' जीवन्योगिप्रयत्नात्,

अन्यकृतिसाध्यत्वात् देयस्य यत्नाजनकत्वात्, द्वेष-
सिद्धिस्तु शत्रुं द्वेषीत्यनुभववशात् ।

यत्तु श्रमः कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीन-

भिन्नविषयत्वात्^(१) प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षाया व्यभिचारप्रसङ्गाच्चैति
भावः । नन्वेवं शत्रुवधप्रवृत्तिपूर्वकं शत्रौ द्वेषे किं मानमित्यत आह,
'द्वेषसिद्धिर्स्त्विति, तदानौमिति शेषः । न च देयस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे
निवृत्तिजनकत्वमस्त्येवेति तज्जनश्रमे व्यभिचारात् श्रमस्य न तेन
रूपेण कृतिसाध्यत्वमिति वाच्यं । निवृत्तेर्भिन्नविषयतया क्रियां
प्रत्यश्रमकत्वेन अमाजनकत्वात्, पलायनादिक्रियायाश्च तद्देशवर्जन-
रूपेष्टाद्यनताज्जानाधीनप्रवृत्तिजन्यत्वादिति भावः^(२) ।

'यदिति, तथाच चिकीर्षाविषयत्वमेव तादृशकृतिसजन्यताव-
च्छेदकमिति भावः । नन्वेवं भोजनादावपि चिकीर्षा न

(१) अजनकत्वे हेतुमाह, निमित्तविषयतादिति, तथाच शत्रुविशेषकत्वेनापि
शत्रुवधंरूपप्रवृत्तिमिति भावः, यदि चिकीर्षा विना प्रवृत्त्युत्पार-
स्तदा प्रवृत्तौ चिकीर्षाया व्यभिचारप्रसङ्गाच्चिकीर्षा विना तत्र
प्रवृत्त्युत्पाद इति तत्सुदितमात्मर्थम् ।

तथाच चिकीर्षाविषयतद्वर्त्तमानं प्रति चिकीर्षाधीनकृतित्वेन
हेतुत्वं श्रमत्वस्य चिकीर्षाविषयतावच्छेदकताभावात् तद्वच्छिन्नं
प्रति कृतित्वमेव हेतुत्वमिति भावः ।

उभयत्र हेतुमाह, 'जीवनयोगीति, यद्यपि चिकीर्षाधीनकृतिसाक्षादपि
न श्रम इति कृतित्वविशेषस्तादृशोपाध्यस्तथाच जीवनयोगिकृतित्वविशेष एव
तथास्त्विति नायं परिहारस्तथापि चिकीर्षाधीनकृतौ क्रियाविशेषरूप-

कृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि अमे चिकीर्षाधीन कृति-
त्वेन कारणता स्यात् तदा चिकीर्षितमेव भोजनं
कृत्या साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात्,
अमवज्जमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात्, भोजनादिश्च चि-
कीर्षाधीनकृतिविशेषात्, स हि कृतिमात्रं व्यभिच-
रति जीवनयोनिहतेस्तदनुत्पादात् । यद्वा अमो न
भोजनकृतिसाध्यः किन्तु तन्निरन्तरोत्पन्नाजीवनयो-
निप्रयत्नादेवेति । तन्न । न हि कृतित्वेन तच्छ्रमजन-
कत्वं, नापि कृत्यन्तरादेव अमोत्पत्तिः, जीवनयोनिप्र-
यत्ने मत्पि भारोद्वहनादिकमकुर्वन्तस्तद्वशश्चमाननु-

त्पन्तु तस्यापि अमवत् कृतिमात्रजन्यत्वादित्यत आह, 'भोजना-
दिष्वेति, जीवनयोनिप्रयत्नाधारणकृतित्वेन अमं प्रति अनकत्वमुक्त्वा
जीवनयोनिप्रयत्नेन तदाह, 'यद्वेति, तदुभयं दूषयति, 'तच्चेति,
'तच्छ्रमजनकत्वं' तस्याः श्रमजनकत्वं, 'कृत्यन्तरात्' जीवनयोनिप्रयत्नात्,

विधयदैजह्मणात्ततः अमः, न च जीवनयोनिप्रयत्ने तयेति वैधर्म्यमिच्छाश्रयः,
'तादृशेति सम्पातायात्, अमानुभवनेनेव विवक्षितं, 'तस्येति जीवनयोनि-
प्रयत्नेत्यर्थः, अमहेतुत्वे किं बाधकमत आह, 'अन्येति, 'तदनुवृत्तौ'
मेदानुवृत्तौ, 'अमानुवृत्तिप्रसङ्गात्' सकारणीभूतअमानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः,
जीवनयोनिप्रयत्नानुवृत्तौ तज्जन्यअमानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः, इत्यन्ये । एका-
दिभिर्ना समाधानं निरस्तु खयं समाधत्ते मैवमिति । अमहेति इहकाधने
श्रुति इत्यर्थः ।

भवेन तस्य अभाजनकत्वात् तस्मात् भोजनादिषु
अमविशेषणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगति-
कत्वात् । सुप्तस्य स्वेदाद्यनुमितः अमः तज्जन्य इति
चेत्, न, स्वेदादेः अमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा जाग-
रेऽपि तदनुवृत्तौ अमानुवृत्तिप्रसङ्गात् इति मैव,
स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्, अमश्च नियमतो-

‘तस्य’ जीवनयोनियन्त्रस्य, ‘अमविशेषणां’ भोजनादिनात्तरौथक-
अमाणां, ‘भोजनादिकृतिसाध्यत्वमिति, न तु जीवनयोनिकृतिसा-
ध्यत्वमिति शङ्कः । ‘तज्जन्य’ इति जीवनयोनियन्त्रजन्य इत्यर्थः, तथाच
अमसामान्यतः तस्य जनकतमेकत्र कृपलादित्यभिमानः, ‘अमान्येति,
शरीरस्य पाच्यभौतिकत्वानिद्रायामव्याहतमतिना वायुना अनौत-
वद्विश्रुतेजोभागेन शरीरस्थो वक्त्रिः प्रव्यास्यते तेन च फैलायितं
जलं रोमादिसन्धिना निर्गच्छतीति विद्वान्नादिति भावः । ‘तद-
नुवृत्ताविति जीवनयोनियन्त्रानुवृत्तावित्यर्थः, एतत्सर्वं अमाधिसौक-
र्यादुक्तं, । वस्तुतस्तु अमस्य चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तादृशकृतिसाध्यात्वा-
भावेऽपि तदभ्रमाशिकोषां-प्रवृत्त्यापन्नर्द्धाकारत्वात् । न चेष्टापत्तिः,
स्वरूपधोग्यत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यपि बोध्यं । ‘स्वेच्छाधीनत्वमेति स्वप्रका-
रस्वेच्छाधीनत्वमेत्यर्थः, ‘इदं चिकीर्षा-प्रवृत्तिप्रकारौभूतधर्मपरं,
‘कृतिविशेषणत्वादिति, चिकीर्षाधीनपदोपकृष्टे प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने

इष्टसाधनौभूतमत्तादेः अमः स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यप्रवृत्तिविषयहेति भावः ।
न च फलेच्छाया हेतुत्वान् तां विना कथं अमे प्रवृत्तिरापायत इति वाच्यं ।

अन्येच्छाधीनकृतिसाध्यः अमे दुःखत्वेनेच्छाविरहादत-

विशेषणत्वादित्यर्थः, तथाच प्रवृत्तिलप्रकारकस्वप्रकारकेच्छाधीन-
प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति भावः । 'अन्येच्छा' अन्यप्रका-
रकेच्छा, एवमप्येऽपि 'दुःखत्वेन' दुःखत्वप्रकारेण, 'अधीनत्वं' प्रथो-
ज्यत्वं, न तु अन्यत्वं, तेन सुखत्वप्रकारकेच्छायाः फलेच्छात्वेन
प्रवृत्तायहेतुत्वेऽपि न सुखे सुखत्वप्रकारेण चिकीर्षानुपपत्तिः । न च
स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वेऽपि तादृशकृतिसाध्यत्वस्यैव
भ्रमात् अमत्वरूपेण अमे चिकीर्षा-प्रवृत्तापत्तिर्दुष्कारा इष्टापत्तौ
च स्वरूपायोग्यतायाभावात् विशेषणैयर्थ्यमज्ञाच्च यथोक्तस्त्वने-
ऽपीष्टापत्तेः सम्भवादिति वाच्यं । स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वं हि न
ज्ञातं प्रयोजकं किन्तु वस्तुभूत्या या स्वप्रकारकेच्छाधीना प्रवृत्तिः
प्रवृत्तित्वेन तत्साध्यताज्ञानं हेतुरिति अमत्वप्रकारकेच्छाधीनकृतेर-
प्रसिद्धतया तादृशभ्रमासम्भवात् । अतएव स्वविषयकत्वमपराध
स्वप्रकारकत्वपर्यन्तानुधावनं अमेऽपि सुखत्वाद्यारोपे स्वेच्छाधीन-
प्रवृत्तेः सौमन्येनारोपसम्भवात् । न च स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य
स्वरूपमतो विशेषणत्वे प्रवृत्तिपर्यन्तानुधावनमफलं तावतैव जीवन-
योनिहत्यादिव्यावृत्तेः किन्तु कृतित्वेन स्वप्रकारकेच्छाधीनकृति-
साध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु साध्यताभावेऽपि विनिगमनाविरहेण

इष्टसाधनताजिह्वोपक्षीयत्वेनाहेतुत्वात् अन्यथा तन्मते मित्ये प्रवृत्तिर्न स्यात्
फलेच्छायास्तत्समावादिति भावः । 'स्वच्छिन्नीर्षेति, यद्यपि प्रवर्तकज्ञानं न
स्वेच्छाधीनत्वं चिकीर्षाधीनत्वं वावगाहते किन्तु तदुपपन्नकृतिविशेषः

एवान्येष्टाजन्यकृतिसाध्यत्वेन श्रमो नान्तरीयक इत्यु-
च्यते । स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं गौरवात् ।

तादृशधियो हेतुत्वस्य दुर्वारत्वात् इति वाच्यं । तेन रूपेण हेतुत्वे
प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताव्यतिरेकनिश्चयदशायां अपि कृतित्वेन कृति-
साध्यताज्ञानस्य सम्भवात् तस्मात् प्रवृत्त्यापत्तेः । न च तत्रापि
कृतित्वेन कृतिसाध्यताव्यतिरेकनिश्चये प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यता-
ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । सामान्याभावज्ञाने विषेया-
भावज्ञानस्य शैत्यसंभिततया तदानीं प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यता-
ज्ञानस्यैवावृत्त्यपत्तेः, यच्च तु कदाचित्सत्त्वेऽपि तज्ज्ञानं तत्र प्रवृ-
त्ताविष्टापत्तेः प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमन्वे प्रवृत्त्यापत्तयः स्यान्नुभय-
विद्वत्वादिति भावः । 'अतएवेति' श्रमत्वप्रकारकेच्छाविरहादेष्टे-
त्यर्थः, निश्चित इति शेषः । 'अन्येष्टा' अन्यप्रकारकेच्छा, 'स्वचि-
क्रीर्षाधीनत्वमिति' स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वमित्यर्थः, 'गौरवा-
दिति' चिकीर्षात्वस्य कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वरूपस्य कारणतार-
क्येदककोटिप्रवेशे गौरवादित्यर्थः ।

अथ सुखदुःखप्रकारः । स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य प्रवृत्तिविशेषणत्वेऽपि
सुखत्व-दुःखाभावत्वरूपेण सुख-दुःखाभावयोस्तत्प्रकारकेच्छाधीनकृति-
साध्ययोः साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिर्द्वारा तत्रापि भोगादिरूपेष्ट-

वस्तुत एव तदुभयमस्तीति किं लाघवेन तत्रापि कारणतायाद्वेनावच्छेद-
कतया तत्र धर्मांतरमवश्यं दृष्टीतव्यमिति तत्र लाघवावतार इति भावः ।
'गौरवादिति', कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वाभावप्रवेशादिति भावः । 'धर्मांतर'

साधनताज्ञानसम्भवात् । न चेष्टापत्तिः, तद्योधिकीर्षाविषयत्वेऽपि
अमलेन असत्तत् साध्यतया^(१) प्रवृत्तिविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वमिति सि-
द्धान्तात् तत्सिद्धान्तानादरे अन्य स्वरूपयोग्यत्वमिति सिद्धान्तस्यो-
पादरणीयतापातात् । अथ विगोच्यतावच्छेदकभेदेन कृतिमाध्यता-
ज्ञानचिकीर्षयोः प्रवृत्तिं प्रति कार्य-कारणभावभेदात् सुखत्वादिरूप-
विगोच्यतावच्छेदकान्तर्भावेण कार्य-कारणभावस्य कश्चिद्व्यक्त्यपनादिव
तत्र न प्रवृत्त्यनिवृत्तः कृतिमाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोर्विषयनिवृत्ततया
हेतुत्वत्वेऽपि सुखत्वावच्छिन्नविगोच्यतायाः प्रवृत्तिविगोच्यतावदितप्रत्या-
भत्यैव कृतिमाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिहेतुत्वात् तत्र प्रवृत्ति-
प्रसङ्गः चिकीर्षा य तत्र भवत्येति चेत्, तर्हि स्वप्रकारकेच्छा-
धीनत्वमपि स्वरूपसद्विशेषणं स्वर्थ अभिप्रेत्यनयैव दिग्गम्य अमलस्यैव
चिकीर्षोः प्रवृत्त्यनिवृत्तदायकसम्भवात् । न च स्वप्रकारकेच्छाधीन-
कृतिमाध्यताव्यतिरेकनिश्चय न प्रवृत्तिरिति तद्विशेषणमादश्यकमि-
ति वाच्यं । स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य स्वरूपसत एव विगोच्यतया
तद्वृत्तज्ञानसंज्ञेऽपि वस्तुगत्या या तादृशी कृतिः कृतित्वेन तस्याध्यता-
धीनसम्भवात्^(२) तथापि तदानीं प्रवृत्तेर्दुर्व्यारत्नात् । अत्रैक्योद्देश्यत्वं
द्विधा फलत्वेनोद्देश्यत्वं उपायत्वेनोद्देश्यत्वं अथयदसाधनताज्ञा-
नेच्छयोः कार्य-कारणभावस्यैव दुर्व्यवत्वादित्यग्रे स्फुटीभविव्यक्ति
तथाच स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वच स्वप्रकाररूपदनुपायत्वेन यदुद्देश्यत्वं

(१) अभेदे हर्तव्या तथाव साध्यत्वान्नप्रवृत्तिविषयत्वेत्यर्थः ।

(२) विशेषाभावनिसंख्यस्य सामान्यवृत्ताज्ञाननिरोधित्वादिति भावः ।

**अन्ये तु कृतिगर्भं धर्मान्तरमेव उद्देश्यत्वं तद्विशिष्ट-
कृतिसाध्यश्च न श्रमः अधिकीर्षितत्वात् किन्तु कृति-**

तदवच्छेदकरूपप्रकारतापरं तेन श्रमत्व-सुखत्व-दुःखाभावत्वानां
व्यापामेव निरासः सुख-दुःखाभावयोः साध्यतया प्रवृत्तिविषयत्व-
स्वरूपायोग्यत्ववत् सुखत्व-दुःखाभावत्वान्यां उपायतयोद्देश्यत्वापे-
क्षाविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वादिति चेत्, तथापि स्वत्वस्यानुगतस्या-
भावात् प्रातिस्त्रिक्यागत्व-पाकत्वाद्यन्तर्भावैव कार्य-कारणभावे
निर्वक्तव्यः तथाच श्रमादिस्थले प्रवृत्तिरस्तीकतया याग-पाकादिस्थले
कृत्तृणावदिशेषसामग्रीबाधादेव श्रमादौ प्रवृत्त्यतिशयज्ञवारणमभ्यस्य-
दिति प्राहुः ।

मीमांसकैर्दशिमतसाह, 'अन्ये त्वान्तः, 'धर्मान्तरमेवेति,
तद्विशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकतया गुरोरभिमतमिति भवः ।
'तद्विशिष्टेति उद्देश्यत्वविशिष्टकृतित्वेन उद्देश्यत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे-
त्यर्थः, यथाश्रुते भोजनादिकृतेरेव श्रमजनकतया भोजनादिवत्
श्रमस्याप्युद्देश्यत्वात्प्रकृतिशून्यत्वादप्रकृतिः, 'अधिकीर्षितत्वादिति,
धिकीर्षितं प्रत्येव तेन रूपेण कृतेः कारणत्वेन कार्यतावच्छेदका-
नाकान्तत्वादिति भावः । 'कृतिसाध्यसाध्य इति प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्ति-

मसिद्धं, 'अधिकीर्षितत्वादिति धिकीर्षितस्यैव लादृशकृतिसाध्यताभ्युपगमा-
दिति भावः । 'अतएवेति यत एव कृतिसाध्यसाध्यः अनोक्तस्य, कर्म-
कृताज्जातं कर्तुं श्रमसम्बन्धितमिति सार्वभौमिकतासुभव इति भावः । धर्मा-

साधसाध्यः । अतएव कष्टं कर्मेत्यनुभवोलोकानां । एवं
चिकीर्षायां समैकं कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं न त्वं कृति-
साध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं मुख्यत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति च-

मात्रसाध्य इत्यर्थः, यथाश्रुते जीवनशोनियन्त्रादपि तदुत्पत्तिप्रस-
ङ्गात् । ननु यदि अमस्य मोदण्यविशिष्टकृतित्वेन कृतिमाध्या-
तदा तददृशप्रयत्नात् अमानुषाणां प्रवृत्तिमात्रस्य अमज्जनकत्वा-
श्वतो न स्यादित्यत आह, 'अतएवेति यत एव प्रवृत्तिर्न प्रवृ-
त्तिमात्रसाध्या अतएव, 'कष्टं' प्रवृत्तिमात्रं, 'कष्टं' अमजनकं
इत्यनुभवोलोकानामित्यर्थः । कारणतावच्छेदकस्य प्रवृत्तित्वस्य उद्-
भूतविशिष्टप्रयत्नसाधारणतया ततोऽपि अमोक्षनेरिति भावः ।
अवेदमस्वरसवोजं तथा सति भोजनादापि चिकीर्षां प्रवृत्तिश्च न
स्यात् तच्चापि तथा जनकत्वे मानाभावात् उत्पन्नत्वेनैव उपपत्ते-
स्मादृशयर्थं मानाभावासाधनेन कारणतावच्छेदकतया तत्काले
मात्रादुपपादकतया ज्ञान एव स्वस्वतन्त्रौचित्यात् एककारणपरि-
ग्रहापत्तेः । किञ्च अमे तादृशकृतिसाध्याभावेऽपि तदभ्रमात्
चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिदुर्वारा इष्टापत्तौ खलुपायोग्यव्याघाता-
दित्यनुसन्धेयं । इहाजीं भीमांसकः खमते नैयायिकन्यायेन
लाघवमुपसंहरव्याजेन दर्शयति, 'एवमिति, 'प्रयोजकं' ज्ञानलि-
पयतया कारणतावच्छेदकं, 'तव तु' नैयायिकस्य ह, 'कृतिसाध्यत्वे
सतीष्टसाधनत्वमिति कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वस्येत्यर्थः, नैनं न
निरकल्पने गौरवमिति निररीतं तदाह, 'एवमिति, 'चतुष्टयमिति, मन्त्रं

तुष्टयं, इच्छाप्रयोजकत्वं मम सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति
द्वयं, दृष्टिसाध्ये सुखे द्वीच्छादृष्टिमपि विपर्ययकरोति,
न त्विष्टसाधनत्वेन तत्रेच्छा साधनत्वस्येच्छाविरोधि-

चतुष्टयत्वानुपपत्तिः, मति सुखे भोगस्यावश्यकत्वात् तस्य काव्यत्व-
मिति न भोगत्वमादायधिक्यं, यदि च भोगोऽप्येच्छाविषयस्तदा
तदादाय पशुत्वं बोध्यं, बलवद्निष्ठानसुखमित्यज्ञानस्य हेतुत्वे विवा-
दात्तन्नोक्तं, 'इच्छाप्रयोजकत्वेति कृतिसाध्यत्वाप्रकारकेच्छाप्रयोजक-
त्वेत्यर्थः', 'द्वयमिति, भोगस्येच्छाविषयत्वे भोगत्वमादाय त्रयं बोध्यं।
नन्वेवं दृष्टिर्भवन्निति कृतिसाध्यत्वाप्रकारिका दृष्टावेच्छा न स्यादत-
श्चाह, 'दृष्टीति दृष्टिसाध्यं सुखं भवन्नित्याकारिका दृष्टिसाध्यत्व-
कारिका सुखेच्छेत्यर्थः, 'दृष्टिमपीति, विशेषणत्वेति शेषः, 'दृष्टसा-
धनत्वेन' दृष्टसाधनताज्ञानेन, 'तत्रेच्छेति दृष्टिर्भवन्निति स्वात्मज्ञेय
तत्रेच्छेत्यर्थः, 'साधनत्वमेति साधनत्वस्य सिद्धमाचक्षतेतया तज्ज्ञान-
स्येच्छाविरोधित्वादित्यर्थः, तथाच दृष्टिर्भवन्नित्याकारिकेच्छायाः
सर्वत्रेवापत्तापः। न च तथापि कपालाद्विराद्युपादानेच्छा कथं
स्यात्तस्या अपि कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वादिति वाच्यं। गुरुनये
उपादानेच्छायाः प्रवर्तकत्वानभ्युपगमेन तादृशेच्छाया अप्यसिद्धेः, तस्यै

सर्वत्रान्वितं, कृतिसाध्यत्वमादायैव चतुष्टयं बोध्यं, भोगेऽपि चिकीर्षा-
तन्मयातमादाय चतुष्टयमित्यन्ये 'द्वयमिति, भोगेच्छाभ्युपगमे भोगत्वमाध
बोध्यं। नन्वेवं दृष्टावेच्छा न स्यादित्यत आह, 'दृष्टीति, सुखेच्छायां सुख-
त्वमिवावच्छेदकतया दृष्टिरपि विषय इति भावः।

त्वात् । तत्र तु चयं, विषमद्यशे तु कृतिसाध्यत्वेऽपि
बलवद्निवृत्तिसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चि-
क्रीर्षाजन्यत्वं विशेषणमिति कश्चित्, तत्तुच्छं, एवं हि
चिकीर्षाविषयभाधनत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य भावादेव प्रवर्त्तकत्वादिति
भावः । 'तत्र' नैयायिकस्य, 'चयमिति, इदमसाधनत्वमादाय भोगस्य
काव्यत्वे भोगत्वमादाय चतुष्टयं बोध्यं, तदयं निवृत्तिः, मीमांसक-
नये चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः, कृतिसाध्य-
त्वाप्रकारकेच्छां प्रति च सुखत्व-दुःखाभावज्ञानं सुखत्व-दुःखाभाव-
त्वातिरिक्तरूपेण कृतिसाध्यत्वाप्रकारिकेच्छायाः तन्मते प्रतीकत्वा-
दिति कार्य-कारणभाववयं, नैयायिकनयं मामान्यतस्तदधीक्षा-
त्वावच्छिन्नं प्रति तत्साधनत्वज्ञानत्वेन सुखत्वप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्व-
प्रकारकज्ञानत्वेन दुःखाभावप्रकारकेच्छां प्रति दुःखाभावप्रकार-
कज्ञानत्वेन चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतु-
त्वमिति कार्य-कारणभाववत्तुष्टयमिति भावः । चिकीर्षाजन्यकृति-
साध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्र चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत्
केचिददन्ति तदप्यनस्य दूषयति, 'विषेति, 'इतीति, तत्र चिकीर्षा-
प्रवृत्तवारणार्थेति शेषः, 'विशेषणमिति, विषमद्यश्च न चिकीर्षा-

प्रवर्त्तकज्ञाने चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत् कैचिदक्तं तदप्यनस्य
निराकरोति, 'विषेति । 'एवं हीति, द्वेषणस्य निवृत्तिरूपत्वाच्च तत्-
सत्त्वे वा ततोऽपि तदस्यतेस्तस्य निवृत्तिरूपत्वादिति भावः । तथापि
विषमद्यशब्दादन्वये नैतद्विशेषणं तत्तत्साध्यत्वभावादिति भाव इति
प्रकाशः ।

विषभक्षणं कृतिसाध्यमेव न स्यात् जीवनयोनिहते-
स्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थं विशेषणं ।

स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमाद्*विषभक्षणे चैत्यव-
न्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्त-
त्वात् कार्यत्वस्य, तथाच सञ्जातबाधोऽपि तच्च कार्य-
त्वज्ञानात् प्रवर्त्तते तथा तदोऽपि भोजने ।

धीनकृतिसाध्यमित्यभिमानः । अभिमानं निराकरोति, 'एवं हीति,
चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वे हीत्यर्थः, 'जीवनयोनिहतेरिति, निवृत्ते-
श्चेति शेषः, 'व्यर्थं विशेषणमिति, कृतिसाध्यत्वाभावेनैव तच्चाति-
प्रशङ्गवारणसम्भवात् भ्रममादाय (तिप्रसङ्गस्य विशेषणदानेऽप्यविशेषा-
दिति भावः ।

नैयायिकः शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टसाधनताभ्रमादिति
बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताभ्रमादित्यर्थः, उत्तरमिति शेषः,
तेनोभयमतसाधारणं, भ्रमश्च न्यायनये विशिष्टज्ञानं तन्मते चामु-
हीतासंसर्गकज्ञानद्वयमित्यन्यदेतत् । 'विषभक्षण इति, विषभक्षणे
बलवदनिष्टाननुबन्धितभ्रमात् कृतिसाध्यत्वं, चैत्यबन्धने च इष्ट-
साधनताभ्रमादिति बोध्यं । 'कृतिसाध्यत्वमस्ति स्वकृतिसाध्यत्व-

*भ्रमादिति, नैयायिकस्य मते भोजन इति । न च यत्नेच्छाविच्छेदप्रति-
बन्धक इति वार्थः । तस्याः प्रवर्त्तकज्ञानोपजीगत्वादन्वया तन्मते नित्य-
प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशयादिति प्रकाशः ।

ननु स्वकृतिसाध्यतानुभवस्तथा, अन्यथेष्टसाधनता-
स्मरणे विषमक्षणेऽपि प्रवर्त्तते, न चेष्टसाधनताज्ञानं

मतिः, 'ज्ञानप्रयुक्तत्वात्' इष्टसाधनताज्ञानप्रयुक्तत्वात्, 'कार्यत्वस्य'
कृतेः, प्रयुक्तत्वस्य तत्त्वस्य कारणतानुच्छेदकविधया^(१) अस्मन्मते च
कारणविधयेत्यन्यदेतत् । 'कार्यस्येति पाठे कृतिरूपकार्यस्येत्यर्थः,
'सञ्जातबाधोऽपीति' इष्टसाधनत्व-बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानवानपी-
त्यर्थः, 'तत्र' विषमक्षण-सैत्यवन्दनयोः, 'कार्यत्वज्ञानादिति स्वकृ-
तिसाध्यत्वस्मरणादित्यर्थः, इदमुपपन्नं पाकादापि सञ्जातबा-
धदशायां तथा प्रसङ्गे बोध्यः, 'कृत्तुः'ऽपीति । न च फलेष्वावि-
रहादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं । फलेष्वाया नित्यस्थले व्यभि-
चारेण भिन्नविषयकत्वेन^(२) साजनकत्वादिति भावः ।

अत्र कस्यचित् समाधानं शङ्कते, 'स्वकृतौति, 'तथा' गुरुमते
प्रवृत्तिहेतुः, 'अन्यथा' स्वकृतिसाधारणज्ञानमात्रस्यैव गुरुमते प्रवर्त्तकत्वे,
'इष्टसाधनतास्मरणे' इति निर्धर्मेतावच्छेदकप्रसुष्टतत्ताकेष्टसाधनता-
स्मरण इत्यर्थः, सञ्जातबाध इति शेषः, 'प्रवर्त्ततेति' तत्त्वतः सैत्य-
वन्दनादौ प्रवर्त्तते, अनुभवस्य हेतुत्वे च पक्षतावच्छेदकप्रकारेणैष्ट-
साधनत्वहृषिकृत्ज्ञानाभावे कृतिसाध्यतानुभवाभावादेव न विष-
मक्षणदौ प्रवृत्तिरिति भावः । 'न चेति, प्रकृत इति शेषः,

(१) इष्टसाधनतालिङ्गकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्य सा-
रण्यायामिष्टसाधनतानुभवस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति वाच्यं ।

(२) ननु काम्यगोचरप्रवृत्तित्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यमतो न व्यभिचार-
इत्यत आह, भिन्नविषयकत्वेन चेति ।

वेदोवाऽनुभावकमस्तीति चेत्, न, वस्तुतस्तत्र* कृति-
साध्यत्वे शिक्षान्तरेणाप्तवाक्येन वा तदनुभवसम्भवात्
शिक्षाभासाच्छब्दाभासाद्वा अप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च, भेदा-
ग्रहवादिनस्तत्र तत्र तदनुभवसम्भवात्, मैवं, स्वविशे-

‘इष्टसाधनताज्ञानमिति पञ्चतावच्छेदकचैत्यवन्दनत्वादिप्रकारेणैष्ट-
साधनतारूपशिक्षाज्ञानमित्यर्थः, ‘अनुभावकं’ कृतिसाध्यतानुभावकं,
आद्यज्ञानपात्रस्य प्रवृत्तौ व्यभिचारसत्त्वेऽपि प्रौढ्या दूषणान्तरमाह,
‘वस्तुत इति वस्तुगत्येत्यर्थः, ‘तत्र’ विशेषज्ञादौ, ‘तदनुभवसम्भवा-
दिति सञ्ज्ञानसाधनादशायामपि कृतिसाध्यतानुभवसम्भवादित्यर्थः,
अनुभवस्य हेतुत्वे व्यभिचारमन्याह, ‘शिक्षाभासादिति, ‘अप्रवृत्ति-
प्रसङ्गादिति कृत्यसाध्ये सुदृढतरभारोत्तोज्ञादौ प्रवृत्त्यसम्भवादित्यर्थः,
‘भेदाग्रहवादिन इति स्वकृतिसाध्यताभेदाग्रहमात्रवादिन इत्यर्थः,
अन्यथाख्यातेरनङ्गीकारादिति भावः । ‘तदनुभवाभावादिति,
तथाच स्वकृतिसाध्यताज्ञानगामान्यमेव प्रवृत्तिहेतुर्न तु तदनुभ-
वमात्रमिति तत्र स्वकृतिसाध्यतास्मरणात् प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारिति

* दृढगणे सत्येव दूषणान्तरमाह, ‘वस्तुत इति, ‘भेदाग्रह इति, तथाच
कृतिसाधारणं कृतिसाध्यताज्ञानमेव हेतुः तत्तत्तावच्छेदेति प्रवृत्त्यापत्तिरिति
भावः । न च भावियौवनराज्यातिप्रसङ्गवारणायेदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानं
प्रवृत्तौ स्मरणे चाऽनुभवागोचरकाण्यविशेषस्याभावात् कथं तत्र प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति वाच्यं । सुखापि स्वकाणस्यानुभवागोचरस्यैव आत्मसामान्यसा-
मग्रोर्माहता विषयीकरणात् अतीतत्वाद्यगोचरज्ञानस्य वर्तमानसमयविष-

भावात् । यद्यपि वृत्तान्तप्रमाणं स्वकृतिसाध्यतास्मरणान्न कथं प्रष्टु-
त्वात्पादनं भाविद्यौवराज्ये प्रष्टव्यतिप्रसङ्गवारणाय इदानीन्तन-
स्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वेन तदभावात् इदानीन्तनभक्ति-
कृतेः प्राप्तिरनुभूतत्वेन स्मरणायोगात् । न च तस्मिन् अनीतत्वाद्यगो-
चरज्ञानस्य विषयनिष्ठवर्तमानत्वविषयतानियमादनुभवागोचरस्या-
पीदानीन्तनत्वस्य कृतौ भानमिति^(१) वाच्यं । प्रमुष्टतत्ताकज्ञाने
मुख्यविषयेनिष्ठवर्तमानताभानस्यैव तैः स्वीकारादिदानीन्तनकृतेः
पूर्वानुभूतत्वेन पूर्वानुभूतकृतावेव इदानीन्तनत्वभानाभ्युपगमे अन्य-
थाख्यात्यापनेष्टं । किञ्च इदानीन्तनकृत्यरुत्पादेन इदानीन्तन-
कृतिसाध्यत्वस्य^(२) बाधात् तच्च तादृशकृतिसाध्यत्वस्मरणभ्युपगमे
अन्यथाख्यात्यापत्तिस्तथापि स्वकृतिसाध्यतास्मरणदेव आद्यस्तनपाव-
प्रवृत्त्यनुरोधात् यच्च चिकीर्षायामपि न भोजनादौ कुतश्चित्प्रति-
बन्धकात् प्रवृत्तिस्तत्र इदानीन्तनकृतेरप्रतिष्ठा तत्साध्यताज्ञाना-
भावात् चिकीर्षया असम्भवाच्च कृतावपस्थितेदानीन्तनत्वासंसर्गादि-
सहकृतस्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव तस्मिन् प्रवर्तकं तथाच प्रकृतेऽपि
ज्ञानभाष्यस्यैव स्वीत्यतिक्षणविषयकत्वनियमनं स्मृतितः उपस्थितस्य
इदानीन्तनत्वस्य^(३) कृतावसंसर्गाद्यहात्कामान्यतः स्वकृतिसाध्यतावि-
गिष्टस्मरणाच्च प्रष्टव्यापत्तिरित्यभिप्रायः ।

रुद्धपरणास्तु दृष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वे यज्ञातबाधदशायामपि

(१) कृतौ स्वतन्त्रभानमितीति क, ग० ।

(२) इदानीन्तनवस्तुस्मरणसाध्यककृतिसाध्यत्वस्य ।

(३) स्वकृतिसाध्यत्वमेव इदानीन्तनत्वम् ।

वस्तुतत्ताप्रतिसन्धानजन्यं हि कार्यताज्ञानं प्रवर्तकं
तथा हि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना ततः काम्य-
साधनताज्ञानेन याग-पाकादौ कार्यताज्ञानं, नित्ये

शब्दाभास-लिङ्गाभासादिना इदानीन्तनस्वरूपनिमित्ताभासमात्रं देत्य-
वन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तिः वस्तुनारविषयकतादृशप्रवृत्त्यन्तरमादाय
अनुभूयमानारोपसम्भवात् । न च तन्मते तादृशस्वरूपनिमित्ताभासाविशि-
ष्टज्ञानमेव प्रवर्तकमिति न भवति प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं ।
तथा यति निगडनिश्चयदेहस्य कृत्यमात्रे दृष्टतरभारोक्तोक्त्यादौ
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अन्यथास्यात्यनुभूयमानेन विशिष्टज्ञानाभावात् । किञ्च
इदानीपदेन स्थूलकालस्यैव प्रवर्तकज्ञाने निवेशादसम्भवात्तथाधकारो
कृतेरुदयेन तत्कालवर्तमानस्वरूपनिमित्ताभासप्रभापि सम्भवात्तथाधकाराणां
लिङ्गान्तरादिना सम्भवतीत्येव दूषणं द्रष्टव्यमिति प्राहुः ।

‘स्वविशेषणेति स्वं प्रवर्तमानः पुरुषः तस्य यदि विशेषणं तन्निष्ठो-
ध्यस्वदत्ताज्ञानजन्यमित्यर्थः, ‘पुरुषविशेषणं’ पुरुषवृत्तिधर्मः, ‘ततः’
तदनन्तरं, ‘कार्यताज्ञानं’ कार्यतानुमानं, स्वविशेषणवस्तुप्रतिसन्धा-

यतावियमादित्याशयादित्याहुः । ‘स्वविशेषणेति’ स्वस्य प्रवर्तमानपुरुषस्य
यदि विशेषणं कामनादि तस्य या तद्वत्ता वर्तमानता तत्प्रतिसन्धानजन्यमित्यर्थः ।
जन्याद्यप्रवृत्तौ कर्मतास्मरणस्य हेतुत्वात् तस्य च तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वाभा-
वादुक्त्यभिचारः, एवं भेदाद्यहवादिनो विमवादिप्रवृत्तावपि तथा । न च
परस्परस्था पूर्वशुभवदाग तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वात् तथेति वाच्यं । एवं हि
सम्भवात्तथाधकाराणि कार्यतास्मरणात् विषयज्ञाने प्रवृत्त्यापत्तिरिति चेत्, न ।

च काल-शौचादि स्वविशेषणं, तथाचैतत्सम्बन्धायामपि

नञ्जन्ममिति शेषः, अनुमानप्रकारस्य अथे वाच्यः । ननु^(१) काम्यसाधनताज्ञानात् याग-पाकादौ कार्य्यताज्ञानं कथं कामनावत्ताज्ञानजन्यं स्वकाम्यसाधनताज्ञानेनैव तत्त्वज्ञानादिति चेत्, न,^(२) तदज्ञानं हि पक्षे तत्त्वसम्बन्धज्ञानं भवति च काम्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः स्वविषयसाधनतात्त्विकसम्बन्धज्ञानं, वस्तुतस्तु तदज्ञानं तत्त्वसम्बन्धज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न तु पक्षोऽप्यन्तर्भवतः तथाच काम्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः तत्त्वसम्बन्धस्य च ज्ञानं भवत्येव कामनायाः स्वविषयतात्त्विकतत्त्वसम्बन्धस्य च विषयीकरणादिति भावः । एवं सति यथा नातिप्रसङ्गस्तदनुपदमेव विवेचयिष्यामः । 'कालेति तत्त्वकर्मविहितकालेत्यर्थः, 'शौचादीत्यादिना द्विजातित्वादिपरिग्रहः, तेन शूद्रादौ न व्यभिचारः । 'स्वविशेषण' प्रवर्तमानपुरुषनिष्ठधर्मः, तत्कालस्यापि जीवित्वसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठत्वादिति भावः । 'तथा-चेति तेन चेत्यर्थः, अन्यथास्य कार्य्यताज्ञानमित्यनेन, 'एतत्सम्बन्धायामपि

(१) न चेति ग० ।

(२) इति वाच्यमिति ग० ।

तदतिरिक्तस्थले तस्य हेतुत्वादित्येकं । अन्ये तु अनाद्यप्रवृत्तौ तद्धेतुः विस्मयादिप्रवृत्तिप्रसङ्गेऽपि स्वतन्त्रकार्य्यत्वस्यैतत्पुरुषसम्बन्धसाधनत्वभयरूपतत्त्वप्रतिसम्बन्धानाधीनत्वादित्याहुः । अथरे त्वाद्यप्रवृत्तावपि स्मरणरूपेष्टसाधनत्वप्रतिसम्बन्धानाधीनं यत् कृतिविशेषभाध्यमिति ज्ञानं प्रवर्तकं तत्र न स्मृतिरूपं पूर्वं तादृशानुभवामावात् किन्तु व्याख्यादिस्मृतौ सत्यामिष्टसाधनताविशेषकमेव तत्र कार्य्यताज्ञानं । न चैवमपिमग्रस्यविरोधः, तस्य सत्त्वान्तरेणभिधानादित्याहुः । नन्वहं कृतिसाध्यविषयक्षयः पुरुषत्वादित्यादिना

कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः संन्याससमये शौचादिमन्त्रात्
पूर्वसन्ध्यायामहमिवेति कार्य्यताज्ञानं शौचादिभवि-

मिति इदञ्च साध्यसकृदतिविशेषणं न तु पञ्चविशेषणं, प्रयोजनाभावात्
प्रवर्तकज्ञानापात्रेण^(१) 'सन्ध्यासमय इति एतत्सन्ध्यासमय इत्यर्थः,
'शौचादौत्यादिना द्विजातित्वपरिग्रहः, तेन शूद्रादौ न व्यभिचारः,
यो यत्सन्ध्याकालीनशौचादिमान्द्विजातिः स तत्कालीनकृति-
साध्यमन्ध्यावन्दनक इति सामान्यतो व्याप्तिरिति भावः । न चात्र
कृतिसाध्यत्वं कृतिफलोपहितत्वमेव साध्यघटकं स्वरूपयोग्यस्वरूपत्वे
हेतुविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः तथाच कृत्यसाध्यत्व-राजभयरूपबलवदभिरु-
चाधनलज्जानादिना भ्रातृत्यादिना वा अकृतसन्ध्यावन्दनके द्विजातौ
व्यभिचार इति वाच्यं । तच्छून्यत्वेनापि हेतुर्विशेषणीयत्वात् । न
च कृतसन्ध्यावन्दनकस्यापि तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं । स्वविषय-
विरुद्धा पिकीर्षाविरुद्धेण तत्राप्रवृत्तेरिति । यद्यप्येवमज्ञानं न प्रवर्तकं

(१) इदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानापात्रेणेत्यर्थः ।

नानुपपन्नकार्य्यताज्ञानं सङ्गातसाध्याप्यसौति अतिप्रसङ्ग इति चेत्, अत्र
वदन्ति मदीयेदानीन्तनेष्वविषयसाधनत्व-मुच्चायनमानाधिकारणां तद्वि-
त्तात्त्विकविवक्षितकल्याणात्मकविशेषद्वयसामग्रीमहात्म्यं तस्य जनकत्वं । न
चेदसमर्थं विषयसन्ध्यादावसौति, एवं स्वविशेषणकताप्रतिसन्धानजनकत्वात्
कर्तव्यत्वे कार्य्यताज्ञानस्य सामान्यज्ञानमयीत्वमित्यत्र किं मानमिति विन्द्यं ।
केचित्तु वदन्ति न विशेषणे सत्यवस्तुत्वानेनिकाव्याप्तिरिच्छाविर्वा तद्वि-
विक्षितं सामान्यां हि सत्यां सत्यवस्तुत्वाने इच्छादेवतादेवतामिदं शौचे

विशेषज्ञानजन्यं, तदुक्तं, स च कार्यविशेषः पुरुष-
विशेषणावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति । संज्ञातबाधस्य च
विषयभक्षणे चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेहसाध-

कृतौ मदंशाप्रकारकत्वात् तथापि सन्ध्यावन्दनमिदानीं मत्प्रतिपाद्य
मत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकशून्यत्वे सति शौचादिमतो ममेदानीं कृति-
साध्यत्वेन वेदबोधितत्वादित्यनुमाने पन्थतात्पर्यं^(१) । अत्र मीमांस-
कसम्प्रदायमाह^(२) 'तदुक्तमिति, 'स च कार्यविशेष इति स च कार्य-
विशेषो विशेष इदानीं नान्यत्प्रवृत्तिसाध्यत्वरूप इत्यर्थः, 'पुरुषविशेषणा-
वगत इति पुरुषविशेषणेन कामनादिस्त्रिङ्गनावगत इत्यर्थः, 'पुरुष-
विशेषेणावगत इति पाठे विशिष्यते, नेनेति विशेषो विशेषणं काम-
नादि तेषावगत इत्यर्थः, 'प्रवृत्तिहेतुः' प्रवृत्तिप्रयोजकः । एवञ्चोक्ता-
तिप्रसङ्गमुद्धरति, 'संज्ञातबाधस्येति, 'भ्रमदशायामिवेति वक्ष्येद-

(१) इत्यनुमानोत्तरानुमानान्तरं प्रवर्तकं इच्छामिति प्रत्युत्पात्यर्थमि-
ति ख० । इदानीं शौचादिमतो मम इदानीं प्रवृत्तिप्रतिबन्धक-
शून्यत्वे सति मम कृतिसाध्यत्वादित्युत्तरमाद्यं प्रमाणात्तरं प्रवर्तकं
इच्छामिति ग० ।

(२) अत्र मीमांसकसम्प्रतिपाद्येति ग० ।

सति अमनुष्ठाने पापाभ्यासः पुरुषत्वादिकन्तु तथेति नोक्तातिप्रसङ्ग-
इत्याहुस्तदपि चिन्त्यं, इच्छाभ्यासेननुमनेन विशेषणस्थानमुपमात् यवि
साध्यतत्त्वादिना तदनुगमकादा कामनाद्यन्यतरप्रतिसन्धानजन्यात्मभेदात्
काधवात्, यदि वाग्यतरत्वं न कारणावच्छेदकप्रविष्टं सन्ध्याया तद्व्याख्या-
तमन्वेनापि हेतुत्वं स्थावरेति सन्ध्या तदा तुल्यमिति । वस्तुतः स्वविशेषक

न तां ज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्तते
तत्तस्य च कामनादिरहेण इष्टसाधनताज्ञानाभावात्
न तथा बोधः ।

निष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताभ्रमदशाया मिवेत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वज्ञान-
मिति वक्ष्यदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः । यद्यपि विष-
भरणे वक्ष्यदनिष्ठाननुबन्धितज्ञानाभावेऽपि तज्जन्यसुखे इच्छा-
त्वात्^(१) इष्टसाधनत्वरूपस्य विशेषणवत्ताप्रतिसम्भानजन्यं कार्यताज्ञानं
सम्भवत्येव, तथापि स्वविशेषणवत्ताप्रतिसम्भाने वक्ष्यदनिष्ठाननुब-
न्धितविषयकत्वमपि विशेषणं देयमित्यभिप्रायः । 'इष्टसाधनताज्ञा-
नाभावादिति इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानाभावादित्यर्थः, 'न
तथा बोधः' न तज्जन्यबोधः । न चैवमतौ तत्रौचादिकिङ्गाभासजन्य-
कार्यताज्ञानादपि प्रवृत्तापत्तिरिति वाच्यं । इदानीन्तनत्वेनापि

(१) इच्छासत्त्वादित्यनेन इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्वरूपेष्टसाधनत्वस्य
सत्त्वं व्यञ्जितम् ।

वत्ताप्रतिसम्भानजन्यत्वेन हेतुत्वमिति न प्रवृत्तयश्चार्थः किन्तु तज्जन्यमित्येव
तथाच प्रवृत्तिसामान्ये कार्यताज्ञानत्वेन हेतुता काम्य-निष्ठविशेषयोश्च वि-
शेषसामग्र्योद्भवमिति एवञ्चारे स्वेच्छाधीनत्वेन अग्रे समाधानसम्भवासा-
दादेवेति सन्तर्था । नित्ये चेत्युपपन्नस्य नैमित्तिकेऽपि श्रौचादिमत्त्वे सति
त्रिभिन्नवत्त्वं तद्वेति ध्येयं, 'एतत्सन्ध्यायामिति । इदन्तु प्राथमिकमनुमानं
न त्वेवैव प्रवर्तकं प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वात्प्रत्येव प्रवर्तकत्वात् । किन्तु-
च्छातुसाधने सति एतत्सन्ध्यापावनमिदानीं सत्प्रवृत्तिसाधनं सत्प्रवृत्तिनिष्ठ-

स्वविशेषणविशेषणात् । न चैव कार्यभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-
कारणभावभेदादनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्ग इति वाच्यं । नैघाति-
कनयेऽपि प्रवृत्तिविषयविशेषणेदानीन्तनसंस्कारविषयसाधनत्वेदा-
नीन्तनसंस्कारतिमाधत्वादिज्ञानस्य विधीर्वासां प्रवृत्तौ च हेतुत्वेन
कार्यभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारणभावस्याविशिष्टत्वात् । अत-
एव वक्ष्यमाणक्रमेण नित्य-कार्यभेदेन कार्य-कारणभेदेऽपि न
अतिरिति मन्तव्यं । न च स्ववृत्तिधर्मप्रतिसम्भानजन्यकार्यताज्ञान-
नाचस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे दृष्टसाधनत्वाद्यज्ञानेऽपि इदं संस्काराधीनेदा-
नीन्तनसंस्कारतिमाधत्वं संस्काराधीनेदानीन्तनसंस्कारतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यति-
रेकप्रतियोगित्वात् जन्यत्वे सति तादृशकृत्यघटितसामर्थ्यजन्यत्वा-
देत्यादिना कार्यतानुमानात् प्रवृत्त्यापत्तिः तस्यापि तादृशप्रवृत्त्य-
घटितसामर्थ्यजन्यत्वादिरूपस्ववृत्तिधर्मप्रतिसम्भानजन्यत्वात्^(१) इति
वाच्यं । स्वविशेषणपदेन विशिष्य तदानीन्तनसंस्कारविषयसाधन-
त्व-तदानीन्तनश्रीचादिमत्त्वरूप^(२) स्ववृत्तिधर्मस्य विवक्षितत्वात् ।

(१) तस्यापि तादृशकृत्यजन्यत्वे सति तादृशसामर्थ्यजन्यत्वादिरूपस्ववृत्ति-
धर्मप्रतिसम्भानजन्यत्वादिति ख० ।

(२) तदानीन्तनसुचित्व-जीवित्वरूपेति ग० । इदानीन्तनसंस्कारविषयसा-
धनत्वेदानीन्तनश्रीचादिमत्त्वरूपेति ख० ।

हेतुताप्रतियोगिककार्यताधिकारत्वादित्यनुमानं । न चासिद्धिः, एकवित्तित्वे-
त्यतया प्रथमानुमानेन तद्व्यवहारः, अतएव प्राक् तदपेक्षा, उक्तानुमानावन्तर-
तद्विशिष्टकं भावसमेव वा ज्ञानं प्रवर्तकमित्याहुः, तद्वित्तित्वं, तस्य स्वविशेषण-
वत्ताप्रतिसम्भानजन्यत्वेनाप्रवर्तकत्वात् परम्परया तत्त्वव्याख्यातिप्रसङ्गात्वात्

भादौ शौचादिचिह्नकताभ्यन्तानामात्रात्^(१) प्रवृत्तिवारणाय विप्र-
सृष्टामग्रा चात्रमकले तथोपगमस्य प्रयासमाचक्षत् ।

केचित्तु फलार्थचिकीर्षा-प्रवृत्तौ प्रति फलसाधनताज्ञानविशिष्ट-
कृतिसाधनाज्ञानं हेतुः, फलं स्वर्गादि, तदर्थित्वं तदुद्देशकत्वं । न
चेत् स्वर्गादिविच्छादिरहेऽपि स्वर्गादिसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसा-
धनाज्ञानात् चिकीर्षादिप्रमङ्ग इति वाच्यं । स्वर्गोद्देश्येच्छां प्रति^(२)
स्वर्गादीच्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् शौचादिमत्ताप्रतिसम्भानविशिष्ट-
कृतिसाधनाज्ञानस्य नित्यस्वलीयचिकीर्षा-प्रवृत्तौ प्रति हेतुः, नित्य-
स्वलीयत्वञ्च चिकीर्षाविषयतावच्छेदभावश्च निश्चयकनित्यत्वज्ञान-
विशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यञ्च क्षणद्वयसाधारणव्यवहितोत्तरक्षणवच्छेदेमेका-
त्मवृत्तित्वं । न चेवं काश्यतादशायामपि शौचादिमत्ताप्रतिस-
म्भानविशिष्टकार्यताज्ञानान्नित्यस्वलीयचिकीर्षायापत्तिरिति वाच्यं ।
नित्यस्वलीयचिकीर्षादिकं प्रति समानविशेष्यकनित्यत्वज्ञानस्यापि
हेतुत्वादित्याहुः । तद्वत्, प्राचीनमेवायिकानां गुरुणाञ्च शौचादौ
तत्कालीनत्व-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकतया कालभेदेन पुरुष-
भेदेन च कार्य-कारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् तत एवातिप्रसङ्गवारण-
सम्भवे नित्यस्वलीयत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे नित्यत्वज्ञानस्य

(१) सन्ध्यावन्दनादौ च नित्यतादृशायासिद्धसाधनताप्रतिसम्भानजन्यकार्य-
ताज्ञानमात्रादिर्यः ।

(२) स्वर्गादीच्छां प्रतीति म० ।

विशेषणं कामनादि, क्वचित् 'पुरुषविशेषेति पाठस्तदा स्वविशेषणकत्वाभावात्
सामान्यत्वे पुरुषे विशेषः इति प्रकाशः ।

प्रवक्ष्येति च गौरवाच्च, सर्वत्र तज्ज्ञानत्वं तद्विशिष्टत्वमेव वैशिष्ट्याच्च
 एककालावच्छेदेनेकात्मकमित्येव, अन्यत्रप्रवेशे गौरवात् बालकस्याथ-
 स्तनपानप्रवृत्तौ स्मृतिसाधनास्मरणस्य तैरपि हेतुत्वेन वक्ष्यमाण-
 तथा व्यभिचाराच्च स्मरणस्येष्टसाधनत्वादिज्ञानाजन्यत्वात् । न च
 अन्यत्रपदेन प्रयोज्यत्वं विवक्षितं तथाच तत्र तत्स्मरणमपि जन्मा-
 स्मरौषतादृशकार्यत्वानुभवद्वारा तत्प्रयोज्यं भवत्येवेति न व्यभि-
 चार इति वाच्यं । तथा सति सञ्जातबाधस्य जन्मास्मरानुभूत-
 कार्यतास्मरणादिपक्षे प्रवृत्त्यापत्तेः ह्यस्यापि कालान्तरानुभूत-
 स्मृतिसाधनास्मरणदुर्भोजनादौ प्रवृत्तेरापत्तेः दृष्टसाधनताज्ञान-
 विशिष्टकार्यताज्ञानस्य तत्रास्त्वैव बालकस्य स्तनपानजन्यसुखविशेष-
 साधनतास्मरणात् तत्सुखविशेषे तदानीमिच्छासत्त्वाच्च स्वरूपस-
 त्तदानीन्तनेस्त्वाविषयसाधनताज्ञानस्यापि तदानीं सत्त्वेन स्मरण-
 स्यापि तद्विशिष्टत्वात् । अतएवेष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे लिङ्गान्तरात्
 कार्यताज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना, न वा लिङ्गसंशयस्यानुमित्यहे-
 तुत्वेऽपि दृष्टसाधनतासन्देहात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना । न चैवं फल-
 कामनाविशिष्टकार्यताज्ञानमेव काम्ये प्रवर्त्तकमस्तु इति वाच्यं ।
 फलकामनायां सत्यां तद्विषयसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । न
 चेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकार्यताज्ञानं कार्यताज्ञानविशिष्टेष्टसाधन-
 ताज्ञानं वा हेतुरित्यत्र • विनिगमनाविरहादिदृष्टसाधनताज्ञानस्यापि
 हेतुत्वं दुर्नारमिति वाच्यं । दृष्टसाधनताज्ञानाग्रेऽपि चिकीर्षासत्त्वे
 प्रवृत्तिरनुभवेन व्यभिचारात् । न च चिकीर्षैव तस्य व्यापारः चिकीर्षा
 प्रागपि विनिगमनाविरहेण उभयोर्हेतुत्वादिति वाच्यं । इच्छायाः

साध्यताज्ञानं सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्व-

समानप्रकारकज्ञानजन्यत्वनिश्चयेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुताया-
आवश्यकत्वान्न च विनिगमनाविरहानवकाशात् । न च तथापौष्टसा-
धनताज्ञानविशिष्टत्व-स्वरूपकृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष्य-
विशेषणभावे विनिगमनाविरहो दुर्वार इति वाच्यं । इष्टसाधनताज्ञा-
नविशिष्टत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानामेकत्र द्वयमिति रीत्या
व्यास्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्तादृशविनिगमनाविरहानवकाशात्,
इष्टसाधनताज्ञानस्य उपस्थितप्रवृत्तिविषयागृहीतासंसर्गकेष्टसाधन-
तादिज्ञानं बोध्यं, न तु प्रवृत्तिविषयविशेष्यकं, तथा सति भ्रमस्य
विशिष्टज्ञानत्वानभ्युपगमेन इष्टसाधनतादिभ्रमाद्यैवन्दनादौ कदा-
चित् प्रवृत्तिर्न स्यात्, एवं कार्यताज्ञानमपि उपस्थितप्रवृत्तिविष-
यागृहीतासंसर्गककार्यताज्ञानं बोध्यं, न तु प्रवृत्तिविषयविशेष्यकं,
तथा सति कृत्यसाधये गुरुतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः,
अन्यथाख्यातनभ्युपगमेन तत्र विशिष्टज्ञानावस्थात् । न चैवमसं-
र्गाद्यप्रवेगे गौरवमिति वाच्यं । तावता अन्यथाख्यातिभिर्ज्ञावपि
इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभिद्वैरित्यास्तां विस्तरः ।

सद्वार्णवकारीयमतमाह, 'अन्ये त्विति, 'जीवित्वप्रतिसन्धानेति
जीवित्वादिप्रतिसन्धानेत्यर्थः, आदिना प्रतीरित-ज्ञानवत्त्वादिपरि-
ग्रहः, 'अने' जीवित्वमात्रसाध्यनान्तरीयकश्रमे, 'सम्भवतीति, 'अह-
मिदानीं कृतिसाध्यतत्कर्मजन्यभ्रमक जीवित्वादित्यादिना रूपेणेति

विशेषणो विशेषणमिति, तन्न, अमे स्वेच्छाधीनकृति-
साध्यत्वाभावात् । इष्टसाधनतालिङ्गकं कार्यताज्ञानं
प्रवर्तकं इत्यपरे, तन्न, नित्ये^१ तदभावात् ।

भावः । 'इतीति, नित्यत्वेन ज्ञायमाने तादृशश्रमे जीवितप्रति-
सम्मानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानभादाय प्रवृत्तिप्रसङ्गवारणायैति शेषः ।
'जीवनव्यतिरिक्तत्वमिति स्वविशेषणवत्ताप्रतिसम्मानजन्येत्यत्र स्व-
विशेषणपदं जीवनभित्तव्यविशेषणपरमित्यर्थः । 'स्वेच्छाधीनेति,
स्वविशेषणपदस्य जीवितरूपविशेषणभित्तपरत्वेऽपि इष्टसाधनत्व-
गुणित्वादिभ्रमेण तद्विज्ञककार्यताज्ञानेऽपि तत्राप्रवृत्त्युपादनाय
स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वादिति भावः^(१) । 'प्रवर्तकमिति
प्रवृत्तिसामान्यकारणमित्यर्थः, 'नित्य इति, नित्यं फलाननुपगमात्
पण्डापूर्वस्य च^(२) स्वतः पुरुषार्थत्वाभावादिति भावः । 'विष-
भक्षणव्यावृत्तमिति विषभक्षणादिव्यावृत्तमित्यर्थः, आदिपदात् दै-

(१) स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वेन तावत्तैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवे
इतादृशविवक्षायां भानाभावादिति भाव इति ग० ।

(२) ननु पण्डापूर्वमेव तथेष्टं तत्साधनत्वं सन्ध्यायन्दनादावस्त्येव इत्यत-
श्चाह, 'पण्डापूर्वस्य चेति, तथाच पण्डापूर्वस्यान्वेच्छानधीनेच्छाविषय-
त्वरूपेष्टत्वाभावादभ्रान्तस्य कश्चिदपि तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

* 'नित्य' इति, पण्डापूर्वं नेष्टमिति भावः । 'लघुत्वादिति, नित्यमपि
तत्त्वमिति भावः । 'किञ्चेति, प्रत्ये हेतौ च जन्यपदं बोध्यं । उपायपदं
भोग्यविषयौषाः सुमिचारवारणाय । 'तुल्यमिति इष्टसाधनत्वधीरपि कृति-

ननु विषयभक्षणव्यावृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसा-
ध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणव-
त्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात् । किञ्चोपायविषया
त्ववन्नादिपरिगृहः, 'इष्टसाधनत्वमेवेति बलवदनिष्ठाननुबन्धिते
इतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, 'विशेषणमस्तु' विशेषकार्य-कारणभावे वि-
शेषणमस्तु, तथाच प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्ववदनिष्ठाननुबन्धितेष्ट-
साधनता-कृतिसाध्यताप्रकारताशालिज्ञानत्वेन अन्यथाख्यात्यनङ्गी-
कारे च उपस्थितप्रवृत्तिविषयाद्वितीतसंसर्गकतादृशप्रवृत्तियावगाहि-
ज्ञानत्वेन काम्यस्थले प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणं नित्य-
स्थलेऽपि गौचादिमत्त्वं विषयतया कृतिसाध्यताज्ञाने विशेषणमस्तु
इत्यपि बोध्यं । 'स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षयेति इष्टसाधनता-
ज्ञानविशिष्टत्वापेक्षयेत्यर्थः, एककालावच्छेदकैर्गोचरानुबन्धितरूपवैशि-
ष्ट्यस्य उभयत्र^(१) प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्ववच्छिन्नत्व-ज्ञानत्वयोश्च^(२)
प्रवेशेन तस्य गुरुत्वात् । न चेष्टसाधनताविषयकत्व-कृतिसाध्यताविष-
यकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावान् तत्रापि
वज्रतरकार्य-कारणभावकल्पनागौरवमिति वाच्यं । एकत्र द्वयमिति
रीत्या तेषां व्यासव्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमान्^(३) अन्यथा तत्रापि

(१) इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यताज्ञाने चेत्यर्थः ।

(२) उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य उभयत्र ज्ञानत्वयो-
श्चेति क०, ग० ।

(३) इष्टसाधनत्वविषयकत्व-कृतिसाध्यत्वविषयकत्व-ज्ञानत्वानां परस्पर-
संख्यमानेव व्यासव्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमादिति ख० ।

चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् दृष्टी-

इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्व-कृतिसाधनताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष-
ण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण, तथात्वप्रसङ्गात्^(१) । न देवं
इष्टगिष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे तद्विषयककार्यताज्ञानानन्तरं प्रष्टु-
मिदं स्यादिति वाच्यं । साधवादेव रूपेण हेतुत्वकल्पने तच्च तदु-
त्तरं समसाधनत्वज्ञानकल्पनात् । न च तथापि निश्चिताव्यभि-
चारकं रूपं परित्यज्य सन्दिग्धव्यभिचारकेण रूपेण हेतुत्वकल्पन-
मनुकूलमिति वाच्यं । निश्चिताव्यभिचारकलघुरूपमत्त एव तथात्वा-
दिति भावः^(२) । 'उपायविषयेति सुख-दुःखाभावेतरविषयेत्यर्थः,
'इष्टसाधनताज्ञानसाधयेति इष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रति-
योगिककार्यताश्च इत्यर्थः, 'उपायेच्छात्वादिति सुख-दुःखाभाव-
त्वाप्रकारेच्छात्वादित्यर्थः, पक्ष-हेत्वोर्जन्यत्वं विशेषणं देयं तेन ईश्व-
रेच्छायां नाशतो बाध-व्यभिचारौ, 'दृष्टीच्छावदिति दृष्टिर्भवत्व-
तोच्छावदित्यर्थः । इदमुपलक्षणं कृतिषोध्यलाप्रकारकपाकादीच्छापि
दृष्टान्तो बोध्यः । अथ च प्रसाध्याङ्गको दृष्टान्तः, परेण तु कृति-
साधनत्वाप्रकारकोपायोद्देशकेच्छानुभूयमानेन दृष्टिर्भवत्वतोच्छायास्त-
न्मतेऽपि हेतुः दृष्टिसार्थं सुखं भवतु इतोच्छायां सुखे दृष्टिसाध्यत्व-

(१) गुरुत्वप्रतीत्य-कारणभाववाङ्मयस्य दुर्कारत्वादिति ख० श० ।

(२) तथाच निश्चिताव्यभिचारकलघुरूपत्ववच्छेदेनैव कारणत्वं न तु स-
न्दिग्धव्यभिचारकत्वेन हेतुत्वं नियमो यच्च तस्य सत्त्वं तत्रैव
सम्भवति अत्र उक्तमिति ।

च्छायात् । भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमित्यसा-
धनत्वमिति चेत्, न, तवापि स्वविशेषणधीजन्यत्वा-
भावेन तच्च तस्याप्रयोजकत्वात् । कृतिहेतुचिकीर्षा-
यां तत् प्रयोजकं, न च भोगचिकीर्षा तथा, उपाय-
चिकीर्षात एव कृतिसम्भवात् इति चेत्, तुल्यमिति,
मैवं, साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधेनैकच ज्ञातुमशक्य-

ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् न विष्टसाधनताज्ञानस्येति ध्येयम् । शङ्कते,
'भोगचिकीर्षायामिति दुष्ट-दुःखाभावचिकीर्षायामित्यर्थः, 'तद-
भावात्' इष्टसाधनताविषयककृतिपाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वाभावात्,
'अप्रयोजकमिति उपायचिकीर्षायामपि विषयतया कारणतामव-
च्छेदकमित्यर्थः, 'तवापीति, भोगचिकीर्षाकारणौभूतकार्यताज्ञान-
इति शेषः, 'तच्च' तवापि, उपायचिकीर्षासामपीति यावत्, 'तस्य'
स्वविशेषणज्ञानजन्यत्वस्य, 'अप्रयोजकत्वात्' कारणतामवच्छेदकत्वप्रय-
ोजकत्वात् । शङ्कते, 'कृतौति चिकीर्षात्वेन कृतिहेतुचिकीर्षायामित्यर्थः,
'तत्' स्वविशेषणधीजन्यत्वं, 'तथा' चिकीर्षात्वेन कृतिहेतुः, तेन
भोगचिकीर्षायाः फलेच्छालेन कृतिहेतुत्वपक्षेऽपि नातिप्रसङ्गः, 'तुल्य-
मिति^(१) ममापि उपायचिकीर्षायां इष्टसाधनत्वं प्रयोजकमित्यर्थः ।
प्रामाणिकं गौरवं न दोषाद्येत्याशयेन मभाषन्ते, 'मैवमिति, 'साध्य-

(१) तव भवे कृतिहेतुचिकीर्षायां स्वविशेषणधीजन्यत्वं ममापि उपाय-
चिकीर्षायां इष्टसाधनत्वं प्रयोजकमिति तुल्यमित्यर्थः ।

हेतुचिकीर्षायामेव हेतुमित्यर्थः । 'मैवमिति, तथाच प्रामाणिकं गौरवं न

त्वात् । असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं सिद्धतादशायां
तदभावात्, सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वं असिद्धाव-
स्थावतः कार्यानुत्पत्तेः तथाच पाकादेरसिद्धत्व-सि-

द्ध-साधनत्वयोरिति कृतिसाध्यत्व-काशान्तरभाष्योदनादिषाधनत्वयो-
रित्यर्थः, काशान्तरभावित्वं स्रग्ध्वंसाधिकरणस्रग्ध्वभावित्वं, (१) 'विरोधेन'
स्रग्ध्ववच्छेदेनैकभावतमानत्वेनेत्यर्थः, (२) 'एकत्र' पाकादौ, 'ज्ञातुं' एकेन
निश्चयेन विषयीकर्तुं । विरोधमुपपादयति, 'असिद्धावस्थस्येति आ-
द्यक्षणाविशिष्टपाकादेरित्यर्थः, 'साध्यत्वं' कृतिसाध्यत्वं, कृतिसाध्यत्वस्य
तदधीनसमयसम्बन्धवत्त्वरूपत्वादिति भावः । 'सिद्धतादशायामिति
आद्यधमयसम्बन्धविनाशदशायामित्यर्थः, 'तदभावात्' पाकादौ कृति-
साध्यत्वाभावात्, आद्यक्षणासम्बन्धस्यैव कारणाधीनत्वादिति सावः ।
'सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वमिति आद्यक्षणासम्बन्धविनाशदशायामेव
काशान्तरभाष्योदनादिषाधनत्वमित्यर्थः, 'असिद्धावस्थावत इति आ-
द्यक्षणावस्थाधिनी यामादेरित्यर्थः, (३) 'कार्यानुत्पत्तेः' काशान्तरभा-
विकार्यानुत्पत्तेः । यद्यपि उत्पत्तिकालीनात्काशान्तरभाविकार्या-
नुत्पादेऽपि कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं कारणत्वमुत्पत्तिच्छेदेऽप्यस्ती-

(१) स्रग्ध्वं कृतिसाध्यत्वाधिकरणकाशः स चाद्यक्षणा इति ।

(२) एकस्मिन् एकदा विरहेत्येति क० ।

(३) उत्पत्तिकालीनात् कार्यानुत्पत्त्यर्थ इति ग० ।

शब्दमिति साधः । विरोधमेव सूटयति, 'असिद्धेति, प्रकृते निमायावत्त्व-
कात् । तथाच कृति, ननु साध्यत्वं साधनत्वञ्च पाकादौ स्रग्ध्वमेवेत्यतो न विरोध-

साधनानि साध्यत्व-साधनत्वग्रहः । न चैकमेकैकदा

विषयं विरोधः तथापि स्वरूपयोग्यमिदं न फलं जनयिष्यतीति
ज्ञाने प्रवृत्त्यनुत्पादात् फलोपधानात्माकेष्टसाधनत्वस्यैव संशयसाधा-
रणं ज्ञानं हेतुर्वाच्यः तच्च आगादावाद्यक्षणे न सम्भवति तस्य का-
लाकार एव फलोपधायकत्वादिति भावः^(१) ।

केचित्तु गृह्यन्ते फलसमयवर्तिन एव^(२) कारणतया फलसमय-
वर्तिनस्तथापि कारणताघटकत्वाच्चाद्यक्षणे न तत्सम्भव इत्यभिप्रायः ।
एतच्च साधनत्वपदं सामान्यत आदनादि साधनतापरमेव, न तु
कालान्तरभाविनेन आदनादिकं विशेषणीयं, 'सिद्धतादशायाश्चेत्यत्र
कार्यकालवर्तिनविशिष्टदशायाश्चेत्यर्थः, 'असिद्धावस्थावतः कार्या-
नुत्पत्तेरित्यस्य उत्पत्तिकाले कार्यसहवर्तिनघटितस्य कारणत्वस्या-
भावादित्यर्थ इत्युच्यते ।

विरोधं व्युत्पाद्य एकनिश्चयविषयत्वामश्वयं व्युत्पादयति, 'तथा-
चेति, 'असिद्धत्व-सिद्धत्वज्ञान इति असिद्धत्वसिद्धत्वोभयावगाहिज्ञाने
इत्यर्थः, 'साध्यत्व-साधनत्वग्रहः' कृतिसाध्यत्वौदनादि साधनत्वप्रका-
रत्वग्रहः, विभिन्नावच्छेदकद्वयविषयकज्ञानस्यैव एकस्मिन् धर्मिणि
विवक्ष्योभयप्रकारकत्वनियमादिति भावः । 'न चैकमिति भावा-

(१) तावदस्य कालान्तरभाष्योदनासाधनत्वमुत्पत्तिक्षणे न सम्भवतीति
भाव इति ग० ।

(२) कार्यकालवर्तिन इत्येत्यर्थः ।

इत्युच्यते, 'न चेति, नन्येकविधरूपितयोस्तयोर्विरोधेऽपि कृतिकल्पितं सा-

सिद्धमसिद्धम् इति प्रायते । न च स्वरूपगतता
साध्यत्वसाधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं । यदि
च स्वरूपनिवन्धनं तदुभयं तदा तत्स्वरूपं सदैव
सिद्धमसिद्धम् स्यात्, भिन्ननिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्ध-

भाववत्त्वज्ञानद्वयवत् सिद्धत्वाविरुद्धत्वज्ञानयोरपि परस्परं विरोधि-
तादित्यभिमानः, 'अविरुद्धत्ववृत्तिकालोत्पत्तिं स्निग्धसमयसम्बन्ध-
ध्वंसाभावाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत्, 'सिद्धत्वं स्निग्धसमय-
सम्बन्धध्वंसाधिकरणवृत्तित्वं यागादित्यापारसम्बन्धेन स्मर्याव-
हितपूर्ववत्तेऽपि शृङ्गेः, 'अ विरोध इति नैकावच्छेदेनैकचावर्त्तमान-
त्वमित्यर्थः । स्वरूपगतत्वं तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणस्वरूपावच्छिन्नत्वं
विभिन्नावच्छेदेनैकावच्छेदेनैकाधिकरणवर्त्तमानत्वं वा नाह द-
त्ताह, 'यदि हीति, 'स्वरूपनिवन्धनं' तादात्म्येनाधिकरणस्वरूपा-
वच्छिन्नं, 'तत्स्वरूपं' पाकादिसवरूपं, 'सिद्धमसिद्धमेति, तयोः
साध्यत्वसाधनत्वव्यापकत्वादिति भावः । अन्ये आह, 'भिन्ननिरू-
पितत्वेऽपीति विभिन्नावच्छेदेनैकाधिकरणे वर्त्तमानत्वे चेत्तर्थाः,

धत्वं वृत्तिनिरूपितत्वं साधनत्वं न निवृत्तमित्यत आह, 'भिन्नेति । केचित्तु
सम्यक्तत्वं यदि स्वरूपावच्छिन्नत्वं तदाह, 'यदीति, अथ स्वरूपेऽन्यावच्छेदेन
साधनं तदा तदवच्छेदेनैकावच्छेदेनैकाधिकरणवर्त्तमानत्वं तादात्म्येनाधिकरण-
'सिद्धमेति, तदवगमि च विरोध एवेति भावः । 'तस्मादिति, तथाच समय-
भेदेनोभयसम्यक्तत्वं सम्भवति न त्वेकदेवित् भावः । 'इदानीमिति आद्याद्य-
वच्छेदेन कस्य संयोग-तदवगमनामावयववत् समयभेदावच्छेदेन तदुभय-

त्वासिद्धत्वे अनवगम्याग्नानात्, तस्मात् समयभेदोपा-

विश्रुतयेति शेषः, 'सिद्धत्वासिद्धत्वे इति, 'अनवगम्य' अविषयीकृत्य,
'अज्ञानादिति, पाकादौ कृतिमाध्यलौटनादिषाधनत्वयोः समूहा-
लम्बनज्ञान एव तथा निधमादिति भावः^(१) । उपसंहरति, 'तस्मा-
दिति,^(२) 'समयभेदोपाधिकः' विभिन्नसमयनिरूपितः, 'तदुभय-
सम्बन्ध इति कृतिमाध्यलौटनादिषाधनत्वात्मकसम्बन्धः पाककृत्तिरि-
त्यर्थः, न विषयतया कृतिकारणत्वावच्छेदक इति शेषः ।

केचित्तु 'समयभेदोपाधिकः' सिद्धत्वासिद्धत्वादप्यसमयभेदा-
वच्छिन्नः, 'तदुभयसम्बन्धः' कृतिमाध्यलौटनादिषाधनत्वयोः सम्बन्ध इति
व्याचकुः । तन्तु 'भिन्ननिरूपितत्वे इति पूर्वमेवाभिधानात् सन्दर्भ-
विरुद्धमिति धेयं ।

ननु धर्मिणि विभिन्नावच्छेदकव्यवसावगाहितमेकधर्मिणि
विरुद्धोभयप्रकारतायां न तन्ममपि तु प्रकारौभूतविरुद्धोभयधर्मौ
विभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहितमेव तन्म त्वत्वे मूलापवत्त्वल-
नवगम्यापि वृत्तेऽपि कपिसंयोगो न मूल इति विरुद्धोभयप्रकारक-
प्रत्ययोदयान् तथाच प्रकृतेऽपि पाकादौ सिद्धत्वासिद्धत्वमनवगम्येषु
सिद्धत्वासिद्धत्वादप्यवच्छेदेन कृतिमाध्यलौटनादिषाधनत्वगः सादित्यभि-

(१) विभिन्नावच्छेदकान्ययविषयकसमूहालम्बन एव एकस्मिन् धर्मिणि
विरुद्धोभयप्रकारकत्वनिधमादित्यर्थः ।

(२) तन्तु विरुद्धयोस्तयोरेकत्र समावेश एव कथमित्यत आह, 'तस्मा-
दिति' इति सू०, म० ।

विनश्यत् तदुभयसम्बन्धः पाके । इदानीं साध्यत्व-
अपे साधनत्वे ज्ञायत इति चेत्, न, इदानीमग्रिमप-
दार्थयोर्मानात्वादननुगमेन व्याप्त्यग्रहात् शब्देन तथा
प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् गौरवाच्च । न च कृतितः
सिद्धमिष्टसाधनमितिज्ञानात् चिकीर्षा, न हि सिद्धं

प्राप्तेषाग्रहते, 'इदानीमिति, अनुमानात्तादृशं ज्ञानं विधितो वा
नाश इत्याह, 'इदानीमपिमेति शृङ्गपादिकतद्योत्यसिचणव्यक्तेरे-
वेदानीपदार्थत्वात् तदुभयसाधिकरणक्षयस्य चाग्रिमपदार्थत्वादिति
भावः । 'अननुगमेनेति इदानीं तदानींसाधारणस्य तदग्रिम-
क्षयसाधारणस्य चानुगतानतिप्रसक्तव्यापकतावच्छेदकस्याभावेनेत्यर्थः,
'व्याप्त्यग्रहादिति व्यक्तरि इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वाद्यनिरूप्यदग्रायां
व्याप्तिग्रहासम्भवादित्यर्थः, नान्य इत्याह, 'शब्देनेति, अननुगततथा
च तेन रूपेण शक्यभावादिति भावः । ननु अननुगतरूपेणैव
विधिशक्तिरित्यत आह, 'गौरवाच्चेति । 'कृतितः सिद्धमिति कृत्य-
धीनसमयसम्बन्धस्यविशिष्टमित्यर्थः, सिद्धत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधा-
भावादिति भावः । 'सिद्धं' सिद्धत्वेन ज्ञातं, दूषणान्तरमाह,

अज्ञाऽपीति साव । ननु व्याप्त्यग्रहेऽनुभागाभावेऽपि शब्दात्तदग्रहः स्यादत-
श्चाह, 'शब्देनेति, शक्यतावच्छेदकैकरूपाभावादिति भावः । अस्तु वा कथ-
मितानुगतरूपेणैव साध्यत्वादिविषयत्वेन कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वे गौरव-
मित्याह, 'गौरवाच्चेति, यद्यप्येकस्य साधनत्वमपराच्च स्वविशेषगताप्रति-
पत्त्यन्यत्वात्सिद्धानीन्तनभावन्योभयत्र तथाप्यग्रे पदार्थान्तराभावेनैवैव

कथितं प्रकीर्षति, कतेः पूर्वं कृतितः सिद्धमिति
ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्यत्वेन पाकादेरिष्टसा-
धनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं । न हि कृतिसाध्यत्वेन
पाकस्योद्गमसाधनता, इत्युक्तं तस्मात् कृत-क्रियमाण-
विलक्षणं कृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपं कृतिसाध्यत्वं वि-

‘कृतेरिति, ‘ज्ञानाभावादिति, सर्वत्र तादृशलिङ्गाभावादिति
भावः । ननु कारणावच्छेदकविशिष्टतादृशयामेव कारणत्वमिति
कृतिसाध्यत्वेनोद्गमादिसाधनत्वादोद्गमादिसाधनत्वदृशयामपि कृति-
साध्यत्वमित्याशङ्कते, ‘न चेति, ‘साधनत्वमपि साध्यमिति साधनता-
दृशयामपि कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः । उक्तमिति, साधनत्वात् पाक-
त्वेनेव हेतुत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं कृत्यधीनसमयसम्बन्ध-
वत्त्वरूपस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकादोद्गमाद्युपधातकत्वदृशयामसम्बन्ध-
वादेत्यपि बोध्यं । ‘कृत-क्रियमाणविलक्षणमिति अतीतत्वानाद्य-
लक्षणवर्जित्वदृशव्यावृत्तमित्यर्थः, ‘कृत्यनन्तरेति कृत्यधीनसमयसम्बन्ध-
वत्त्वत्वमित्यर्थः, ‘साधनत्वविरोधेवेति ओद्गमादिसाधनत्वदृशयाम-
पाकादाववच्छेदेत्यर्थः । ननु यथोक्तसिद्धत्वादिद्वलज्ञानयोः परस्परं
विरोधित्वे मानाभावात् पाकादौ युगपत् सिद्धत्वाभिद्धलज्ञाने

बोध्यं । ननु कारणावच्छेदकावच्छिन्ने कारणात्वमिति कृतिसाध्यत्व-
विशिष्टसाधनत्वमन्ये साध्यधर्म एव साधनत्वमिति न विरोध इत्याशङ्क्य
निराकरोति, ‘न चेति, ‘साध्यमिति साध्यधर्म इत्यर्थः । विलक्षणमिति,
‘कृत्यनन्तरेति, नन्वेकावच्छेदेनोभयग्रहमावेष्टयेकत्र धर्मिणि तदुभयग्रहे न

कीर्षाप्रयोजकं तादृशं साधनत्वविरोध्येयं । किञ्च
साधनत्वस्य सिद्धमाशङ्क्यत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छा-
विरोधि, न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तं । एतेन

बाधकाभावः, किञ्चास्तु तयोः परस्परविरोधित्वं तथाप्यवच्छेदकम-
वगाच्चैव विरुद्धयोरेकत्र प्रतीतिरिति नियमे मानाभावः अव-
च्छेदकविनिर्मुक्तिर्नापि वृत्तः संयोगवान् तदभाववाञ्छेति प्रत्ययदर्श-
नादित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'साधनत्व' स्वर्गादिसाधनत्व,
'सिद्धमाशङ्क्यत्वात्' सिद्धत्वसाध्यत्वात्, सिद्धत्वं स्वनिष्ठसमयसम्बन्ध-
ध्वंसवत्त्वं कृष्णिकपदार्थं स्वर्गादिसाधनत्वविरुद्धात् कृतिसाध्यत्वञ्च न
तादृशसिद्धत्वसाध्यं उत्पत्त्यात्मककृष्णिकपदार्थेऽपि तत्सत्त्वादिति भावः ।

केचित्तु 'साधनत्व' तन्निष्ठसाधनत्व, 'सिद्धमाशङ्क्यत्वात्'
तन्निष्ठसिद्धत्वदर्शनाशङ्कित्वात् कालिकसम्बन्धेन तन्निष्ठसिद्धत्व-
साध्यत्वादिति यावत्, तन्निष्ठसिद्धत्वञ्च तदौद्यमयसम्बन्धध्वंसवत्त्वं
साधनत्व फलसमयवर्तितलघटितत्वेन उत्पत्तिकाले साधनत्ववि-
रुद्धादिति भाव इत्याहुः ।

'इच्छाविरोधीति उद्देश्यतया इच्छोत्पत्तौ विरोधीत्यर्थः ।
ननु सिद्धत्वज्ञानलोकां प्रत्यतिरोधित्वानुप्राप्यत्वज्ञानलोकाविरो-

(X) नन्वेवं कृतिसाध्यत्वमपि साधनत्वसाध्यं तज्ज्ञानञ्च इच्छाविरोध्येय-
कीर्षमिच्छाकारणमित्याशङ्क्यं निरापिणीर्षाह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति ।

विरोधः हेतुः संयोगी तदभाववाञ्छेतिवदित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'एतेनेति
साधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, यवच्च पूर्वोक्ताहमने वृष्टान्तातिरिक्ति

द्विले मानाभावे सिद्धत्वस्यापि सिद्धत्वस्यापवादित्यत आह न
 हीति, 'सिद्ध' सिद्धत्वेन ज्ञातं । न चैवं भवन्मते कथमिष्टसाधन-
 ताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानात् चिकीर्षा साधनज्ञानखेच्छा-
 विरोधिनः सत्तादिति वाच्यं । अत्रान्यते अनायत्या इष्टसाधनता-
 ज्ञाननाशे मति विनश्यदवस्थादिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टाकृतिसाध्य-
 ताज्ञानादेव चिकीर्षा कारणतावच्छेदकपूर्वसत्त्वस्थानपेक्षितत्वात्
 एककालावच्छेदेनैकात्मकतत्त्वस्य वैशिष्ट्यतया चिरकालीनेष्टसाध-
 नताज्ञानमादाय नातिप्रसङ्गः । यदि च फलसमयवर्तिन एव
 कारणत्वं तदा स्वायवहितोत्तरकालावच्छेदेनैकात्मकतत्त्वस्य वैशि-
 ष्यतया इष्टसाधनताज्ञाननाशकालोत्पन्नात् कृतिसाध्यताज्ञानादेव
 सर्वत्र चिकीर्षा, स्वायवहितोत्तरत्वञ्च स्वध्वंसाधिकरणध्वंसान-
 धिकरणत्वे मति स्वध्वंसाधिकरणत्वं । न चैवमेककालावच्छेदेनै-
 कात्मकतत्त्वस्य वैशिष्ट्यलपत्ते यच्च प्रथममिष्टसाधनताज्ञानं ततो-
 ऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकं कृतिसाध्यताज्ञानं तत इष्टसाधनताज्ञाननाशकत-
 इष्टसाधनत्वज्ञानं तच्चापि तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः कार-
 णतावच्छेदकपूर्वसत्त्वस्थानपेक्षितत्वात्, फलसमयवर्तिन एव कार-
 णत्वमते यथेष्टसाधनताज्ञाननाशकालोत्पन्नात् अपेक्षाबुद्ध्यात्मकं कृतिसाध्यता-
 ज्ञानं तत इष्टसाधनताज्ञानं तच्च तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः
 स्वायवहितोत्तरकालावच्छेदेनैकात्मकतत्त्वस्य वैशिष्ट्यस्य सत्त्वात्
 फलसमये कृतिसाध्यताज्ञानसत्तापत्तेति वाच्यं । मम मते विला-
 देरपेक्षाबुद्धिनाशनाशकत्वानभ्युपगमेनापेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थाधिका-
 यिहेति भावः । इदन्त्ववधेयं साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात्

वृक्षादाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेन कृत-
मिति निरस्तं । कथं तर्हि स्वतोऽसुन्दरे वृक्षादाविष्टा,
तत्साध्येष्टज्ञानादिति गृहाण ।

अन्ये तु सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेष्विच्छाप्रयोज-

काम्यसाधनतालिङ्गकं कार्यताज्ञानं^(१) काम्ये हेतुरस्य नित्ये श्रौचा-
दिभक्ताविषयककार्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमस्य साधवाक्यं तु तद्धी-
जन्यमिति प्राभाकराणां दुःसमाधेयमिति । 'एतेनेति, साधनत्व-
ज्ञानस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, 'वृक्षादाविति कृतिसाध्यत्वाप्रकार-
कदृष्टादीच्छाचामित्यर्थः, 'उपायेच्छाकारणत्वेनेति उपायेच्छासा-
मान्यकारणत्वेनेत्यर्थः, साधवादिति भावः । 'निरस्तमिति, तत्रा-
पीष्टसाधनताज्ञानस्योक्तयुक्ता हेतुत्वाभावादिति भावः । 'तत्साध्येति
सुखादौ वृष्टिसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्यौ-
च्छायामेव सुखत्वमेव वृष्टेरपि विषयत्वादिति भावः ।

'सुख-दुःखाभावेति सुख-दुःखाभावत्वेन वक्ष्यवदनिष्ठाननुबन्धित्वे
सतीष्टसाधनत्वेन ज्ञातेष्वित्यर्थः, सुखत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यमिति

(१) कृतिसाध्यताज्ञानमिति ग० ।

भावः । 'तदिति, तत्साध्यत्वप्रकारिकेच्छा भवन्ती सुखत्वनिवावच्छेदकतया
वृष्टिर्मपि विषयौकरोतीति भावः । एतदज्ञाने सिद्धत्वादिकं न भासते
इत्यनिसागः । 'तदेवेति, कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञाने सतीति शेषः । न च
वक्ष्यवदनिष्ठसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्त्यापत्तिः, उद्देश्यत्वज्ञाने तादृशज्ञानाभावा-
दिति सत्यम् । वक्ष्यवदनिष्ठाननुबन्धित्वकृतिसाध्यताज्ञानं तथेत्यन्ये । ननु सुख-

कमनुगतमुद्देश्यत्वं पुरुषार्थपदवेदनीयं धर्मान्तरमस्ति
अनुगतकार्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात् । तदेव दुःख-
तत्साधनव्यावृत्तं सुख-तत्साधनादौ चिकीर्षाप्रयोज-
कमिति । न च दुःखविरोधित्वमेव तद्यास्तीति वाच्यं ।
सहानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात्, वध्य-धातक-

शेषः । तेन दृष्टसाधनताद्यज्ञाने न प्रवृत्तिरिति श्रेयं । 'इच्छा-
प्रयोजकमिति ज्ञायमानं यदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः, 'उद्देश्यत्वमिति
तत्तत्पुरुषोद्देश्यत्वमित्यर्थः, 'पुरुषार्थपदवेदनीयमिति पुरुषार्थ-
पदप्रतिपाद्यमित्यर्थः, 'धर्मान्तरं' पदार्थान्तरं, 'अनुगतकार्येति
तत्तत्पुरुषेष्वाप्तमान्यलक्षणः अनुगतकार्यस्येत्यर्थः । 'तदेवेति, ज्ञायमानं
यत् कृतिषाध्यताज्ञानवहितमिति शेषः, 'दुःख-तत्साधनव्यावृत्तं'
दुःखत्वेन दुःखसाधनत्वेन च ज्ञातःश्राव्यं, 'चिकीर्षाप्रयोजकमिति,
अतएव चैत्यवन्दन-विषमवृणादौ सञ्जातवाधदृशायां न प्रवृत्तिस्त-
दानीमिष्टसाधनत्वादिज्ञानाभावेनोद्देश्यत्वाभावात् तज्ज्ञानस्यासम्भ-
वादिति भावः । उद्देश्यत्वञ्च कारणीभूतेष्टसाधनत्वादिज्ञाननाशनाशं
तेन दृष्टसाधनत्वादिज्ञाननाशे तज्ज्ञानमात्राभेदेति मन्तव्यं^(१) ।
'तथास्तीति इच्छाप्रयोजकमस्तीत्यर्थः । 'असम्भवादिति, सुखादेरपि

(१) इति प्रत्ययमिति शः ।

दुःखयोः स्वतन्त्रत्वात्कारसात्त्वित्ववर्थात्तापोर्वध्य-धातकमात्रो न श्रद्धासद-

भावस्यैकसमये समानाधिकरण्याभावस्य च यत्नादि-
साधारण्यादिति । तच्च । तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञानादि-
च्छोत्पत्तेः, न हि सुखत्वे ज्ञाते धर्मान्तरज्ञानं विना
नेच्छेति, तथात्वे स्वतः प्रयोजनहान्यापत्तेः, तदेव हि
स्वतः प्रयोजनं यदवगतं सत् स्ववृत्तितयेष्यते । किञ्चा-

दुःखसमानाधिकरणत्वादिति भावः । 'एकसमय इति एकदेशका-
भावच्छेदेनेत्यर्थः, तेन शिरः-पादावच्छेदेन एकक्षणे एकत्रात्मनि
सुख-दुःखोत्पादेऽपि न क्षतिः, 'समानाधिकरण्याभावश्चेति एक-
क्षिप्तधिकरणे अनुत्पद्यमानस्येत्यर्थः' अन्यथा सुख-दुःखयोरपि
एकक्षिप्तधिकरणे एकक्षणावस्थानादसङ्गतेः, 'यत्नादौति, इदमुपल-
क्षणं सुखसाधनाव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । 'यदवगतमिति येन रूपेण
ज्ञाने सत्यसति प्रतिबन्धकेऽवश्यं तेन रूपेण इच्छा भवति तत् तेन
रूपेण ज्ञातं स्वतः प्रयोजनमित्यर्थः^(१) 'स्ववृत्तितयेति स्वरूपकथनं

(१) येन रूपेण ज्ञाने सत्यसति प्रतिबन्धकेऽप्यवश्यं तेन रूपेण इच्छा
भवति तद्वत्ता स्वतः प्रयोजनत्वमित्यर्थः इति ग० ।

सपीति विरोधपदार्थमाह, 'एकेति, 'यत्नेति, यत्नविशेषो बोध्या,
स्वरूपकर्तृत्वसात्वेऽतिप्रसङ्ग इति ज्ञातस्यैव तथात्वं वाच्यमेवं सत्याह, 'तद-
ज्ञानेऽपीति, 'यदवगतमिति तेन रूपेण ज्ञानं यदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः,
याकादिकान् याकत्वादिना ज्ञातं न तथा किञ्चित्साधनत्वेनेति भावः ।
नञ्चैवं भोगोऽपि स्वतः पुनरुपायः स्यादिति चेत्, इष्टापत्तिरित्येके । भोगे

तुगतधर्मकल्पनापि कारणे । न च सुखादि इच्छा-
कारणं अनागतत्वात्, किन्तु तद्वगमः, तर्हि सुखा-
दिज्ञाने तत् स्वरूपसदेवेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत्,

बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वेन ज्ञानेऽस्ति प्रतिबन्धकेऽवस्थमि-
च्छोदयेऽपि इष्टसाधनत्वस्य तत्राप्रकारत्वात्^(१) न तेन रूपेण यागा-
दीनां स्वतः प्रयोजनत्वं भोगस्यापेक्षरूपत्वे तस्यापि लक्ष्यत्वमिति
भावः । नन्वेच्छानधीनेच्छाविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वं स्वतः पुन-
रार्थत्वमस्त्वित्यत आह, 'किञ्चेति । 'न च सुखादीति पुन-
प्रथमान्तं । शङ्कते, 'तर्हीति, 'सुखादिज्ञान इति, 'आदिना
इच्छाविषयान्तरपरिपक्षः, सुखत्व-दुःखाभावत्व-बलवदनिष्ठाननुब-
न्धित्वेन सतीष्टसाधनत्वज्ञानसमानकाक्षीने इति शेषः, तेन सञ्जा-
तवाधस्य विषयमवस्थादिव्युदायः । तद्वर्त्मस्य नित्यत्वे समवेतत्वे च
जातित्वापत्त्या साक्षात्कारत्वादिसा सङ्करप्रसङ्गात् जन्यमेव तत्
वाच्यं तज्जगत्वे च तादृशसुखादिज्ञानानां प्रत्येककारणत्वे व्यभिचा-
रादन्यतमत्वेन दृष्टारणिमण्यादेरिव एकशक्तिमत्त्वेन वा तादृ-
शसुखादिज्ञानानां हेतुत्वं वाच्यं तथाच इच्छां प्रत्येव तादृश-
सुखादिज्ञानानां तेन रूपेण हेतुत्वमस्य किं धर्मान्तरकल्पनयेति

(१) तत्र प्रकाशत्वानुपपत्त्यादिति ग० ।

इच्छा नास्त्येव इत्यन्ते । तद्विज्ञानेन विषयमवस्थादिव्युदाये, 'तर्हीति' अनुगत-

न, यथा सुहेयत्वं सुखप्रानादिवृत्त्ययते अन्यतरत्वात्
तद्वारण-मणिन्यायाद्वा तथैवेच्छैव जायतां, कृति-

परिहरति, 'यथा हीति, 'अन्यतमत्वादिति पाठः, 'अन्यतरत्वादिति
पाठश्च प्रामादिकः, तद्वर्षस्य बह्वतरनिष्ठत्वेनान्यतरत्वेन हेतुत्वे
व्यभिचारात्, 'तथैवेच्छेति धर्मान्तर-तत्कार्य-कारणभावादिकल्पने
गौरवादिति भावः । न च तज्जात्यतिरिक्तनित्यमखण्डं धर्मान्तर-
मस्त्विति वाच्यं । तथापि तस्येच्छां प्रति कार्य-कारणभावकल्पन-
मपेक्ष्य विषयज्ञानविधया कृत्रकारणभावेषु सुखादिज्ञानेभ्येव इष्ट-
साधनत्वादिज्ञानविरहकालीनसुखादिज्ञानव्यावृत्तधर्मान्तरस्य का-
रणतावच्छेदकत्वेन कल्पयितुमुचितत्वादिति इदम्^(१) । ननु कृति-
साध्यत्वप्रकारकेच्छायाधिकौषात्वे तत्र नये कलञ्जभक्षणप्रागभावे
निषेधापूर्वरूपफलजनके संवादिचिकौषाधीना कथं प्रवृत्तिः प्राग-
भावस्य कृतिपूर्वमपि सत्त्वेन कृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधादित्यत-

(१) इति ध्येयमिति ग० ।

त्वेनावच्छेदकतया तत्प्रयोजकमित्यर्थः, 'अन्यतरत्वादिति । अद्यपि बह्वर्ता
प्रक्रान्तत्वादन्यतमत्वादित्यर्हति तथापि ही दावमिष्टेय सद्गुणं "तेषां
मीदृः प्राप्तीयानिति विदिति भावः । 'तथेति एकग्रन्थिमत्वादित्यर्थः, एत-
न्नोपलक्षणं सुखादेर्जन्यधर्मानाश्रयत्वात् असम्भव इत्यपि बोध्यं । यद्यपि
नित्यधर्मिण्यसौ न दोषस्तथापि तावृक्षप्रदार्थे प्रमादमेव नास्तीति तात्पर्यं ।
अन्वयं सुखादुत्पत्त्यादिपक्षेण प्राग्वृत्तिरिति प्रवृत्तिरिति स्थात् अतुत्यादस्य प्रागभाव-

साध्यत्वञ्च कृतौ सत्यां अग्रिमक्षणे स्वरूपं न कृतिं
विज्ञा, चेमसाधारणत्वेतत् । कृतिसाध्यत्वञ्च न कृतेः
पूर्वं । ननु कृतौ नष्टायां सन्नपि धर्मी न कार्यः तथाच

आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति, 'कृतौ सत्यां' अस्मिन् क्षणे कृतौ सत्यां,
'अग्रिमक्षणे' एतदग्रिमक्षणे, 'स्वरूपं' साध्यतयाभिमतस्य स्वरूपं, 'न
कृतिं विना' नास्मिन्क्षणे कृतिं विना, तदग्रिमक्षणे तस्य स्वरूप-
मित्यनुपपद्यते, कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वमिति तु समुदयार्थः ।
अधीनत्वञ्च अक्षैतत्क्षणसम्बन्धोऽप्याधीन इति प्रतीतिभाषिकः स्वरू-
पसम्बन्धविशेष इति भावः । एतच्च प्राग्भावेऽप्यस्तीति दर्शयति,
'चेमेति, एतच्च चेमसाधारणमिति योजनीयं, कृतिपूर्वं वर्तमानो
यः कलञ्जभूषणदिप्राग्भावस्तत्साधारणमित्यर्थः । नन्वेवं कृतेः
पूर्वमपि तच्च कृतिसाध्यत्वव्यवहारः स्यादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्व-
ञ्चेति, तथाच धर्माणः पूर्वं सत्त्वेऽपि धर्मास्य तदानीमभावात्
तत्कालावच्छेदेन तद्व्यवहार इति भावः । 'नञ्चिति, एतादृशस्य
कृतिसाध्यत्वरूपत्वे इति शेषः, 'सन्नपि धर्मीति स्वर्गादेरव्यवहितपूर्वं

रूपत्वेन कृतिसाध्यत्वादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति । 'चेम' दुःख-
प्राग्भावादिकं, एतच्च प्रत्यक्षप्राप्ताशे विपरिवर्तितं । ननु यदि कृत्यग्रिमक्षणा-
वच्छिन्नं कृतिसाध्यत्वं तदा कृतिपूर्वं कृतिकाले च तदभावात् प्राकाशौ कृति-
साध्यत्वव्यवहारो न स्यादित्यत आह, 'न कृतेः पूर्वमिति एतद्विपरिवर्तनं
कृतिकालोऽपि प्रवृत्तं, तथाचोक्तकृतिसाध्यत्वं तदा नास्त्येवेति तत्तदा न
व्यवक्रियत एव किन्तु कृत्यद्वयं कृतिजननस्वरूपयोग्यत्वं व्यवक्रियत इति
भावः । कृतेर्विशेषकत्वभावाय शङ्कते, 'नञ्चिति, यद्यपि नैयायिकमतसाधा-

कथं कार्यैःपूर्वं कामिनोऽन्वयः स शिकत्वेन क्रियातुल्य-
त्वादिति चेत्, न, यद्वृत्तिकाम्यसाधनत्वं तच्च कार्य्यता-

विद्यमानोऽप्युत्तरूपो धर्मीत्यर्थः, 'न कार्य्यः' न यथोक्तकृतिसाध्य-
ताविशिष्टः, तस्यधीनसमयसम्बन्धस्याद्यक्षणे एव सत्त्वादिति भावः ।
'कामिनोऽन्वय इति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागविधयकं स्वर्ग-
कामकार्य्यमिति कामिकार्य्यत्वान्वयबोध इत्यर्थः, 'लक्षिकत्वेन'
विशिष्टस्य कलाव्यवहितपूर्वमसन्त्वेन, 'क्रियातुल्यत्वादिति यथा
यागादावस्थिरत्वेन साक्षात्साधनत्वस्य बाधितत्वात्परम्पराघटकस्य
चानुपस्थितेः स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वज्ञानं न सम्भवति तथा कृति-
साध्यत्वविशिष्टापूर्वोऽपि साक्षात्साधनत्वबाधात् स्वर्गसाधनत्वज्ञाना-
सम्भवादित्यर्थः, (१) कामिकार्य्यताग्न्यबोधे च भवन्मते कृतिसाध्यत्व-
विशिष्टेष्टसाधनत्वस्याग्न्यप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वादिति भावः ।
तस्मात् कृतिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव कृतिसाध्यत्वे वाच्यं तच्च
न प्रागभाव इति हृदयं । काम्यसाधनत्वमात्रं कामिकार्य्यताग्न्य-
बुद्धिप्रयोजकं, न तु कार्य्यताविशिष्टीभूय काम्यसाधनत्वमिति
समाधत्ते, 'यद्वृत्तीति, 'तच्च कार्य्यताबुद्धेरिति कसंणि षष्ठी

(१) विशिष्टस्वर्गसाधनताज्ञानासम्भवादित्यर्थ इति क० ।

रखमिन् तथापि श्रद्धामात्रमेतदित्येके । तटस्यशङ्कोरमित्यपरे । उपलक्षणात्-
साक्षमस्य परिहरति, 'यद्वृत्तीति, 'न त्विति, मौग्यादिति भावः । न प्रत्य-
क्षेय इति चेत्, 'पाको मयूकविषाद्य इति इदानीं पाकाः स्नेह्याधीन-
मत्तकृतिसाध्य इति बोध्यं, तेन प्रकर्तव्यं ज्ञानमुत्पाद्यते । नन्विदानीं मयू-

बुद्धेः प्रयोजकत्वात् न तु कार्यताविशिष्टस्य काम्य-
साधनतेति व्याप्तिः । ननु पाकादौ कृतिसाध्यताज्ञानं
न प्रत्यक्षेण कृत्यनन्तरं पाके सति कृतिसाध्यताज्ञानं
तस्मिन् सति कतिरित्यन्योन्याश्रयात् कृतिसाध्यतो-
त्तीर्णं चिकीर्षा-कृत्योरसम्भवाच्चेति चेत्, न, पाको

तत्र कामिकार्यतान्वयबुद्धिं प्रति विधेर्हेतुत्वादित्यर्थः, 'काम्यसाधन-
तेति कामिकार्यतान्वयबुद्धिप्रयोजिकेति विभक्तिविपरिणामेनानुब-
ध्यते, 'इति व्याप्तिः' इत्यभ्युपगमः । 'पाके सतीति तदैव विशेषे-
न्द्रियसन्निकर्षसम्भवादिनि भावः । 'कृतिसाध्यताज्ञानं' स्वकृतिसाध्य-
ताप्रत्यक्षं । नन्यन्यगोचरकृत्या नान्तरीयकतया उत्पन्ने पाके कृति-
साध्यताज्ञानं भविष्यतीति अन्यगोचरकृतौ तस्मिन्कृतिसाध्यताप्रत्य-
क्षसाहेतुत्वेन तत्रान्योन्याश्रयाभावादित्यत आह, 'कृतिसाध्यतोत्तीर्ण-
इति कृतित उत्पन्नपाकादावित्यर्थः, तत्र कृतिसाध्यताज्ञानसम्भवेऽपि

कृतिसाध्यत्वं न प्रसिद्धं यतदनुमानादतात्काले अनुमानकर्त्ता इदानीं-
पदार्थतया अभिमतान् कालेन विशिष्टस्य साध्यस्य क्वचिदप्युपपन्नमिति चेत्,
आन्तोऽस्ति, न यदीदानींपदार्थस्य व्यापकताप्रसङ्गेदकप्रविशत्वेनानुमितिविश-
यत्वमनुमन्यामहे, किन्तु यथा यत्र हेतुस्तत्र साध्यमिति दैशिककथाया यत्र
देशे हेतुयज्ञः तदैशियत्वं साध्यस्य पक्षधर्मेतावजात् सिध्यति तथा यदा
हेतुसदा साध्यमिति कालिकथाया यत्र काले हेतुयज्ञस्तत्कालीनत्वं सा-
ध्यस्य सिध्यति पक्षधर्मेतावजादेव न स्वतन्त्रस्यापि साध्यकोटिप्रवेशः,
प्रकृतेऽपि व्याप्तिप्रदर्शकेऽयिमयस्ये 'यदा तदेति यदोपादानात् कालिक-
व्याप्तिरभिमतः, तथाच तत्कालावच्छिन्नपाकस्य पक्षत्वमर्थवसानात् पक्ष-

मनुकृतिसाध्यः मनुकृतिं विना असम्भवे सति मदिष्ट-

चिकीर्षा-इत्योरसम्भवात् सिद्धमभिप्रायः प्रतिबन्धिकायाः शलादि-
त्यर्थः^(१) तथाच यत्र चिकीर्षाधीनकृतिसाध्य कृतिसाध्यताप्रत्यक्षम-
न्योन्याश्रयसम्भवेति भावः । 'मनुकृतीति इदानीन्तनस्तेष्वधीन-
सम्प्रवृत्तिसाध्य इत्यर्थः, पुरुषान्तरीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेऽयमवृत्तोः
सम्प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमतस्तत्सम्पत्तये 'मदिति, शाल्य-
दशायां भाविष्यौवराज्ये प्रवृत्तिवारणाय एतत्कालीनप्रवृत्तिसाध्य-
ताज्ञानमेव प्रवर्तकमतस्तत्सम्पत्तये इदानीन्तनेति प्रवृत्तिविशेषणं,
पक्षतः वच्छेदकभामानाधिकरणेन साध्यसिद्धिरुद्देश्यत्वाच्च परकृतपात्रे

(१) सत्त्वादिति भाव इति ६० ।

धर्मेताववादेव तत्त्वान इति नोक्तदोषः । नन्वेवं एतत्काले पात्रः कृतिसाध्य-
इति ज्ञानेऽपि इदानीन्तनौ या मनुकृतिः तत्साध्यताज्ञानं यत् प्रवर्तकं तत्र
स्यादिति चेत्, न, आद्यस्यैव प्रवर्तकत्वात् अन्यस्य तथापि इदानीन्तनत्वस्य
कृतिविशेषणत्वेन साध्यप्रवेशे 'यस्येत्याद्यभिप्रायोदाहरणस्यान्यथाकारत्वापत्तेः ।
नन्वेवमिदानीन्तनकृत्या पिरकालसाध्ये भाविनि राज्यादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्
एतत्काले कृतिसाध्यमिति ज्ञानाभावादिति चेत्, न, तत्र हि तदुपाय-
देवताराधनादौ प्रवर्तते तत्र च तज्ज्ञानमज्ञतमेव, अतएव यत्र तदुपायेन
तादृशं ज्ञानं तत्र तदा न प्रवर्तते एव । केचित्तु व्याप्तायपि न कालप्रवेश-
स्तदानीं कृतिसाध्यताधीस्तु वर्तमानकालस्य पक्षतः वच्छेदकत्वाद्यप्यनुमिता-
विवेक्याहुः । अन्ये तु इदानीं कालस्य साध्यप्रवेश एव तथाच तत्प्रवेशो
हेतावपि । न चेवं साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं । पूर्वमिदानीं मनुकृतिसाध्य-
इति कश्चिदनुमितौ जातायां तत्र व्याप्तिरपि जाते प्रकृतानुमानकाले पूर्व-
प्रवृत्तिस्य कालविशेषस्य विशेषणत्वेन पूर्वमिदं साध्यसाधारणेन व्यापकता-

साधनत्वात् दैवाधनधीनत्वे सति मद्विज्ञानसाधनत्वाद्वा

स्त्रीयकाशान्तरकृतपाके वा अंगतोबाधः, जीवनयोनिहत्यादिबाध-
ताज्ञाने प्रवृत्त्यसाध्यताज्ञाने च प्रवृत्तेरनुदयात् प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्ति-
साध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमतस्तत्सम्पत्तये कृतित्वं विहाय प्रवृत्ति-
त्वेन प्रवेशः, सञ्जातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय
दृष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया तत्त्वौलभ्याच्च

वच्छेदकरूपेण सिद्धिसम्भवात् विप्रसृष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वात् न्यायमते सामान्यलक्षणया पूर्वतोय-
दस्तिमानवत् कालविशेषस्यापि भानाच्च । न च पूर्वमिदानीन्मदार्थस्यापि
भावात्साधनेदानीन्मदार्थस्यैवैकरूपाभावात् कथं पूर्वसाध्यसाधारणमेकं
व्यापकतावच्छेदकं स्यादिति वाच्यं । इदानीन्मदस्य हि प्रवृत्तिनिमित्तमनुगत-
मवश्यं वाच्यं अन्यथा तस्य गानार्थतापसतेः तथाच तदेकैकमनुगतं व्यापक-
तावच्छेदकं स्यात्, अन्यथा पूर्वतोऽयमिदानीन्तनधूमवत्त्वात् इत्यनुमितिरपि
न स्यात् । अतएवेदानीं भवकृतिसाध्य इति शब्दबोधोऽपि अन्यथानु-
गमेन सङ्गताग्रहात् तदनुपपत्तेरित्याहुः । तच्चिन्त्यं, 'इदानीमग्रिमपदार्थयो-
र्नानार्थत्वादननुगमेन व्याप्यरादादिति पूर्वग्रन्थविरोधात् । भक्ति कृति-
साध्यत्वं सिध्यत् सिद्धे बाधोद्विग्नमग्रमग्रविरोधाच्च, इदानीन्त्वस्य पूर्व-
कावसाधारणत्वेन तन्नापीदानीं कृतिसाध्यत्वश्यामाधात् अन्यथानुगमस्यैव
वक्ष्येपायमानत्वात् । साध्ये हेतौ च कालप्रवेशे 'यदा तदेति कालिकथा-
त्युपदर्शनविरोधाच्च कालस्याधेयकोटिप्रविष्टत्वेन कालोऽधिकारके हेतु-साध्य-
सामावाधिकारण्याग्रहात् अन्यथा देशिककथाप्तावपि तत्तद्देशीयत्वस्य साध्या-
द्यन्तर्भावपत्तेः, यच्चोक्तं पूर्वमिदानीं भवकृतिसाध्य इति ज्ञातिद्वयमितौ
व्याप्तिग्रह इत्यादि, तन्न, तत्रापि साध्यापसिद्ध्या तादृशानुमित्यसम्भवात् ।

हेताविष्टसाधनतामेव शब्दावच्छेदकत्वेन तत्साधनत्वाय खेच्छाधीनेति
 खविषयकेच्छाधीनेत्यर्थः । यत्तु अमे प्रवृत्तिवारणाय खेच्छाधीना
 या प्रवृत्तिस्तत्साधनताज्ञानमेव प्रवर्तकं अतः खेच्छाधीनेति खविष-
 यकेच्छाधीनेत्यर्थकं इति, तत्तुच्छं, अमे प्रवृत्तिवारणाय खेच्छा-
 धीनत्वस्य स्वरूपसत एव^(१) कारणतावच्छेदकतया तज्ज्ञानस्यानुप-
 युक्तत्वात्तदर्थं सप्रकारकेच्छाधीनत्वस्यैव^(२) प्रवृत्तिविशेषणत्वाच्च, स्वपदं

(१) कस्याया खेच्छाधीनत्वस्य ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकत्वे भोज-
 नेच्छायां स्वविषयकत्वभ्रममादाय अमे प्रवृत्त्यापनेर्दुर्वारणमिति भावः ।

(२) अमे प्रवृत्तिवारणार्थं सप्रकारकेच्छाधीनत्वं कारणतावच्छेदकशोटी
 निवेदिशतं प्राप्नोति भावः ।

यदि चोक्तगत्या कार्त्तिकव्याख्या तज्ज्ञानमिति तदा प्रकृतेऽपि तदस्य इदानी-
 म्यपि च कालशक्ते शक्तिरूपसङ्गकारितया स्वरूपसंदेहोच्चारणकालत्वमन्यदा
 धीनिधामकं यथाहमादिपदे उच्चारयित्वादिक् नियमतस्तस्यैव बोधनादयो
 न शब्दबोधानुपपत्तिः । न च तस्य नागर्थता तद्वदेव, अतएवानुसारे
 शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वादिति व्यक्तत्वा प्रागुक्तं । इदानीं यदि
 मान् इत्यनुमितिरेव कार्त्तिकव्याप्तिरपि सत्युक्तगत्तैव यत्र एतत्तज्ज्ञानौनदूम-
 स्तत्र एतत्तज्ज्ञानौनद्विर्गति विशेषकालघटितहेतु-साध्ययोर्द्विशिक्याप्तिरपि
 कश्चिदन्यथापि । न च प्रकृतेऽपि तथा व्याप्तिरस्त्विति वाच्यं । सर्वत्र तथा
 व्याप्यगृहात् तथा सत्यतैतपाकादौ व्यभिचारप्रसङ्गाभावेनापि तन्निरासस्या-
 सङ्गतत्वापाताच्चेति दिक् । 'मत्प्रकृतिं विनेति इच्छाधीनमत्प्रकृतिं विनेत्यर्थः,
 तेन प्राणपञ्चकसङ्घारे न व्यभिचारः, सत्यन्तं दृष्टौ व्यभिचारवारणाय ।'
 'मत्प्रकृतिं विनेत्यत्र मत्पदं परकृते मदिरसाधने व्यभिचारवारणाय । सत्य-
 क्तसाधनोपादाने अमे व्यभिचारानुसरप्रतीकं । 'मदिरत्यत्र मत्पदं तत्रैव

प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकधर्मपरं । 'मत्प्रवृत्तिं विनेति, वृक्षादौ व्यभि-
चारवारणाय सत्यम्' इदानीन्तनमप्रवृत्तिस्यतिरेकप्रयुक्त्यतिरेक-
प्रतियोगित्वे सतीत्यर्थकं, प्रयुक्तत्वञ्च कारणभावात् कार्याभाव इति
प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, भाष्ये इदानीन्तनत्वस्य प्रवृ-
त्तिविशेषणतया^(१) भावियौवराज्ये व्यभिचारवारणाय इदानीन्तनेति
प्रवृत्तिविशेषणं, इदानीन्तनमप्रवृत्तिस्यतिरेकप्रयुक्त्यतिरेकप्रतियो-
गित्वञ्च इदानीन्तनमप्रवृत्तिसाक्षिकत्वार्थस्य^(२) फलोपधाधिका तत्रैव
वर्तते, न तु तत्स्वरूपयोग्यभावे तेन न तद्विषयतादस्य, प्रवृत्ति-

(१) इदानीन्तनप्रवृत्तिवर्तमानाध्यस्यैव तत्रासत्वं न तु तदवहितस्येति

(२) यस्य पाकादिरूपफलस्य ।

[भावः ।

व्यभिचारवारणाय, तस्यापि मदीयस्यमार्थ-मदीयशब्दोरिष्टसाधनत्वात् ।
ननु अमवदन्त्येकाधीनमप्रवृत्तिसाध्ये मदिरुसाधने जलसंयोगादौ व्यभि-
चारः । न च खेच्छाधीनमप्रवृत्तिं विनेति विवक्षितं, तथा सति तत एव अमे
व्यभिचारवारणे मदिरुत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेत्, न, अन्येकाधीनमप्रवृत्ति-
साध्य-मदिरुसाधनान्यत्वे सतीत्यस्यापि विशेषणत्वात् । यद्यप्यन्त्येकाधीन-
मप्रवृत्तिसाधनान्यत्वे सति इत्येव कृते अमेऽपि व्यभिचारवारणादुत्तरप्रतीकं
व्यर्थमेव तथापि तस्य हेतुत्वरतया प्रकृते न दोष इति ध्येयं । ननु वस्तुतो
यद्वस्तुवदनिष्टानुबन्धेव तदनुबन्धित्वेन, मत्प्रवृत्तिं विना सदैव तां विना
असाधनेन, मदिरुसाधनमेव मदिरुसाधनत्वेन असमविषयस्तदा तत्र वस्तुतो
निरुक्तहेतुरस्ति कृतिसाध्यत्वं नास्तीति काणिकयाप्तौ व्यभिचारात् । न न
तत्त्वेन ज्ञायमानत्वं प्रकृतहेत्वर्थः, तत्र तत्र दोषाभास्तीति वाच्यं । तत्त्वेन
ज्ञायमानेऽपि निगडनिष्कलदेष्टस्यासवातजडौकृतकत्वेवमस्य वा क्रियातुत्यादेन
व्यभिचारतादवस्थमादिति चेत्, न, उक्तमभादेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धे तद्व्यापार-

साध्यत्वस्य साध्यतया जीवनयोनिष्ठतिसाध्ये प्राणपञ्चकसङ्घारे व्यभि-
चारवारणाय कृतित्वं विज्ञाय प्रवृत्तित्वेन प्रवेशः । न चेदं प्राप्-
दुपहं तादृशप्रवृत्तेरवच्छिन्नतात् यत्तद्वां सामान्यतोव्याप्तिस्थले
पक्षधर्मतावच्छिन्नसाध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वेऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतु-
प्रसिद्धेरावश्यकतादिति^(१) वाच्यं । अनायत्या शब्दादिना कथञ्चित्
प्रसिद्धिकल्पनात् साध्ये खेच्छाधीनत्वस्य प्रवृत्त्यान् हेतौ च
तदप्रवेशादन्यविषयकप्रवृत्त्या नान्तरीयकतयोत्पत्ते तत्र भोजनादौ
व्यभिचार इत्यतो विशेष्यदत्तं, तदानौन्तनमदिच्छाविषयमाधनत्वं
तदर्थः, यथोक्तभोजनादिश्च न तथा तत्फलं कालान्तरे इच्छा-

(१) सामान्यव्याप्तिस्थले प्रकृतसाधनान्यसाधनसमातीय प्रकृतसाध्यत्वसाध्य-
समातीयदातिप्रवृत्तिसङ्गतस्य पक्षे प्रकृतसाधनतत्ताज्ञानस्येव हेतुत्वेन
हेतुज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः ।

स्यानिर्बुद्धतया तेनेष्टाजननादिकसाधनत्वस्यैव तज्जामावेन हेतुसत्त्वात् कस्मि-
न्स्येत्याद्ययिममस्यपर्यालोचनया साधनपदस्य फलोपहितपरत्वकारणात्,
अतएव सम्पत्तिमदिकसाधनतायोग्ये विरभाविषयादौ न व्यभिचारः । न
चेष्टसाधनत्वस्य कृतिं विनाऽसत्त्वस्य सिद्धासिद्धधर्मातया विरोधादेकदा एक-
धर्मप्रतत्वेन भानं न स्यादिति वाच्यं । एकत्र स्थूलकाले दयोरवच्छेदभेद-
मादाय तदग्रहात् । नन्वेवमिष्टसाधनत्वेनैव सामञ्जस्ये किं बलवदनिष्ठाननु-
बन्धित्वोपादानेन । न च तदनुपादेयमेवेति वाच्यं । 'बलवदनिष्ठाननुबन्धित्व-
स्येवयिममस्यविरोधादिति चेत्, न, बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य साध्येऽपि
विधिक्षिप्ततया भ्रमं कृते मधु-विषसम्पत्तान्नभोजने व्यभिचारवारकादेन तदुप-
योगात् । न च साध्ये तदुपादानं विषयमिति वाच्यं । खेच्छाधीनकृतिसाध्य-
त्वेन व्यापमाने मधु-विषसम्पत्तान्नभोजने बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वद्वारा न

सत्त्वेऽपि तदा तत्पुरुषस्येच्छाविरहात् पक्षतावच्छेदकसाधनाभि-
करणेन हेतुसत्ताज्ञानादेतुमिदिरतो न भागाभिद्धिर्दोषाच्च । न-
न्वेवमपि आनुसङ्गिकेच्छाविषयसुखसाधने पिष्टकादिमध्यस्थितमीन-
भोजनादौ नान्तरीयके व्यभिचारो दुर्वारस्तत्र विशेषदक्षस्यापि
सत्तात् स्वेच्छाधीनत्वघटितसाध्यस्य सामत्वात् । न च फलेच्छास-
त्वे तद्विषयकेच्छाधीनकृतेरावश्यकत्वात् तत्र तादृशसाध्यमप्यस्यौति-
वाच्यं । फलेच्छासत्वेऽपि तत्साधनताज्ञानाभावादुपादानप्रत्यक्ष-
कृतिहेतुतया तदभावाच्च मीनभोजनादौ कृत्यत्वादासम्भवात् । न
च हेतावपि स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया अन्येच्छा-
धीन-मल्लतिषाध्यानत्वे सतीत्यनेन वा हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं ।
यिग्यदलवैयर्थ्यापत्तेः । न च धूमप्रागभाव-धूमविशिष्टप्रमेयत्वयो-
रिव धर्मिभेदाच्च वैयर्थ्यमिति वाच्यं । तथापि साधनताघटक-
पूर्ववर्त्तित्वादेरेव सार्थकत्वेनान्यस्य वैयर्थ्यात् आनुसङ्गिकेच्छावि-
षयसाधने नान्तरीयकमधु विषयसमृक्तान्नभोजने व्यभिचारवारणाय
वक्ष्यमाणबलदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनतान्निष्ककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्ति-

प्रवृत्तिरिति तद्विषयत्वेनापि तस्य प्रवर्त्तकत्वात् । न च तावता तज्ज्ञानाभाव-
हेतुतास्त्विति वाच्यं । तदभावकारणत्वे गौरवाज्जनकज्ञानं विवक्ष्यत एव
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादत एव न्यायनयेऽपि तद्विषयतया ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं ।
अन्ये तु सङ्गातवाच्यस्य मधु-विषयसमृक्तान्नभोजने कृतेरनुत्पादात् यथाश्रुत-
साध्ये व्यभिचारात्कारण्यैव तद्विशेषणमिति वदन्ति, तस्मिन्, तदा
तस्यानिम्नबलत्वेनेष्टाज्जनकतया इष्टसाधनत्वस्याभावेन तत एव तदारात्

हेतुतया तत्त्वमस्य हेतौ तदुभयोपादानमिति वाच्यं । तथापि
 व्याप्तिप्राप्त्युपपत्त्युक्तत्वेन व्यर्थविशेषणतातादवस्थादिति, मैवं, अन्ये-
 ष्वेष्टाधीनकृतिसाध्यं बलवदनिष्टानुबन्धित्वे सतीदानौक्तमदि-
 ष्टाविषयसाधनं यत् तदन्यत्वे सतीत्यनेन हेतुविशेषणात् अतो
 न यथोक्तान्तरौथकमीनभोजनादौ व्यभिचारः, यथोक्तान्तरौ-
 थकप्रभभोजनादर्थोक्तान्तरौथकमधु-विषसमृक्ताभोजनादेरपि
 तादृशविशिष्टान्यत्वेन तद्वारकतयेव विरोधदल-बलवदनिष्टानुबन्धि-
 त्वदलयोर्न वैयर्थ्यं । न च प्रतियोगिकोटौ बलवदनिष्टानुबन्धि-
 त्वेष्टसाधनत्वयोः कथमुपादानमिति वाच्यं । बलवदनिष्टानुबन्धी-
 ष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन हेतौ तदुभयोपा-
 दानस्यावश्यकतया तत्सार्थक्याय तदुपादानान् अखण्डाभावघटक-
 तया च वैयर्थ्याभावादिति गुरुचरणाः ।

निष्पन्नत्वे स्वेष्टाधीनकृतिमाध्यमस्यापि तत्र सत्त्वाज्जीवनयोनिकृतेस्तदनु-
 त्यक्तेः, अन्यथा बलवदनिष्टानुबन्धिनि भोजनादौ तदनुबन्धित्वमसदप्रायां
 कृतेरनुत्पादेन तद्विशेषणदाने व्यभिचारस्य तत्त्वलेपत्वादिति रङ्गुपः । यत्
 पिष्टकारिमध्यस्थितवियमच्छाये तन्निष्पेष्टसाधने स्वेष्टाधीनकृत्यसाध्ये यथा-
 श्रुते व्यभिचार इति तद्विशेषणमिति, तदुच्छं तन्मध्यस्थितसौगन्धिमोजने
 तथापि व्यभिचारात् । 'देवादौति, आदिपदेन परकृत्यादिपरिग्रहः', तदन-
 धौनत्वञ्च तदनधौनोत्पत्तिकारि, तेन न नितोष्टसाधने व्यभिचारः, यद्यपि
 पाकस्याप्यदृष्टान्यतया दैवाधीनत्वमसिद्धं तथापि इष्टाधीनकृत्यसम-
 न्वितसामग्र्यनधौनोत्पत्तिकार्ये सतीत्यत्र तात्पर्यं, एतच्च दृष्टौ व्यभिचार-
 वाक्याय, अन्यत्र सार्धं पूर्वोक्तं बोध्यं इति प्रकाशः ।

अन्ये तु यस्मिन् काले नान्तरीयककृतिसाध्यस्य फलेनेच्छा तादृशकाल एव दृष्टसाधनताघटकौभूतेच्छाविशेषणत्वेनोपादेयः, यदा यस्य पुरुषस्य नान्तरीयककृतिसाध्यस्य फलेनेच्छा स एव मत्पदेनाभिधेयः, तथाच हेत्वभावादेव नान्तरीयकमीनभोजनादौ न व्यभिचारः । न च तथापि तादृशपुरुषस्य तादृशकाले च प्रवर्त्तकज्ञानानुपपत्तिर्यथोक्तव्यभिचारादिति वाच्यं । तत्र स्वविषयकेच्छाधीनतदात्मनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव लिङ्गत्वात्^(१) दृष्ट्यायां स्वविषयकत्वान्तर्भावादिव नान्तरीयके व्यभिचाराभावात् । साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वमप्रवेश्य तदान्तनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव वा तच्च लिङ्गत्वात् । अथेष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्यैव काम्ये प्रवर्त्तकत्वात् तच्च उक्तहेतुना कार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना । न च तन्मये दृष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वपर्यन्तं नापेक्षितं किन्तु कामनाज्ञानजन्यत्वं तच्चेच्छाया लिङ्गे प्रवेशादेव सम्भवतीति वाच्यं । तथा सति दृष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि उक्तहेतुना कार्यताज्ञाने प्रवृत्त्यापत्तिरिति चेत्, न, उक्तयुक्ता स्वविशेषणवत्ताप्रतिसम्भानजन्यपदेन तादृशप्रतिसम्भानविशिष्टस्यैवाभिहितत्वात् हेत्वन्तरजन्यकार्यताज्ञानस्यापि कथञ्चित्तादृशत्वसम्भवेन प्रवर्त्तकत्वात् वक्ष्यमाणसामान्यमुख्यात्तौ च तत्तत्काळातिरिक्तत्वेन कालः तत्तत्पुरुषातिरिक्तत्वेन पुरुषः वा विशेषणीयः तेन न तदसङ्गतिरपीति प्राहुः ।

(१) तत्र स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य तदान्तनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव लिङ्गत्वादिति क० ।

मन्त्रोजनवदित्यनुमानात् स्वकृतिसाध्यताज्ञानं यस्य* य-

केचित्तु हेतावपि स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया
साध्य एव वा स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्न विशेषणीया तेन
मात्सर्यकमीनभोजनादौ न व्यभिचारः । न चैवं विशेष्यदक्षादि-
वैयर्थ्यमिति शङ्का । तस्य हेतुप्रविष्टत्वात् किन्तुक्रमेण वक्ष्य-
मिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टस्यैव कार्थ्यताज्ञानस्य प्रवर्तक-
तया तज्ज्ञानावश्यकत्वप्रदर्शनाय तदभिधानात् । अस्तु वा हेतुप्रवेग-
साध्यापि न सतिः परार्थे हि नेदमनुमानं किन्तु प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतं
स्वार्थमेवेति धर्मविशेषणत्वादेरदोषत्वात्^(१) प्रयोजनन्तु वक्ष्यवदनि-
ष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वसम्पत्तिरेवेत्याहुः । तदसत्,
वक्ष्यवदनिष्टाजनकत्वञ्च सिद्धविशेषणं तेन 'मधु-विषममृकालभोजने
न व्यभिचार इत्युत्तरमन्यासकृतैः यथाश्रुतेऽपि व्यभिचाराभावा-
दिति सङ्गोपः ।

'देवेति, दृष्ट्यादौ व्यभिचारवारणाय सत्यम्, इदानीन्तन-
मत्रवृत्त्यघटितसामर्थ्यजन्यत्वे सति जन्यत्वं तदर्थः, तेन पाकादेरभ्य-
दृष्टाधीनतासाक्षिद्विर्न वा नित्ये दृष्टसाधने आत्मादौ व्यभिचारः,
अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । तत्तत्काल-तत्तत्पुरुषस्य धाध्य-हेतुघटकतया
आध्यक्ष्य स्वत्वघटिततया च विशेषतो व्याप्तिरहस्यलाभावात् यत्तज्ज्ञा-
नासम्बन्धतो, व्याप्तिमाह, 'यस्येति, 'यदा तदेति ह्यत्यन्तं यदा-

(१) धर्मविशेषणत्वादेरदोषत्वादिति शङ्का न ।

* 'यस्येति यत्तत्तत्पुरुषस्य व्यभिचारहेतावपि यत्तमेव सोऽव्यभिचारीति भावः

द्विषसाधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत् तदा
तत्कृतिसाध्यं इति व्याप्तेः । असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभा-
वात्, बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वञ्च सिद्धविशेषणं तेन न
मधु-विषसंस्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारः । अतीतपाके च

तन्-तदातनेत्यर्थः । तथाच यस्य यत् मत्कालौनेच्छाविषयसाधनं
यदातनेच्छाधीनयत्प्रवृत्तिं विना न सिध्यति तत् तदातनसंज्ञा-
धीनतत्प्रवृत्तिसाध्यमिति व्याप्यर्थः^(१) । नन्वसौकत्याप्यभावाधिकरण-
त्वाभ्युपगमनये असौके व्यभिचारस्तत्र प्रवृत्तिसाध्यत्वाभावादित्यन-
ग्राह्य, 'असिद्धस्यति असौक्येत्यर्थः । इष्टसाधनत्वाभावादिति,
यदातदस्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यं । तथासौक्याप्यभावाधिकरण-
त्वाभ्युपगमनये तत्र साध्याभावाधिकरणत्वसत्त्वेऽपि हेतोरसत्त्वादेव न
व्यभिचार इति भावः । 'बलवदिति इदानीन्तनमदीयबलवद्द्वेष-
विषयदुःखाजनकत्वस्येत्यर्थः, 'मधु-विषसंस्पृक्तान्नभोजन इति इदानीं
भरणजन्यदुःखे बलवद्द्वेषवतः पुनश्चात्यविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिसाध-
नान्नरीयकमधु-विषसंस्पृक्तान्नभोजने तदातनेच्छाविषयमधुभोजन-

(१) यत् यत्कालौनयत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकमतिबोधित्ववि-
शिष्टप्रदातनयदिच्छाविषयसाधनं भवति तत् स्वेच्छाधीनतत्कालौने-
तत्प्रवृत्तिसाध्यं भवतीति पर्यवसितोऽर्थः ।

अप्रयोजकत्वमाशङ्क्य, असिद्धस्येति तथासिद्धसाधनत्वदर्शनादेव सिद्धत्व-
विशेषे विशेषनिवेधाय परिशिष्टकृतिसाध्यत्वं पर्यवस्यति इत्यर्थः, 'सामा-

कृतिसाध्यतोत्तीर्णं न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्यापि
कृतिसाध्यत्वात्, अतीततादशयाऽऽतीतौदनेच्छाविर-
हेणेष्टसाधनत्वाभावात् । अतएव निदाघदूनदेहोवर्षति
वारिदे तोयदातोयलाभसम्भावनायां वा सरोऽवगा-
हने न प्रवर्तते द्रष्टव्यतापशान्तिसाधनतोयसम्बन्धस्य

जन्यसुखसाधने इत्यर्थः, तस्य स्वविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिसाध्यत्वाभा-
वादिति भावः । 'भोजनं' गलाधःसंयोगजनकक्रिया, फलावच्छि-
न्नव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् । 'कृतिसाध्यतोत्तीर्णं' इति वर्तमानधाक-
इत्यर्थः, यत्तद्गर्भसामान्यव्याप्तौ व्यभिचारः विशिष्य इदानीन्तन-
घटितविशेषव्याप्तौ वा, आद्ये 'सामान्यत' इति तस्यापि सामान्यत-
स्तकृतिसाध्यत्वात् यदातमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वं
यत्र वर्तते तदातमप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि तत्र सत्वादिति यावत् ।
द्वितीये 'अतीतेति', 'द्रष्टव्यतापशान्तिसाधनत्वाभावादिति' इदानीन्तनेच्छाविष-
यसाधनत्वाभावादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं एतत्कालीनप्रवृत्तिघटित-
मत्यन्ताभावादित्यपि द्रष्टव्यं । 'अतएवेति' यत एव इदानीन्तम-
मप्रवृत्तिं विना असत्त्वं सतीति विशेषणमतपवेत्यर्थः, 'सरोऽवगा-
हने' दूरस्थसरोवृत्तितोषरुन्धने, 'निदाघदूनदेह' इति द्रष्टव्यसाधनत्व-

न्यत इति यदा हेतुरस्ति तदा साध्यमपीति कालगर्भव्याप्तौ न व्यभिचार-
इत्यर्थः, यदा चातीतदशायां साध्यासत्त्वं तदा हेत्वभावादेव न व्यभिचार-
इति । 'अतीतेति', मत्कालं विनाऽसत्त्वमपि नास्तीत्यपि बोध्यं । मत्कालं विना

स्वकृतिं विनापि सिद्धिप्रतिसन्धानेन शिक्षाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात् । यदा च मत्कृतिं विना न सम्भवतीति प्रतिसन्धत्ते तदा प्रवर्तते ।

यस्य सन्तापशान्तिमात्रमिष्टं स सरोऽवगाहनस्येष्ट-
साधनत्वमेव न प्रतिसन्धत्ते उपस्थितदृष्टितोऽपि तत्-
सम्भवादिति कश्चित्, तन्न, तोयसम्बन्धत्वेन सन्ताप-
सन्धत्ते, 'शिक्षाभावेन' सिद्धिविशेषणसत्यन्तनिश्चयाभावेन, इदमुप-
सृचणं बलवदित्यादिविशेषणनिश्चयाभावेनेत्यपि बोध्यं^(१) । 'मत्कृतिं
विना' इदानीन्तनमप्रवृत्तिं विना ।

विशेष्यभागज्ञानाभावादेव न तच्च कृतिसाध्यत्वज्ञानमित्येकदेश-
श्रमनमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'उपस्थितेति, तथाच व्यभिचारान्न
कारणत्वप्रतिसन्धानमिति भावः । 'तोयसम्बन्धत्वेनेति न तु तत्तत्तो-
यसम्बन्धत्वेन येन व्यभिचारः स्यादिति भावः ।

केचित्तु इदानीन्तनमप्रवृत्तिं विना असत्त्वे सतीदानीन्तनमत्-
प्रवृत्तिसाध्यभाधनत्वं कृतिसाध्यत्वानुमाने शिक्षां तावतापि नान्तरी-
यकद्वयभोजने व्यभिचारवारणात् तत्फले तदानीमिच्छाविरहेण

(१) सरसो दूरस्थत्वात् तद्दृष्टितोयसम्बन्धजन्यमुखे बलवद्बोध्यो भव-
तीति भावः ।

असत्त्वे सतीत्यस्य प्रयोजकत्वमाह. 'यतएवेति, विशेष्यभागप्रतिसन्धाना-
देव । तच्च शिक्षाप्रतिसन्धानमित्येकदेशश्रमनमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'तो-
येति तोयविशेषसम्बन्धत्वेनेत्यर्थः, स्वैकदेशश्रमतं दूषयति, 'कार्येति कृति-

शान्तिसाधनत्वं तस्य च सरोऽवगाहनेऽपि सत्त्वात् च-
 न्मद्या दृष्टिरपि तत्साधनं न स्यात् सरोऽवगाहनादपि
 तत्सिद्धेः ।

कार्यसाधनत्वञ्च कृतिसाध्यत्वे न लिङ्गं पाकादिवदो-
 दनादेरपि^(१) प्रवृत्तेः पूर्व्यं कृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात् ।

तदानीन्तनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि विरहादिति प्रत्यपन्ति, तन्मतमुप-
 न्यस्य दूषयति, 'कार्येति, 'कार्यसाधनत्वं' मयान्तसहितमिदानीन्त-
 नमतप्रवृत्तिसाध्यसाधनत्वं, 'हेत्वभावादिति, इदमुपलक्षणं भान्तरी-
 यकत्वप्रमाणजन्यकले तदानीन्तिष्काविरहेऽपि भान्तरीयकविधयः
 अन्यगोचरप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यैव तच्च कलने तद्गोचरे अभिचारस्तु दुर्वा-
 रत्वात् "प्रवृत्तिसाधनत्वान्वाद्येन साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य
 हेतो तत्प्रवेशस्यान्याथ्यत्वात्^(२) इष्टसाधनताज्ञानजन्यप्रकाश^(३) तावता-
 यनित्वं हास्येत्यपि बोध्यं ।

(१) पाकादापि योजनादावपीति ग० ।

(२) कृतिसाध्यसाधनत्वप्रवेशस्यान्याथ्यत्वादित्यर्थः ।

(३) ननु तत्रापि साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य इष्टसाधनत्वं साध्ये
 प्रवेष्टितमिति तुल्यमित्यत आह, इष्टसाधनत्वेति ।

साध्येत्यर्थः, ननु सामयेयव मानमत आह, 'प्रवृत्तीति, तथाच सामयेयव
 नेति भावः । 'तत्प्रकारकेति, यद्यपि गुरुमते युक्तिविशेष्यक-
 रणतत्त्वप्रकाशकेच्छाया यतथाभूतज्ञानसाध्यतया अभिचारस्तथापि वा
 यत्प्रकारकेच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगि-
 नीति नियमोऽस्ति च भेदाग्रहहेतुतावाच्छेदकतया रणतत्त्वप्रकारकज्ञानं

नन्वेवं^(१) लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्तकं अस्तु प्राथमिक-
त्वात् आवश्यकत्वाच्च । न च साधयात् कृतिसाध्यत्व-
ज्ञानं तथा, कृतिसाध्यतानुमितौ तदा भानाभावेन
युगपदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामर्थ्यानुमितिप्रतिप-

‘लिङ्गज्ञानं’ कृतिसाध्यत्वानुमापकलिङ्गज्ञानं, तथाच दृष्टमाधन-
ताज्ञानं प्रवर्तकमाद्यातमिति भावः । ‘प्राथमिकत्वादिति, यद्यपि
प्राथमिकत्वं^(२) न तर्कः किन्तु प्रथमोपस्थितत्वमेव, तथापि तन्मते
ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया प्राथमिकत्वे प्रथमोपस्थितत्वमपीति भावः ।
स्मरते हेतुमाह, ‘आवश्यकत्वादिति अदप्रसङ्गनियतपूर्ववर्तिताक-
त्यादित्यर्थः, तथाच कृतनियतपूर्ववर्तिताकल्याणन्यासिद्धत्वमात्रं
कल्पनीयमिति साधवमिति भावः । ‘साधवादिति अवच्छेदक-
साधवादित्यर्थः, ‘तदा’ प्रवर्तकं, यद्यपि दृष्टमाधनतालिङ्गककृति-
साध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे कावच्छेदकसाधवं, तथापि प्रवृत्तिव्यापकिके
प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति मत्तमिप्रायेणैवं, ‘तदा’ प्रवृ-
त्तिपूर्वं, ‘युगपदुपस्थित्यभावादिति प्रवृत्तिपूर्वसुमथवादिनिर्दिष्टता-
भावादित्यर्थः । ननु अनुमितिसामर्थ्येव नावधिज्ञानं आह, ‘प्रवृत्ति-
सामर्थ्येति तथाचानुमितिसामर्थ्येव नास्तीति भावः^(३) । यद्यपि यत्र
परामर्शकाले नोपादानप्रत्यक्षं तत्रैव न प्रवृत्तिसामर्थ्यं, तथाप्यत्र

(१) एतच्च नैवाधिकेनाशङ्कितं ।

(२) प्राथमिकत्वं प्रथमोत्पत्तिकार्यं, न तर्क इत्यत्र न तन्मतेति पाठान्तरं ।

(३) प्रतिवत्त्वकामावस्थायि सामर्थ्यघटकत्वादिति भावः ।

न्यायेति चेत्, न, सिद्धज्ञाने कृतिसाध्यत्वाप्रकाशे
तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात् । अतएव सिद्धा-
न्तरज्ञानमपि न प्रवर्तकं । ननु पाकादिः कृतः क्रिय-
माणोवा न पक्षः तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात्, नाप्यना-
गतः, भाविपाके मानाभावेनाश्रयासिद्धेः, पाकत्वं

प्रवृत्तिपदं चिकीर्षापरं, चिकीर्षां प्रति च नोपादानप्रत्यक्षं कारणं
मानाभावादिति भावः । 'कृतिसाध्यत्वाप्रकाश इति कृतिसाध्यत्वा-
विषयक इत्यर्थः, 'तस्याहेतुत्वादिति तस्य हेतुत्वासम्भवादित्यर्थः,
तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन कृतिसाध्यता-
ज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकतादिति भावः । 'अतएव' चिकीर्षायां
तस्य हेतुत्वसम्भवादेव, 'सिद्धान्तरज्ञानं' जित्यर्थे प्रौढादिमत्तज्ञानं,
'तस्य कृतिसाध्यत्व इति तस्येदानीन्तनकृतिसाध्यत्व इत्यर्थः, 'माना-
भावेन' तदा मानाभावेन,^(१) परैः सामान्यप्रत्यासत्तेरनुपपत्तिमादिति
भावः । 'आश्रयासिद्धिरिति आश्रयस्य पक्षत्वेनाभिमतस्य भविष्यत्-
पाकेत्यानिश्चयादित्यर्थः, तथाच तत्प्रकारकानुमितिं प्रति तज्ज्ञानस्य

(१) मतिव्यत्ययकिंऽपि कालान्तरे चक्षुःसंयोगादिसत्त्वाभ्यानाभावेनेत्य-
सङ्गतमतः पुरुषसम्बन्धितार्थमाह, तदा मानाभावेनेति ।

तत्रापि प्रयोजकमिति भावः । 'अतएवेति, तत्रापि कृतिसाध्यत्वाप्रकाश-
द्वन्द्वयोः सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः । 'बाधादिति कालिकस्याया पक्षधर्म-
तावन्नात् तत्काले कृतिसाध्यत्वं सिध्यति एतच्च तत्र बाधितमित्यर्थः,

भविष्यद्वृत्ति सामान्यत्वात् गोत्ववत् इति मानमिति चेत्, न, मानाभावेन गोत्वेषि तस्याप्रसिद्धेः । पाक-
मात्रं पक्ष इति चेत् न, मात्रार्थो यदि पाकत्वं तदा
बाधोऽपि न सिद्धिश्च । सर्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धभागे
बाधोऽनागतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्तमानाद्युदासीनः

हेतुतया तज्ज्ञानं विना कथं तत्पक्षकात्मनिति भावः ।
'भविष्यदिति एतत्कालीनप्रागभावप्रतियोगिवृत्तौत्यर्थः, न तु
प्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वमात्रं^(१) यदा कदाचित् वर्तमानप्रागभावप्रति-
योगिवृत्तितया सिद्धमात्रनापत्तेः, सामान्यत्वादिति, अद्यपि पाका-
न्यत्वं जातित्वं नञ्वात्म-मनस्त्वादौ अतीतसैवादिना वृत्तिष्वेवादि-
जातौ च व्यभिचारि नमानकालीनानेकानित्यसंज्ञितत्वे मनीत्यनेन
विशेषितेऽपि कुलाक्तविशेषादिजन्यतावच्छेदकान्तीतश्रदादिमात्र-
त्तिजातौ व्यभिचारि, तथापि स्वाश्रयधर्मव्याप्यागभावप्रतियोगि-
वृत्तिधर्मत्वादित्यर्थः, 'यदि पाकत्वमिति, पाको मोक्षते इतर-
भिन्नत्वेन प्रतीयतेऽनेनेति व्युत्पत्तेरिति भावः । 'तस्य' पाकस्य, निर्द्वार-
रणं षष्ठी^(२) । 'वर्तमानाद्युदासीन इति वर्तमानत्वादिकं पक्षतः

(१) न तु वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमात्रमिति ख० ।

(२) तन्मध्ये यः सिद्धभागास्तत्रेत्यर्थः ।

'अप्रसिद्धेरिति, एतच्चोपपत्तयः व्याकृत्य-वैजत्वारी व्यभिचारोऽपि बोध्यः ।
'वर्तमानेति विशिष्य यदि पक्षः क्रियते तदैव द्रवणावकाशो नान्यथेत्यभि-

पाकः पक्षः पाकसामान्ये च कृतिसाध्यत्वं न बाधितमित्यपि न, सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेः सिद्धविषयत्वे बाधात् भिन्नविषयत्वे वा सिद्धविषयेच्छा-
प्रवृत्त्याद्यनुत्पादकत्वाच्च । कृत-क्रियमाणसाधारणकृति-
साध्यत्वज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतिस्योत्पद्यते,
अनन्यगतिकत्वेन तथाकारणस्वभावकल्पनादिति चेत्,

वच्छेदकेऽनिवेश्येत्यर्थः, 'पाकः' पाकत्वेनैव पाकः, 'पाकसामान्ये'
पाकत्वावच्छिन्ने, तत्तत्पाकत्वरूपेणैव सिद्धपाके बाधज्ञानात् तथाच
पाकत्वरूपेण पाके बाधज्ञानाभावात् पाकत्वावच्छिन्नपाकपक्षि-
नानुमितिरिति भावः । 'सिद्धस्य' ज्ञातस्य, 'अनुमितेः' उक्तानुमितेः,
'सिद्धविषयत्वे' पाकत्वरूपेण सिद्धपाकविशेष्यकत्वे, 'बाधात्' बाधि-
तविषयकत्वप्रसङ्गात् अन्यथाख्यातित्वप्रसङ्गादिति यावत्, अन्यथा-
ख्यात्यभ्युपगमे दूषणमाह, 'भिन्नविषयत्व इति सिद्धभावाविशेष्यकत्वे
इत्यर्थः' 'अनुत्पादकत्वादिति समानविशेष्यत्वेनैव तेषां कार्यं कारण-
भावादिति भावः । अहते, 'कृत-क्रियमाणसाधारणेति इदानीन्त-
नलाघविषयकत्वप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानादेवेत्यर्थः, तथाच प्रवृत्तिसाध्यत्व-
मात्रं साध्यमत्रां गान्यथाख्यातिरिति भावः । ननु तथापि अन्य-
विषयकज्ञाने कथमन्यत्र चिकीर्षा स्यादित्यत आह, 'अनन्येति,

मानः, सामान्यस्य यावद्विशेषमियतत्वादसिद्धस्याज्ञानात् सामान्येन रूपेण
सिद्धस्यैव पक्षत्वादुक्तदोषतादवस्थमिति आह, 'सिद्धस्येति, 'कृतेति, यद्यपि
ज्ञानादेः समानविषयत्वं प्रागुक्तं तथापि भिन्नवादिमतेनेदं । 'यावद्वृत्तिमिति

तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं
ज्ञाने नास्तीत्यन्यप्रकारकज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् ।
तथाच लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु प्राथमिकत्वात् ।

यत्तु स्मृतपाके कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिः स

‘तथाकारणरूपभावेति श्रुतानकारकत्वेन कार्य-कारणभावकल्पना-
दित्यर्थः, ‘तादृशमिति इदानीन्तनमप्रवृत्त्युत्तरभविष्यत्वरूपमित्यर्थः,
‘नास्ति’ विषयो न भवति ।

‘स्मृतपाके’ पाकलक्षणेन कृते सिद्धपाके, ‘कृतिसाध्यत्वासंसर्गा-
ग्रहादिति इदानीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहादित्यर्थः, स्मर-
णात्मकेदानीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वग्रहसहकृतादिति शेषः, तथाचा-
नुमानाभावेऽपि न कृतिरिति भावः । न चैवं तत्प्रकारकत्वा-
दीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमभङ्ग इति^(१) वाच्यं । यत्न-
तत्तादेरननुगमात् कृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्यैव तदा नियमात् ।
न चैवं लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्त्विति^(२) वाच्यं । सर्वत्र प्रवृत्तिपूर्व-
मनुमानानभ्युपगमेन लिङ्गज्ञानस्य पूर्ववर्त्तिताया एतामिद्वेरेति
भावः । ननु कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वे सञ्ज्ञातवाधदृशायां

(१) या धत्प्रकारिकेऽहो सा तत्प्रकारकज्ञानजन्येति नियमभङ्ग इत्यर्थः ।

(२) प्रवृत्तिसाध्यत्वाख्ये तादृशनियमसत्त्वाभिप्रायेणैव लिङ्गज्ञानस्य प्रव-
र्त्तकत्वं गिराकृतमिति भावः ।

ज्ञानानन्तरं भविष्यत्वरूपमित्येके, इदानीं कृतिसाध्यत्वरूपमित्येते, ‘सिद्धत्वेन’
सिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः ।

असंसर्गाग्रहः इष्टसाधनताग्रहादिति । तन्न, स्मृत-
पाकस्य सिद्धत्वेन तच्च कार्यत्वासंसर्गाग्रहेऽनुमान-

नेत्यवन्दनादौ कथं प्रवृत्तिवारणमित्यत आह, 'स चेति, 'इष्टसाध-
नताग्रहादिति इष्टसाधनताज्ञानाधीनः स न प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः,
अधीनत्वञ्च एककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं चणद्वयसाधारणव्यव-
हारोत्तरकासावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं वा । न चेवं असंसर्गाग्रहस्या-
नावरूपतया अनादित्वेन दूरकालीनेष्टसाधनताज्ञानभादायाति-
प्रसङ्गः^(१) समानप्रकारकसाधनत्वज्ञानस्य इच्छातिरोधितया इष्ट-
साधनताज्ञानविशिष्टस्य पूर्व्यपत्तायास्तन्मतेऽनपेक्षितत्वादिति वाच्यं ।
गहनयेऽभावस्याधिकरणज्ञानरूपतया असंसर्गाग्रहस्याप्युत्पादाद्भवि-
नाशश्चाश्लिलादिति भावः ।

केचित्तु ननु सञ्ज्ञानबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय
इष्टसाधनताज्ञानजन्यवृत्तिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया कथं स्मर-
णात्मकोदानीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वादिज्ञानसङ्गततदसंसर्गाग्रहात्प्रवृ-
त्तिरित्यत आह, 'स चेति, 'असंसर्गाग्रहः' अगृहीतासंसर्गक इदा-
नीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वग्रहः, 'इष्टसाधनताग्रहादिति तद्रूपोद्बोध-
कादित्यर्थः, तथाच स्मरणात्मकतज्ज्ञानमप्युद्बोधकविषयेष्टसाधनता-
ज्ञानजन्यमिति भाव इति व्याचक्रुः ।

'सिद्धत्वेन' सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनेन, 'कार्यत्वासंसर्गाग्रहे' इदा-
नीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहे, 'अनुमानबाधादिति इदानीन्त-

(१) सञ्ज्ञातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

माधात् । स्मृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न वृत्तते इति चेत्, तर्हि स्मृतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्त्तते सिद्धौदनोऽपि पाके वृत्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तते, तच्च पाकादौ सिद्धत्वग्रहात्तदसंसर्गग्रह इति चेत्तुल्यं । अपि च स्मृतपाके कार्यत्वासंसर्गाद्विद्यमाना-

नमग्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गग्रहविरहादित्यर्थः । 'सिद्धत्वग्रहे' सिद्धत्व-
ग्रहदशायां. 'पाके' पाकान्तरे, 'सिद्धौदनोऽपि' सिद्धौदनमात्रको-
ऽपि, सिद्धपाकान्तिरिक्तपाकरहितोऽपीति यावत्, ओदनकाम इति
शेषः, 'वृत्तोऽपि' सिद्धभोजनान्तिरिक्तभोजनरहितोऽपि, वृत्तिकाम-
इति शेषः, 'प्रवर्त्तते' इत्यन्त एव पाका इत्यन्तेव भोजनानि इत्यव-
धारणदशायां प्रवर्त्तते, 'पाकादौ' सिद्धपाकादौ, 'सिद्धत्वग्रहात्'
सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात्, 'तुल्यमिति अमिद्धपाकादिसत्त्वस्थलेऽपि
सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात् सिद्धपाकादौ तदसंसर्गज्ञानं तुल्यमित्यर्थः ।
ननु किञ्चित्पाकादेरसिद्धत्वस्थले सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वरूपेण तादृ-

'तद्धौति, तत्र कार्यत्वसंसर्गग्रहादिति भावः । तथापि यदि न वदुग्रहस्त-
चाह, 'सिद्धौदनोऽपीति, ननु विशेषरूपेणासंसर्गग्रहेऽपि सामान्येन रूपेणा-
संसर्गग्रहः स्यादित्यस्त्वेराह, 'अपि चेति, विद्यमानासंसर्गग्रहे हेतुमाह,
'कार्यत्वेति । 'किञ्चेति, यद्यप्यन्तेष्टापांतिः समानप्रकारकतया च नातिप्रसङ्ग-
कथापि समानविषयके हेतौ सम्भवति भिन्नावधेयको न कल्प्यते इति भावः ।
'अथेति प्राभाकराभिप्रायं ब्रूम इत्यर्थः, 'पञ्चतेति, पक्षभावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नधर्माभिज्ञानस्यैव पक्षज्ञानत्याग्राश्रयासिद्धिरिति भावः । नन्वेवं पक्षधर्मा-
त्यागज्ञानस्यानुमितिहेतोरनुपपत्तिः अप्रसिद्धस्यैव पक्षस्यानुमितिविषयताभ्युप-

प्रवृत्तिर्वासासंसर्गग्रहादपि पाकलक्षणेन तदसंसर्गग्रहसत्त्वात्
तेन रूपेण प्रवृत्तिर्गानुपपन्ना पाकलक्षणेनैव सिद्धलक्षणेन तु प्रवृ-
त्तिरेवासिद्धा इत्यन्त एव पाकादत्यवधारणदशायाञ्च पाकलक्षणे-
नैव तदसंसर्गग्रहाञ्च प्रवृत्तिः फलबलेन तथैव कल्पयताम् । न चेवं
सिद्धपाके सामान्यतः^(१) तदसंसर्गग्रहादसिद्धपाक इव निश्चितः
सिद्धपाकेऽपि सामान्यत इच्छा-प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । अवि-
द्विषयलक्ष्य कार्यतावच्छेदकतया सिद्धे तयोरनुत्पत्तेरित्यस्वरसा-
दाहः । अपि चेति, 'कार्यत्वासंसर्गात्' इदानीन्तनमप्रवृत्तिसाध्य-
त्वासंसर्गस्य विद्यमानत्वात्, 'विद्यमानासंसर्गग्रहादिति कारणीभूत-
ज्ञानविषये धर्माणि विद्यमाना यः कृतिसाध्यत्वासंसर्गस्तस्याग्रहा-

(१) सामान्यधर्मप्रकारेणेत्यर्थः ।

ग्रहेण पूर्वं तद्वृत्तितया हेतोरग्रहात् । न च प्रवृत्तिर्वासासंसर्गहेतुरेव परस्य
अतएव तदुपदर्शक उपगमोऽपि न तेनेष्यत इति वाच्यं । तस्य हेतुवधनेनैव
सामान्यत एव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं तत्प्रकारकव्याप्ति-
स्मरणे तस्य परस्मर्श इति चेत्, अत्र वदन्ति, भूतसाक्षाद्भूतभूयोपस्थितस्य
हेतोरसंसर्गग्रहात् एव तस्यानुमितिहेतुत्वाभिमतः, अस्ति च पाकतावच्छेदेन
प्रज्ञलहेतोरसंसर्गग्रहात् सिद्धपाके तदसंसर्गग्रहेऽपि पाकतावच्छेदेन तद-
भावात् अन्यथा पाको न मद्विषयाद्यनभिज्ञायादभिज्ञायाऽपि स्यात् एवञ्च
यदवच्छेदेन हेतोरसंसर्गग्रहात्तद्विषयविषयानुमितिर्भवतीत्येव सकल-
साधारणं भवति प्रकृते पाकत्वं, 'तद्येति तदवच्छिन्नाग्रासपाकविषयानुमितिः,
इत्यास्तु विशेषो यत्राविद्यमानस्य लिङ्गासंसर्गस्याग्रहात्तदनुमितिः प्रमा यत्र
विद्यमानस्य लिङ्गासंसर्गस्याग्रहात्तत्वासंसर्गग्रहात्तदनुमितिः लिङ्गासंसर्गग्रहात्तत्वाच्च ।
न च भिन्नप्रकारकविरोधिज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् सिद्धपाकत्वेन द्वि-
वि-

संसर्गाग्रहादिसंवादिनी प्रवृत्तिः स्यात् । किञ्चैवं सिद्ध-
पाकशानादघ्नातेऽसिद्धे पाके इच्छा-प्रवृत्तौ स्यातामि-

दित्यर्थः, 'विसंवादिनी' कृत्यभाष्यविषयिणी, कारणीभूतज्ञानवि-
षये धर्मिण्यविद्यमान-विद्यमानयोः कृत्यभाष्यत्वासंसर्गयोरग्रहस्यैव
प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्व-तदभाववद्विषयकत्वे^(१) प्रयोजकत्वादिति भावः ।
ननु प्रवृत्तिविषये कृतिसाध्यत्वासंसर्गस्याविद्यमानत्व-विद्यमानत्वस्यैव
प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्व-तदभाववद्विषयकत्वे प्रयोजकं, न तु कारणी-
भूतज्ञानविषये तदविद्यमानत्वादिकामत्यासत्तेराह 'किञ्चेति, 'सिद्ध-
पाकशानात्' सिद्धपाकशानादेव, 'इच्छा-प्रवृत्तौ' संवादोच्छा-प्रवृत्तौ,

(१) इहात् पर इति न्यायात् कृतिसाध्यत्ववद्विषयकत्वे तदभाववद्विषय-
कत्वे चेत्तर्थाः ।

साध्यत्वासंसर्गे गृहीतेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाकस्यानुमितौ मागमस्तीति
वाचं । असदसंसर्गाग्रहस्य प्रमानुमितौ कारणत्वेन कलमनौजस्य पवाङ्गर-
इव भ्रमानुमितावसामर्थ्यात् सिद्धपाकविषयत्वेऽनुमितेर्भ्रमत्वौचित्यात् ।
जन्मेवं भन् सन्निरुद्धे पर्वते धूमासंसर्गोऽगृहीतेऽपि व्यवहिते धूमवति
तदग्रहात् पर्वतत्वावच्छेदेन स न गृहीत इति यथोक्तसामर्थ्यसत्त्वात्सन्निरु-
द्धपर्वतविषयानुमितिः स्यादिति चेत्, न, तत्र याकाङ्क्षीभूय हेतोःभावान्
घट-घटत्वे इत्यादि समुद्धानामन्वैलक्षण्येनायं घट इत्यत्र यथा साकाङ्क्षीभूय
घटत्वमार्गं तथेहापि लिङ्गमार्गं विवक्षितमिति ! तन्नित्यं, पक्षसाकाङ्क्षी-
भूयोपस्थितत्वं किं पक्षवृत्तितयोपस्थितत्वमुत पक्षेण सममगृहीतासत्समी-
भूयोपस्थितत्वमन्यथा, नाद्याः प्रकृतेऽनागतस्य प्रकृतेन तदभावात् अथवा
असंसर्गाग्रहहेतुत्वोपवर्गानुपपत्तेः, न द्वितीयः असन्निरुद्धपर्वतविषयानुमि-

‘ज्ञातामिति पराभ्युपगते ज्ञातामित्यर्थः, तथाच पाकत्वादिप्रकार-
कसंवादीच्छा-प्रवृत्तौ प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य समानविशेष-
कत्वेन कार्य-कारणभाव इति भावः । यद्यपि उक्तनिश्चयमवस्थात्^(१)
पाकत्वादिप्रकारकसंवादीच्छा प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतु-
त्वेऽपि तस्यै तस्य समानविशेष्यत्वप्रत्यावृत्त्या हेतुत्वे मानाभावः
ज्ञाधवात् समवायघटितमासानाधिकरणप्रत्यासन्त्या पाकत्वादि-
प्रकारकेच्छा प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवात् । न
तैवं पाकत्वादिप्रकारकपाकज्ञाने तद्रूपेण पाकेच्छोत्पत्तिदशायां
निश्चयतः पाकत्वादिप्रकारकघटादीच्छाप्रसङ्गः विनिगमकामावात्
गृहणये दण्डादिप्रकारकज्ञानं विनापि आश्रयानायां दण्डादि-
प्रकारकसंवादीच्छायां व्यभिचारस्य दण्डादिप्रकारकेच्छायांमपि

(१) या यत्प्रकारिकेच्छेत्वादिति निश्चयमवस्थादित्यर्थः ।

त्वापत्तेः, शक्यः तद्विहितः । किञ्चासंसर्गाग्रहस्यानुमितिनामर्थोक्तिं हेत्वभा-
वेन अन्यथास्यातिनिराकरणं तस्य न स्यात् असंसर्गाग्रहद्वैविध्येनानुमिति-
द्वैविध्यसम्भवात् अतएव प्राभाकरैः प्रागुक्तं, न च शब्दानुमानाभावात् सा यो-
ग्यतादिमत्तया शब्दस्य लिङ्गवत्तया पक्षस्य ज्ञानान्तराद्भानुमिती, न चाभासे
बद्धानं सम्भवति हेत्वभावादेवेति ; यद्यपि य ज्ञाधवात् पक्षे लिङ्गसंसर्गाग्रहस्यै-
वानुमितिरहेत्तुलं, एतेन पाकत्वं मद्विद्यसाधनत्वसमानाधिकरणमिति प्रकारेण
संस्तुतावनागतं पाकं वैशिष्ट्यकोटावन्तर्भाष्यं प्रत्यक्षेण गृह्यते इति तद्व्याह-
रणं पक्षधर्मताग्रहो विवक्षितः । न तैवं पक्षधर्मताग्रह एवानागतस्य पाकस्य
विषयताद्वयप्रसिद्ध एव भावः पक्षधर्मतावन्तात् स्थिति इत्यग्रिममवश्यवि-
शेष इति वाच्यं । विशिष्यतया अज्ञानत्वेण तत्तत्तत्सिद्धिरित्यभिप्रायात् । न च
समानाधिकरणमित्यत्राधिकरणं विशेष्यमलसत्तदुपस्थितिं विना वाच्यं विशिष्ट-

उक्तनियमबलेन दण्डादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वादिति
वाच्यं । तत्प्रकारकसंवादीक्याया एव तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनिध-
मेन पाकत्ववद्विशेष्यकत्व-दण्डवद्विशेष्यकत्वादिरूपस्य संवादित्वस्यापि
कार्यतावच्छेदके निवेद्यात् । न च तथापि पाकत्वप्रकारकघटादि-
भ्रमात् पाकत्वप्रकारकपाकेष्ट्यापत्तिरिति वाच्यं । परैः भ्रमानभ्यु-
पगमात् तदन्यपगमे च पाकत्वादिसद्विशेष्यकत्वादिरूपसंवादि-
कारणतावच्छेदकेऽपि प्रवेष्टनीयं घटत्वादिकारक-यत्किञ्चिद्घटा-
दिज्ञानात् घटत्वादिरूपेण घटाद्यन्तरे दृष्टोत्पत्तेश्च प्रकृतवदृष्ट-
त्वात्, तथाप्युक्तनियमबलात् पाकत्वादिकारकेष्ट्यां प्रति पाकत्वा-
दिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे भ्रवे उक्तातिप्रसङ्ग-व्यभिचारयोर्वारणाच्च
पाकत्वप्रकारक-तत्सत्याकविशेष्यकज्ञानत्वेन पाकत्वप्रकारक-तत्सत्या-

योगिति वाच्यं । ग्रन्थे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेष्यगान्तरबोधदेव
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपूर्वविशेष्यविषयत्वस्वीकारादित्यपास्तं । अतन्निष्कृष्टपर्वत-
विषयानुमित्यादनेः तच्चापि पर्वतत्वं धूमममानाधिकरणमिति प्रकारेणा-
सन्निकृष्टं पर्वतं वैशिष्ट्यकोटावन्तर्भाष्य पक्षधर्मतायद्वसम्भवात् । अन्ये तु
सिद्ध एव पाके पाकत्वावच्छेदेन पक्षधर्मताज्ञानं समानप्रकारकज्ञानस्यैव
विरोधितया विशेष्यतो अतिरेकग्रहेऽपि सामान्यतोऽन्यधौसम्भवात् व्यसं-
सर्गायद्ववत् । न चैवं पक्षधर्मताभ्रमादनुमितिसम्भवापत्त्या विसंवादिप्र-
त्यक्षापत्तिः पाकत्वाधिकरणाधिकरणत्वत्तद्व्यपरासम्बन्धस्य विद्यमानस्यैव
विषयौकरणेन प्रतीतेरभ्यन्तत्वात् । अतएव चैकाकारमपि कोहितः स्फटिक-
इत्यादिज्ञानं संसर्गभेदेन प्रमा व्यप्रमा चेति सर्वदर्शनसिद्धा-न्तविषयवाधेन
पक्षधर्मताभ्रमेऽप्यनुमितिप्रमात्वाच्च । न चैवं साध्यभावनमपि परम्परासम्बन्धेन
सिद्धपाकविषयकमेवास्तु तत् कुलोऽनागतत्वात् इति वाच्यं । यत्त्वम्बन्धपुर-

कविश्रेयकेच्छात्वेन कार्य-कारणभावः समवायघटितभानानाधिक-
रस्य प्रत्यासत्तिः । यदा तत्पुरुषोद्यपाकत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तत्-
पुरुषोद्यपाकत्वप्रकारकेच्छात्वेन पाकत्ववद्भूतिविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः
इत्यादिकमेतैव कार्य-कारणभावः कल्प्यते, न तु समवायघटित-
भानानाधिकरणप्रत्यासत्त्या पाकत्वप्रकारकज्ञानत्व-पाकत्वप्रकारक-
पाकत्वानुपपत्तिविशेष्यकेच्छात्वादिना, भिन्नविशेष्यकज्ञानव्यावृत्तकारणत्वे
सम्भवति तस्याधारणकारणत्वकल्पनानुदयेन जाघनस्याप्यकिञ्चित्कर-
त्वात्, अन्यथा जितं क्षतीरुधधनताज्ञानहेतुत्ववादिनेत्यभिप्रायः ।
अथप्यथ पाकः पाकपूर्ववर्ती परकत्वात्, अथ आलः पाकप्रागभा-
ववान् सृष्टिकालत्वात्, अथ प्रागभावः पाकप्रतियोगिकः पाकेतरा-
प्रतियोगिकत्वे सत्यभावत्वात्^(१) इत्यनुमानात् पाकः प्रत्येय इत्यादौ

(१) सत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रकृतिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य
हेतुत्वादिति भावः ।

स्वारेण हि व्याप्तिज्ञाने सामानाधिकरण्यप्रतिपादितया साध्यं निवयस्त-
द्वाप्तिवीजन्यायामनुमितौ तेनैव सम्बन्धेन पक्षे साध्यं भासतेऽन्यथाऽनुमितौ
सम्बन्धमाने निवयो न स्यात् प्रकृतं च क्षतिसाध्यत्वेन साक्षात्सम्बन्धेन
व्याप्तिर्यद्वैतेति कथं तत्परम्परासम्बन्धोऽनुमितिविषयस्तथा च सिद्धे बाध-
श्चेत्यभागतसिद्धिः । न च परम्परासम्बन्धघटकानामतत्त्वज्ञेयत्वेन दोषतादव-
स्थाप्रतिनि वाच्यं । वैशिष्ट्यस्याज्ञातस्यैव विशिष्टज्ञानविषयत्वाभ्युपगमादिति
वदन्ति । तदपि चिन्त्यं, तन्मते हेतोरपि काकघटिततयाऽऽप्रसिद्धत्वेन परम्परा-
सम्बन्धेनापि तद्विशिष्टबुद्धासम्भवात् विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपासम्भवात् । किञ्चैवमसन्निकृष्टपर्वतानुमित्यापसिद्धुर्वरा
तथापि सन्निकृष्टे वर्धते धूमाभावग्रहेऽपि पर्वतत्वाधिकरणाधिकरणावधपर-

ति । अत्र ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्धत्वं सिद्धे
बाधात् अनागतपाकमादाय सिध्यति । पक्षतावच्छे-

पाकादिपदाच्च अनागतपाकस्यापि ज्ञानं मभवन्ति परन्तु पक्षधर्म-
तावच्छेदकस्यैव प्रसिद्धेः 'योग्यतावच्छेदकस्यैव प्रसिद्धेः' इत्याहु-
मिति-शब्दबोधधोरनङ्गत्वात्, तथापि यच्च न तादृशानुमानाय-
वतारस्तस्य प्रवर्तकज्ञानप्रकारमाह, 'अत्र ब्रूम इति, 'पाके' पाकत्व-
विशिष्टे, 'सिद्धे बाधात्' सिद्धे एव बाधज्ञानात्, अनागतपाके
बाधज्ञानविरहादिति यावत्, 'अनागतपाकमिति अज्ञातमप्यना-
गतपाकमित्यर्थः, 'सिद्धे बाधादिति यथाश्रुतन्तु न भङ्गच्छते
पाकत्वरूपेण अनागतपाकमाने सिद्धे बाधज्ञानस्यानुपयोगात् ।
न चानागतपाकज्ञानविशेषकज्ञानार्थं तदुपयोग इति वाच्यं ।
तन्मात्रविशेषकज्ञानाभावेऽपि नतिरिहात् । किञ्च सिद्धे बाधज्ञानं
तत्तत्पाकत्वेन पाकत्वेन वा, नायः, तथात्वेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाक-
ज्ञानसम्भवात्, न द्वितीयः नयमते भिन्नधर्मिकस्यापि समानधर्मि-

भारासम्बन्धेन धूमविशिष्टप्रसाधसम्भवात् । नचेष्टापत्तिः, तदा तत्र वद्विधि-
प्रवृत्त्यापत्तेः । अथ यत्सम्बन्धपुरस्कारेण व्याप्तिर्यद्वा सामानाधिकरण्याप्रति-
योगितया हेतुभावं तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मिनाज्ञानमनुमितिप्रयोजकमन्यथा-
तिप्रसङ्गात् धूमे च संयोगरूपसामानात्सम्बन्धस्तथा तथाच परम्परासम्बन्धेन
तज्ज्ञानमकिञ्चित्करमिति चेत्, हन्तैवं प्रकृतेऽपि हेतुसाक्षात्सम्बन्धपुर-
स्कारेण व्याप्तिर्यद्वा इति परम्परासम्बन्धेन तज्ज्ञानमकिञ्चित्करमिति तुल्यं ।
अपि च सिद्धपाके परम्परासम्बन्धेन यदि हेतुभावं तदा समानप्रकारकज्ञान-
स्यैव विरोधित्वमित्यभिधानं यद्यं सिद्धपाकत्वावच्छेदेनापि परम्परासम्बन्धेन

दकधर्म्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य लिङ्गेन सिद्ध-
तीत्यनुमाने कृतत्वात् यथा प्रसिद्धवह्निबाधेऽपि वह्नि-
मात्रं न बाधितं इत्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति तथा
प्रसिद्धपाके कृतिसाध्यत्वबाधेऽपि पाकमात्रे न बाधित-

तावच्छेदकवाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तत्त्वत्वे पाकत्वेनानागतपाक-
मानस्याप्यसम्भवादिति ध्येयं । ननु पक्षतावच्छेदकरूपेण तदुपस्थितिं
विना कथं तच्चानुमितिरित्यत आह, 'पक्षतेति पक्षतावच्छेदक-
विशिष्टवेष्टिशिष्टमित्यर्थः, 'साध्यमानस्य' साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य,
'इत्यनुमाने कृतत्वादिति इत्यस्यैव अनुमानकृतत्वादित्यर्थः, न तु
पक्षतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते साध्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितस्य वैशिष्ट्यं
विज्ञातीति कृतमिति भावः । इदञ्च 'यथेत्यादौ हेतुः, 'पाकमात्रे'
पाकत्वावच्छिन्ने, तथाच पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेवानुमितिहेतुः
न तु तत्पक्षकानुमितौ तज्ज्ञानमिति भावः । ननु तथापि कुत्र
हेतुभक्तापरामर्शः सिद्धे इदानीन्तनत्वघटितहेतौर्वाधात् अनागते

हेतुग्रहसम्भवात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावग्रहस्यैव तत्सम्बन्धविधायकतज्-
ज्ञाननिरोधित्वात् । अतएव साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नलौहित्याभावात्तद्वैधेयं
परम्परासम्बन्धविषयकं लोहितः स्फटिकइत्यादि ज्ञानं सर्वसिद्धं तस्माद-
प्रसिद्धपाकसिद्धिरिति चिन्ता । यत् सुखवत्त्वप्रकारकसिद्धसुखज्ञानादिच्छा-
स्वाम्याद्यादनागते सुखे इच्छासमानप्रकारकत्वस्यैव तन्मते नियामकत्वात्
तत्संदिच्छायाद्विद्या मनसा तद्विशेषणतया अनागतसुखज्ञानं तत्पक्ष-
यक्षकभोजनसाध्यत्वानुमित्या पक्षधर्म्मतात्वादनागतभोजनसिद्धौ तत्पक्ष-
कौटनसाध्यत्वानुमानानन्तरं तत्पक्षकपाकसाध्यत्वानुमानेनोक्तरीत्यानागत-

च ज्ञातुमशक्यत्वात् तदिन्द्रियवर्तिकर्षविरहात् । न चायं पाकः
पाकप्रागभावाकालीनः पाकत्वात् अथ कालः पाकप्रागभावनान्
कालत्वात् इत्याद्यनुमित्या पचधर्माभावत्वादानागतपाकसिद्धौ तत्रैव
हेतुमत्तापह्नवश्च इति वाच्यं । तस्य ज्ञानेऽपि तत्र सिद्धवैशिष्ट्य-
ग्रहाशङ्कात् परेजानस्य प्रत्याभूतिज्ञानभ्युपगमात् 'अज्ञातमयमागतं
पाकमादाय सिद्धयतीति मूलोक्तमङ्गतेषु पचधर्माज्ञानानुरोधे-
मानागतपाकज्ञानस्यावश्यकत्वात् । अथ सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वेन
हेतुवर्षाधयहेऽपि पाकत्वप्रकारेण तत्रैव हेतुमत्त्वज्ञानं स्यात् समान-
प्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वम् । न चेवमनुमितिरेपि सिद्ध एव
स्यात् न त्वनागतपाके तथाच तज्ज्ञानाभावेन तत्र प्रवृत्तिर्न
स्यादिति^(१) वाच्यः । समानप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानस्यैव अनुमिति-

(१) तत्प्रकारक-तदिन्द्रियकप्रवृत्तिं प्रति तत्प्रकारक-तदिन्द्रियकज्ञानस्य
हेतुत्वादिति भावः ।

पाकसिद्धौ कृतिसाध्यत्वानुमानं । यद्वा इत्यसाध्यत्वहेतुत्वानुरोधेन तादृश-
सुखोपस्थित्यवश्यकत्वे तत्सुखं पाकसाध्यौदनसाध्यमोजनसाध्यमित्यनुमित्या
एकदेशवच्छेदकतया अनागतपाकादिमानमिति तत्किञ्च, ज्ञानस्याप्रत्यास-
त्तित्ववादिनां गुरुभामिच्छाप्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् साधनयेऽपि तदङ्गी-
कारात् कथं तर्हि सुखमिच्छामीति धोः । न च गुरुणां विशिष्टवैशिष्ट्य-
निर्वाहार्थं विशेषणतावच्छेदकप्रतीत्यै तत् एव तदुत्पत्तिरिति वाच्यं ।
विशेषणतावच्छेदकज्ञानेन हि नैऋतिविषयो विषयीकृत इति सिद्धसुखविषयं
सुखमिच्छामीति ज्ञानं स्यात् त्विच्छाविषयसुखविषयं तथात्वे वा कस्यथा-
स्थात्वापत्तेरिति चेत्, पाककृतौ मानसप्रत्यक्षायां पाकस्यैवेति तदभिधाना-

हेतुतया सिद्धवद्विद्वेष्यनुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावात् सामान्या-
 न्वविशिष्टत्वात् । न च समानप्रकारकहेतुमत्तापरामर्शैवानुमिति-
 हेतुत्वे द्रव्यस्वरूपेण पश्यते वल्लिवायधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यस्वरूपेण
 हृदादौ वल्लेरनुमित्यापत्तिः इष्टापत्तावन्यथास्यातिस्त्रीकारापत्ति-
 रिति बाध्यं । द्रव्यत्वादिप्रकारकपरामर्शस्य हि द्रव्यत्वादिप्रकार-
 कतत्तद्भक्तिपक्षकानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकं तत्तद्भक्तिभेदेनानन्त-
 कार्य-कारणभावस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्ववादिनामपि समान-
 त्वात् कारणतावच्छेदकेऽपि तन्मते तत्तद्भक्तिप्रवेशस्य पुनरधिकत्वात्
 प्रामाणिकतया अनन्तकार्य-कारणभावस्याप्यदोषत्वाच्च तथाच हृदा-
 दिव्यत्वान्तर्भावेन तस्यैव कार्य-कारणभावस्याकल्पनादेव द्रव्यत्वादि-
 रूपेण हृदादौ न वल्लेनुमितिरिति चेत्, न, पाकस्वरूपेणापि
 सिद्धपाके हेतोर्बाधग्रहे प्रवृत्तिविक्षयापत्तेः तत्र सामान्यरूपेणापि

दिच्छायां न विषयविशिष्टानुभव इच्छा-कृत्योक्त्यन्वत्वात्, किन्तु तदस्थ-
 तिप्रशङ्कतावच्छेदकज्ञानोपस्थितसिद्धसुखासंसर्गाद्यष्टमात्रमिति नेच्छाप्रत्या-
 ख्यतिरतो गौतमप्रकारः । न्यायनये तदस्थविशिष्टज्ञानोपस्थितसिद्धसुखा-
 संसर्गाद्यष्टमात्राया धीः । अस्तु वा ज्ञानलक्षणा प्रथमातिरिच्यत्र ज्ञानप्रदस्य
 अविवक्ष्यपरतया इच्छादिकमपि प्रत्यासत्तिः, गुरुत्वान् न तथा अप्रसिद्धा-
 न्नादिति । वयन्तु ब्रूमः, मौमासकागं नैराश्रिकागं वा अनागतगोचरं
 ज्ञानमन्तरीत्यविवादं, भविष्यति प्राक्तो भविष्यति दृष्टिरित्यनुभवात् तदुपायः
 सामान्यलक्षणा वानुमानं वा तदप्यवैतानागतविषयकस्यापि ज्ञानजन्यं
 प्रसिद्धमात्रविषयकस्यापि गृहजन्यं वेति विवादः, एवञ्च वर्तमानः पाकः
 प्राक्तपूर्ववर्ती पाकत्वादथ वा वर्तमानदिनं पाकप्रागभाववदित्यादिनां पक्ष-
 धर्मेतावलादनागतपाकसिद्धौ कृतिसाध्यत्वानुमानं । न च धरमपाकादौ

मित्यप्रसिद्धं पाकमादाय तत्सिध्यति, अप्रसिद्धयोः पक्ष-
साध्ययोः सिद्धावविशेषात्, तस्मात् असिद्धस्य कश्चित्

परामर्शसम्भवात्^(१) सिद्धपाके इदानीन्तनत्ववदितहेतुमत्ताद्याना-
भ्युपगमेऽन्यथाख्यात्यापत्तेः । किञ्च यत्र सिद्धपाकोऽपि न सन्नि-
ह्यस्तत्र सिद्धपाकेऽपि परामर्शसम्भवात् प्रवृत्तिविक्षयापत्तेरिति ।
नैवं, तन्मते हि पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नमाकाङ्क्षीभूय हेतुतावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतयौपस्थितस्य
हेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेणाभ्युपगम्य^(२) पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्ष-

(१) समानप्रकारकबाधनिश्चयस्य सत्त्वादिति भावः ।

(२) पक्षतावच्छेदकरूपेण यो बाधनिश्चयस्तदभावहेतुर्थः ।

अभिचारः, परेषां महाप्रलयविहीकारेण चरमत्वासिद्धेः तद्विशेषस्य वा
हेतुत्वं अन्यथा न्यायनयेऽपि तदनुमानं न स्यात् सामान्यजनकत्वा च यद्यन्त्रि
तदोभयत्र मते नास्ति चेत्तदायुभयत्र, न ह्यभ्युपगमाधीनं नस्यानोपधकत्वं, एवञ्च
कथञ्चिदनागतमुत्तानुमितौ तत्र भोजनसाध्यत्वाद्यनुमित्याप्यनागतभोजना-
दितिदौ न कोऽपि दोषः अन्यसैतत्सम्बन्धायामहं कृतिसाध्यसम्भावन्दन-
इत्याद्यनुमितावधानागतसम्भावन्दनमानं न स्यात्, यदि च विशेषजनतावच्छेद-
कज्ञानादपूर्वसिद्धिः समानप्रकारकत्वेनेति मन्यसे तदा सुखं, श्वस्वानागत-
ज्ञानसम्भवे पक्षधर्मैताद्यहं सम्भवादसंस्पर्शायहं अनुमितिसामग्र्यन्तरकल्पन-
मप्राप्त्याकमित्यप्रसिद्धमित्यसङ्गतमेवेति संक्षेपः । 'प्रतिज्ञापाक इति, यद्यपि
तथाश्रुतं साध्यं न तत्र बाधितं, तथापि कालिकत्याया तदा कृतिसाध्यत्वा-
नुमितौ बाधः, अतएव तदा तत्र पक्षधर्मैताद्यहानुपपत्तिरपीति भावः ।
'तस्मादिति, 'असिद्धस्य' पञ्चमीयवक्त्रे, 'सिद्धस्य' गोत्यादेः, कतौयमुदाहरणं
प्रकृतमेव बोध्यं इति प्रकाशः ।

तावच्छेदकाशयेऽनुमितौ हेतुर्न तु विशिष्टपरामर्शः प्रकृतान्य-
थानुपपत्त्या गौरवस्यापि स्वीकारात्, समूहालम्बनवारणाय पञ्च-
तावच्छेजकावच्छिन्नसाक्षाद्भूयेत्युपस्थितिविशेषणं, आकाङ्क्षा च
तस्याते समूहालम्बनव्यावृत्तमुपस्थितिनिष्ठं पदार्थान्तरं, तच्चासंभर्ग-
ग्रहकास्त्रीनोपस्थितावपि तैरुपेयते नातोऽसंसर्गाग्रहोपादानवैयर्थ्यं ।
न चैवं पर्वतारूपेण एकस्मिन् पर्वते वह्निव्याप्यभूमामसंमर्गग्रहे
पर्वतलरूपेण व्यक्त्यन्तरेऽप्यनुमितिर्न स्यादिति वाच्यं । भिन्नधर्मि-
कस्यापि समानधर्मितावच्छेदकासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकतया
विशिष्टपरामर्शमिवैन नैयायिकैरपि तच्चानुमित्यनन्युपपत्त्यात् ।
अस्तु वा पञ्चतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तद्भुक्तिभाकाङ्क्षौभूय हेतुताव-
च्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतया उपस्थितस्य हेतोः पञ्चतावच्छेदकरूपेण
तद्भुक्तावनंसर्गाग्रहस्य पञ्चतावच्छेदकरूपेण तद्भुक्तावनुमितौ हेतुः, तेन
भिन्नधर्मिकासंसर्गग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः । न चैवं सामर्थ्य-
भावेनान्यथाख्यातिनिराकरणमसङ्गतं स्यात् इदं देऽप्येतादृशवज्ज्ञानानु-
मितिसामग्रीमश्रवादिति वाच्यं । पञ्चतावच्छेदकभेदेन साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धादिभेदेन च कार्य-कारणभावभेदात् ह्रदत्वाद्यवच्छिन्न-
पदकर्मयोगसंसर्गकवज्ज्ञानुमितेः परमयेऽस्वीकृतया तदन्तर्भावेन
कार्य-कारणभावकल्पनाविरहादेव तत्रये ह्रदादौ वज्ज्ञानानुम-
त्यनुगतं । न च तथापि ह्रदादौ द्रव्यत्वादिपञ्चतावच्छेदकक-
वज्ज्ञानानुमितिप्रसङ्गो दुर्वारः द्रव्यत्वादिपञ्चतावच्छेदकपर्वतादि-
पञ्चकवज्ज्ञानुमित्यनुरोधेन तदन्तर्भावेन कार्य-कारणभावस्यावश्यक-
दिति वाच्यं । उक्तकमेव पञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नतद्भुक्तिपञ्चका-

नुमितिलक्ष्यैव कार्यतावच्छेदकतया तदतिप्रसङ्गस्यापि निरासम् ।
यदा वक्तिविशिष्टबुद्धिं प्रति वक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमादिति^(१)
न कायानुपपत्तिः ।

मिश्रान्तु सिद्धपाके साक्षात्सम्बन्धेन हेतोर्वाधिपक्षकालीनत्वा-
दिरूपयथाकथञ्चित्सम्बन्धेन^१ पाकत्वप्रकारेण सिद्धपाके हेतुमत्ता-
ज्ञानादेवामिद्धपाकेऽनुमितिर्हेतुमत्तापरामर्शस्यानायत्ना समानप्रका-
रतामात्रेणैवानुमितौ हेतुत्वात्, न तु समानविषयत्वेनापि प्रकृता-
नुपपत्तेः द्रव्यलक्षणेण पर्वते वक्तिव्याप्यधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यल-
क्षणेण हृद् वज्रानुमित्यापत्तेस्तोक्तक्रमेणैव निरासम् । न च येन
सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्माज्ञानादस्यानु-
मितिर्हेतुतया कार्यमेककालीनत्वादिसम्बन्धेन पक्षधर्माज्ञानादनु-
मितिः तत्सम्बन्धस्य सिद्धपाके सत्त्वात्तत्र सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यभित्ति-
तया साक्षात्सम्बन्धेनैव हेतोर्व्याप्यत्वग्राह्यदिति वार्यम् । मुख्यमे येन
केनापि सम्बन्धेन पक्षधर्माज्ञानस्यैवानुमितिर्हेतुत्वात् व्याप्यताघट-
करुण्योगसम्बन्धेन धूमस्य पर्वते बाधपक्षेऽपि कालित्वादिसम्बन्धेन
पर्वते वक्तिव्याप्यधूमवत्तापरामर्शादनुमितेरिष्टत्वात् । न चैवं
संयोगेन धूमे वक्तिव्याप्यत्वज्ञाने भ्रमवायेन तस्य धूमावयवे परामर्श
बाधानवतारदशायां धूमावयवेऽपि संयोगेन वज्रानुमित्यापत्तेर्बाध-
दशायामपक्षधर्माहेतुरनैकान्तिको वेतिन्यायेन भ्रमानुमितेर्व्याप्ति-
पक्षधर्मात्तान्तरांशे भ्रमजन्यत्वनिवसादन्यथाख्यात्यापत्तेस्तत्रेष्टाप-
त्तेरसम्भवादिति वार्यम् । पक्षतावच्छेदकभेदेन साध्यतावच्छेदकसम्-

(१) यदेत्यादिः पाठः क०-ग०-घ० पुस्तकेषु नास्ति ।

सिद्धे सिद्धे सिद्धस्य च कश्चित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे

अभेदेन धातुमिति-परामर्शयोः कार्य-कारणभावभेदादेवोक्तकमेण^(१)
तन्निरासात् । न च सिद्धधर्मिकस्यापि परामर्शस्य हेतुत्वे गौरवात्
ज्ञावत् समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्येतोचितत्वेन
पक्षतावच्छेदकभेदेन न कार्य-कारणभावभेद इति बाध्यं । अन्य-
थास्याप्यपत्तिभयेन गौरवस्यापि स्वीकारात् समानविशेष्यतावच्छे-
दकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेऽप्रामाण्यज्ञानाभिव्यक्तिशून्यापि निर्वक्तुमश-
क्यत्वाच्चेत्याहुः । तदभत्, व्याप्यताघटकसम्बन्धेन पक्षे बाधघट्टदशायां
सम्बन्धान्तरेण हेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारेऽनुभवविरोधापत्तेः
यच्च सिद्धपाकोऽपि न सन्निरूप्यतावच्छिन्नसम्बन्धेनापि पक्षधर्म-
ताज्ञानाभावाच्च । किञ्च हेतोरथोक्तघटितत्वेन भाविप्रवृत्तिघटि-
तत्वेन च परम्परासम्बन्धेनापि^(२) सिद्धपाके कथं तद्विशिष्टप्रत्यक्षं
स्यात् उपनीतमानस्य परैरनभ्युपगमात् पाकत्वेन हेतुना सिद्धपाके
परम्परासम्बन्धेन तदज्ञानुमानस्य सर्वत्रावश्यकत्वे मानाभावादिति
समाप्तः ।

‘असिद्धस्य कश्चित्सिद्ध इति, यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमादि-
त्यादौ सिद्धे पर्वतेऽसिद्धस्य पर्वतौयवक्तेः सिद्धिरिति भावः । ‘सिद्धे

(१) धूमावयवत्वावच्छिन्नपक्षक-संयोगसंसर्गक-वज्रप्रसूतितेस्तन्मतेऽस्वीकृत-
त्वात् तदन्तर्भावेन कार्य-कारणभावाकल्पनादेव तत्र ये न तादृशानुमि-
त्यापत्तिरित्युक्तमर्थः ।

(२) तदधिकार्यकालवृत्तत्वादिरूपसमानकालीनत्वादि सम्बन्धेनापीत्यर्थः ।

सिद्धिस्तेनानुमा विधा ॥ अन्यथा* कृतिसाध्येष्टसाधन-
तापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्येत । किञ्च
तवापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं दृष्ट्यादाविच्छा सिद्ध-

सिद्धस्य च कचिदिति, यथायं गौः साक्षावलादित्यादौ सिद्धे
पुरोवर्त्तिनि सिद्धस्य गोलस्य सिद्धिरिति भावः । 'अप्रसिद्धस्य
चामिद्ध इति, यथा प्रकृतेऽसिद्धेऽनागतपाकेऽप्रसिद्धस्य उक्तसाध्यस्य
सिद्धिरिति भावः । इदमुपलक्षणं अप्राचक्षे सिद्धस्य च कचित्
सिद्धिः यथा इदानीं देवदत्तगृहे देवदत्तवत् देवदत्तगृहत्वादि-
त्यादौ ज्ञातेषु देवदत्तगृहेषु पञ्चनावच्छेदकैतच्छ्रवणवच्छेदेन देवद-
त्तस्य बाधासत्त्वेन एतच्छ्रवणवच्छिन्नत्वविशिष्टदेवदत्तत्वप्रकारेण एतत्-
त्वावच्छिन्नाधिकरणतासम्भवेन वा देवदत्तस्यानुमित्यभ्युपगमेऽन्य-
थाख्यापयित्वा तदितरेष्वेवाज्ञातदेवदत्तगृहादिषु तेन प्रकारेण
तेन सम्भवेन वा सिद्धस्य देवदत्तस्यानुमितिरिति चतुर्थप्रकारोऽपि
द्रष्टव्यः । न्यायनये तु प्रकारद्वयमेव द्वितीयप्रकारस्तु नास्ति सामान्य-
लक्षणाया सर्वत्र सिद्ध एव साप्तसिद्धेरिति द्रष्टव्यं । 'अन्यथा' उक्त-
प्रणाल्या अनगतपाके कृतिसाध्यत्वज्ञानानभ्युपगमे, 'कृतिसाध्येष्टसा-
धनतापक्षेऽपीति कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोर्हेतुतापक्षेऽपीत्यर्थः,

* 'अन्यथेति, सामान्यलक्षणाया नास्तीत्यभिप्रायः । यदि कृतिसाध्यताज्ञानं
प्रतिषम्भकं द्रष्टृसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति ब्रूयात् तत्राह, 'किञ्चेति ।
'तर्हीति । यद्यपि सिद्धपाकविषयकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं नेष्टप्र-
कारीभूतज्ञानान्तरमविद्यत्त्वरूपकृतिसाध्यत्वप्रकारकमिति तद्विज्ञेयप्रकारक-

त्वस्येच्छाविरोधित्वात् अनागतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् ।
 अतएव सिद्धान्तद्विविषयत्वनिरासेन सुखादिज्ञानात्
 फलेऽपि नेच्छेति न वृद्ध्यादाविष्टसाधनतापि । न च
 वृद्ध्यादिसाध्येष्टज्ञानात् वृद्ध्यादाविच्छा, इच्छायाः सि-
 द्धासिद्धवृद्ध्यादितत्फलविषयत्वविकल्पग्रासात् । अथ
 सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या वृद्ध्यादित्वेन सुखादित्वेन च
 सिद्धासिद्धवृद्ध्यादि-तत्फलविषयकं ज्ञानमुत्पन्नं तेन
 सिद्धं विरोधितं त्यक्त्वा अस्तित्वविषयेच्छोत्पद्यते, यदि
 च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेणोष्टसाधनत्व-
 ग्रहः तेन रूपेण ज्ञाते सिद्धे वेच्छोत्पद्यते, अन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधा-

‘पाकादौ’ अनागतपाकादौ । ‘सिद्धासिद्धेति’ उक्तक्रमेण इच्छायाः
 सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन इत्यर्थः, अतएव साध्येष्टकत्वज्ञानमि-
 च्छाहेतुरिति मतान्तरमाप न सम्भवतीत्याह, ‘न चेति न’ इत्यर्थः,
 ‘सिद्धासिद्धेति’ तत्फलेऽप्यन्वितं, ‘ग्राहादिति’ सिद्धे सिद्धवज्ञानस्य
 विरोधित्वेनासिद्धस्य च ज्ञानाभावेन इच्छाविषयत्वासम्भवादिति
 भावः । ‘नास्ति’ प्रत्यासत्तिर्न भवति, ‘तादृशज्ञानस्य’ भिन्नविशेष्यक-
 स्यापि तत्प्रकारकज्ञानस्य, ‘तादृशेच्छेति’ तत्प्रकारकेच्छेत्यर्थः, ‘पाक-

दया’ तस्येच्छाजनकत्वानुपपत्तिरन्यथा अप्यसिद्धपाकाविशेष्यककृतिसाध्यता-
 नुपपत्तिरन्यर्थः । तथापि चिकीर्षा च कालासम्भिन्नविषया न तु भाविर्न

रक्षत् सुखेच्छायामप्येवं इति चेत्, तर्हि ममापि
पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागते चिकीर्षा
तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं सन्निरुद्धपाकविषयं वेत्य-
न्यदेतत् । बालस्य व्याख्याद्यग्रहेणाद्या प्रवृत्तिर्जीवना-
दष्टोद्बोधितजन्मान्तरसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्य-
मिति स्मरणात् तवापीष्टसाधनतास्मरणात् तच्च
लावच्छेदेनेति पाकत्वप्रकारेणेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' इदानी-
ननमत्कृतिसाध्यतासंभवाद्यद्वात्, यथाश्रुते मामान्यतः कृतिसाध्यत्व-
ज्ञानं न प्रवर्तकं किन्तु इदानीननमत्कृतिसाध्यत्वज्ञानमेव तच्च
पाकत्वप्रकारेण सिद्धपाके भविष्यति असिद्धपाके वा, नाद्यः अन्य-
थाख्यात्यापत्तेः, नान्यः असम्भवादित्यसङ्कत्यापत्तेः, 'तच्च ज्ञानं'
तच्चामसंभवाग्रहमहितं ज्ञानं, 'सकलेति, सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वरूपेण
विशेषदर्शनात् तदसंभवाग्रहसत्त्वेऽपि सामान्यतोऽसंभवाग्रहसत्त्वे बाध-
काभावात् तद्वर्त्तावच्छेदेन विद्यमानासंभवाग्रह एव विसंवादि-
प्रवृत्तिहेतुरिति नात्र विसंवादिप्रवृत्तिरिति भावः । अन्येवं बालस्य
स्तनपाने कथं प्रथमा प्रवृत्तिस्तस्य व्याख्यादिज्ञानाभावेन स्तनपाने
कृतिसाध्यत्वज्ञानासंभवात् इत्यत आह, 'बालस्येति, 'स्मरणादिति ।
न च स्मरणे सिद्धस्तनपानमेव विषयः न त्वनागतस्तनपानं तस्य

ख्यासाधयामीत्याकारेति मतेनेदं बोध्यं । 'स्तनपानमिति, स्मरणस्य
स्वविशेषयवत्त्वमिति सन्धानजन्यत्वाभावात् ततः कथं प्रवृत्तिरित्यत्रोक्तमधस्तात्
इति प्रकाशः ।

पूर्वजन्मनि कृतिसाध्यत्वेनागतुमवात् तथाच तस्मात् कथमनागत-
 स्तनपाने प्रवृत्तिरिति वाच्यं । पूर्वजन्मनि स्तनपानेऽनुमानात् कृति-
 साध्यत्वं सिद्धदुक्तमेव नानागतस्तनपानेऽपि तत्सिद्धेः । ननु तथापि
 तादृशस्मरणं कथं प्रवर्त्तकं कृताविदानीन्तनत्वाभवेन ज्ञानस्यैव
 प्रवर्त्तकत्वात् स्मरणस्य च पूर्वानुभूतेर्दानीन्तनत्वविषयत्वामभावात्,
 क्रिच्छेष्टसाधनताज्ञानजन्यं कार्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं, न च स्मरणं
 तज्जन्यं । न च तज्जन्यत्वं तत्प्रयोज्यत्वं स्मरणमपि जन्मान्तरीयकार्य-
 तानुभवद्वारा तत्प्रयोज्यमिति वाच्यं । तथा सति सञ्ज्ञानसाध-
 न्यापि कालान्तरानुभूतकार्यतास्मरणस्यैववन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः,
 ह्यस्यापि कालान्तरानुभूतकर्मिण्यथास्मरणाद्भोजने प्रवृत्त्यापत्ते-
 सेति, मैवं, कृतावुपास्थितेदानीन्तनत्वासंसर्गाग्रहवृत्तस्तत्प्रवृत्तिवि-
 श्वताज्ञानस्यैव परमये प्रवृत्तिहेतुत्वात् तच्च प्रवृत्तेऽप्यस्ति तन्मते
 ज्ञानमात्रस्यैव स्तोत्रात्मिकास्त्वविषयपदनियमेन ज्ञानसामान्यसामग्री-
 मर्थ्यादया उपस्थितस्तु इदानीन्तनत्वस्य कृतावसंसर्गाग्रहात् वेतल-
 कृतिमाध्यातास्मरणाच्च, न वा द्वितीयोऽपि दोषः, इष्टसाधनताज्ञान-
 जन्यपदेन प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकत्वावच्छिन्नाग्रहीतासंसर्गकेष्टसाधन-
 ताज्ञानविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात्, वैशिष्ट्यञ्च एकवचनावच्छेदेन
 एकाग्रवृत्तित्वं तच्च प्रवृत्तेऽप्यस्ति बालस्य जन्मान्तरानुभूतस्तनपाननिष्ठ-
 सुखविशेषसाधनतास्मरणमन्त्रेण तत्सुखविशेषे इदानीन्मिच्छासत्त्वेन
 च स्वरूपसिद्दिदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य सत्तादिति भावः ।

केचित्तु तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तदानीन्तनतत्-
 पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताधीः तादृशप्रवृत्तिसाध्यतत्प्रकारनेच्छा च हेतुः

प्रवृत्तिः अनन्यगतिकत्वात् । न च जन्मान्तरेऽपि पथ्य-

रिति कालभेदेन पुरुषभेदेन च प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षा-कृति-
साध्यताज्ञानयोः कार्य-कारणभावभेदादाद्यप्रवृत्तिस्थले चिकीर्षायां
कृतिसाध्यताज्ञाने च कृताविद्बन्धीनत्वविशेषणं गोपादेयं गौरवान्-
मानाभावाच्च किन्तु तत्कालीनस्वनपानगोचरप्रवृत्तौ स्वरूपकृतिसाध्यता-
ज्ञानं तत्प्रकारकेच्छा च हेतुर्लाघवात्, एवं तत्कालीन-तत्पुरुषीय-
स्वनपानगोचरप्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानस्य कारणतायामिष्ट-
साधनताज्ञानजन्यत्वमिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वं वा विशेषणमपि
कृतिसाध्यताज्ञाने गोपादेयं मानाभावाद्वैरवाच्च, तथाच बालकस्य
दृष्टसाधनताज्ञानभावेऽपि न क्षतिः । न चेवं चिकीर्षास्थलेऽपि
तत्कालीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षां प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छा-
विषयसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताबुद्धेरेव^(१) हेतुत्वात् दृष्टसाधन-
ताज्ञानं विना कथं तच्च चिकीर्षेति वाच्यं । चिकीर्षास्थलेऽपि
तत्कालीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षां प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयकृति-
साध्यताज्ञानं हेतुरिति कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारण-
भावभेदादाद्यचिकीर्षास्थले इदानीन्वस्य जन्यान्त्यायनुपादेय-
त्वात्^(२) । न चेवं ज्ञानमात्रमेव तत्र हेतुरस्य किं कृतिसाध्यताकारण-
कल्पनेन इति वाच्यं । प्रवृत्तिसामान्यं प्रति सामान्यतः प्रवृत्ति-

(१) न च तथापि चिकीर्षां प्रति तादृशज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैवेति
ख०, ग० ।

(२) तादृशविशेषणस्यानुपादेयत्वादिति ख० ।

नुयोगः । जन्मधाराया अनादित्वात् प्रत्यक्षानुमान-
मूलकत्वाच्च नान्यपरम्परा । वस्तुतस्तु* शुष्ककण्ठतया
बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति, ततः

साध्यताबुद्धेर्हेतुत्वात् । न च फलेच्छायाः चिकीर्षां प्रति पृथगेव
हेतुत्वादियुसाधनतासिद्धकृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति काक्षा-
द्यन्तर्भावेन न कार्य-कारणभाव इति वाच्यं । तत्कालीन-तत्पुरुषौ-
द्येच्छात्वेन फलेच्छा कारणतावच्छेदिकैव न तु पृथक्कारणमिति
प्राचीननैयायिकस्येव मीमांसकस्यापि सिद्धान्तादिति प्राक्तः ।

‘तत्रापीति, ‘तव’ नैयायिकस्य, ‘दृष्टसाधनत्वस्मरणत्’ इति-
साध्यताविशिष्टेष्टसाधनतास्मरणत्, न तु व्याप्तिस्मरणस्य कल्पनं
गौरवयुक्तत्वादिति भावः । ननु जन्मान्तरेऽपि स्तनपाने कथं
प्रथमं कार्यताज्ञानमित्यत आह, ‘जन्मान्तरेऽपीति, ‘जन्मधाराया-
इति, तथाच तत्रापि जन्मान्तरानुभूतकार्यत्वस्यतिरेक मूलमिति
भावः । नन्वाद्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैव स्मरणमूलकत्वं प्रमाणमूलकत्वप्रसङ्गः
स्मरणस्थानुभवान्यत्वेनाप्रमाणत्वादित्यत आह, ‘प्रत्यचेति स्मरणस्य
प्रत्यक्षानुमानमूलकत्वादित्यर्थः, प्रत्यक्षन्तु आद्यप्रवृत्त्यनन्तरं स्तनपाने
अति बोध्यं । ‘नान्यपरम्परा’ न प्रमाणमूलकता । वस्तुतस्तु प्रवर्तक-
तया तत्राभिमतमिष्टसाधनताज्ञानमेवाद्यप्रवृत्तौ अभिवारोत्याह,
‘वस्तुतस्त्विति, ‘विरोधितया’ द्वेषविरोधिविषयतया इच्छाविषय-

* बन्धितसाधनतास्मरणमेव कार्यं तत्र न प्रवर्तकमिति विनि-
श्चयकमाह, ‘वस्तुतस्त्विति । ‘विरोधितयेति, विरोध एव सम्बन्धः

सुखत्वज्ञानात् सुखवृत्तिकार्यत्वं सुखवृत्तितया, अन्तर-
ङ्गत्वात् न तु स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणं, सुखा-
वृत्तित्वेन वहिरङ्गत्वात् सुखकार्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा
जन्मान्तरानुभूतमिति कार्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि

तथेति यावत्, 'सुखत्वज्ञानात्' सुखत्वप्रकारकसुखज्ञानात्, 'सुख-
वृत्तिकार्यत्वं' सुखनिष्ठकृतिसाध्यत्वं, 'स्मरतीत्यनुगच्छते, 'अन्तरङ्गत्वात्'
उपस्थिते साक्षादसम्बद्धत्वात्, 'न त्विति न तु प्रवर्तकतया जैषा-
यिकाभिमतं स्तनपानत्वावच्छिन्नविशेषकं स्तनपानमिष्टसाधनमिति
स्मरणमित्यर्थः, 'सुखावृत्तित्वेनेति, इष्टसाधनत्वविशिष्टस्तनपानस्येति
शेषः, 'वहिरङ्गत्वात्' उपस्थिते साक्षादसम्बद्धत्वात् । नन्वेवं स्तनपाने
कथं प्रवृत्तिः सुखे कृतिजन्यत्वस्मरणेऽपि वहिरङ्गतया स्तनपाने कृति-
साध्यत्वास्मरणादित्यत आह, 'सुखकार्यत्वञ्चेति सुखनिष्ठकृतिजन्य-
त्वञ्चेत्यर्थः, 'स्तनपानद्वारेति स्तनपाननिष्ठकृतिसाध्यत्वान्तर्भावेनेत्यर्थः,
सुखस्य हि स्तनपानद्वारैव कृतिजन्यत्वं न तु साक्षात्, स्तनपानद्वारा
कृतिजन्यत्वञ्च कृतिनिष्ठान्ययामिष्टानिरूपकत्वं सति कृतिसाध्यस्तन-
पाननिष्ठकारणतानिरूपकत्वं साधवादतः सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वञ्च
स्तनपाननिष्ठवेमसाधारणकृतिसाध्यताघटितत्वादिति भावः । 'कार्य-
त्वस्मरणे' सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्मरणे, 'स्तनपानमपीति स्तनपाननिष्ठ-

संस्कारोद्बोधक इति भावः । 'अन्तरङ्गत्वात्' साक्षात् सम्बद्धत्वात्, 'वहि-
रङ्गत्वात्' अवहितवत्त्वञ्चत्वात् । नन्वेवमपि स्तनपानकार्यत्वं न स्मृतं प्रवृत्ति-
प्रयोजकञ्च तदित्याह 'सुखेति, 'कार्यत्वस्मरणे' सुखकार्यत्वस्मरणे, 'स्तनपान-

**विषयः तेन स्तनपाने कार्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः, इष्टसा-
धनताज्ञानस्य तदानीं सामर्थ्यभावात् एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ**

कृतिसाध्यत्वमपीत्यर्थः, 'कार्यताज्ञानादेवेति प्रवृत्तिविषयतावच्छे-
दकस्तनपानत्वावच्छिन्नाद्वैतासंगसंसृष्टविशेषात्मकेष्टसाधनतास्म-
रूपविशिष्टात् कृतिसाध्यतास्मरणदेवेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' आद्यप्रवृत्तिः ।
न च सुखीयकृतिजन्यतास्मरणे सिद्धस्तनपानमेव विषयः न त्वनागत-
स्तनपानं तस्य प्रागननुभवादिति कथमनागतस्तनपाने तस्मात्
प्रवृत्तिरिति वाच्यं । परन्तु विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण
व्यक्तिश्चिद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एकधर्मावच्छिन्ननामा-
विशेषणतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतया व्यापकतावच्छेदकता-
वच्छेदकरूपेण व्यक्तिश्चिद्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एक-
धर्मावच्छिन्ननामाविधेयतावच्छेदककानुमितिहेतुतया च अज्ञातस्या-
यनागतस्तनपानस्य ज्ञानानुरोधसुखनिष्ठनिवृत्तकृतिकृत्यत्वानुमितौ
विधेयतावच्छेदकतया भावसद्भावात् समानप्रकारतामात्रेण कृति-
साधनताज्ञानस्य हेतुतामते सिद्धगोचरज्ञानादेवाधिष्ठे इच्छा-प्रवृत्त्यो-
दयपक्षेति भावः । 'इष्टसाधनताज्ञानस्येति प्रवर्तकतया नैवाधिका-
निमित्तस्य प्रवृत्तिविषयस्तनपानसुखविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्येत्यर्थः,
सुखीयनिवृत्तकृतिकृत्यत्वतास्मरणे स्तनपानस्य सुखात्मकेष्टसाधनताभि-
विशेषणतयैव भावादिति भावः । यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते
सुखीयनिवृत्तकृतिकृत्यत्वतास्मरणे तद्वृत्ततया स्तनपाननिष्ठकृतिसा-
धनीति, कार्यत्वमेति शेषः । 'तदानीमिति सुखकार्यत्वस्मरणसमय इत्यर्थः ।

कार्यत्वज्ञानं प्रयोजकं कृतमित्यग्रेऽपि तदेव प्रवर्तकं
कृतत्वात् ।

नवीनास्तु ममेदं कृतिमाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकं
अनागतविषये प्रत्यक्षानुमानयोरसम्भवात्, किन्तु

अथवा स्तनपाननिष्ठसूत्रसाधनत्वस्यापि भवान् अन्यथा प्रवृत्ति-
विषयादधीताभ्यसर्गकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानाभावा-
न्नीमामकन्येऽपि प्रवृत्त्यसम्भवादिति ध्येयं । 'कार्यत्वज्ञानं' कार्य-
त्वज्ञानमेव, 'अग्रेऽपि' अनाद्यप्रवृत्तावपि, 'तदेवेति' कृतिसाध्यता-
ज्ञानमेव, नेष्टसाधनताज्ञानमकृतत्वादिति भावः । एतच्चापाततः
सुखीयकृतिजन्यताघटकतया स्तनपाननिष्ठकृतिसाध्यत्वसूत्रे स्तन-
पाननिष्ठसूत्रसाधनताविषयकत्वेन चिकीर्षाजनकत्वसम्भवात्, परन्त्ये
साधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधित्वात् पृथक्स्तननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्मरण-
भ्युपगमे च किमपराङ्गं पृथक्स्तनपानविशेष्यकेष्टसाधनतासूत्र्या ।
न चेच्छाविषयविशेष्यकसाधनताज्ञानमेवेच्छाविरोधीति वाच्यं । तथा
मति साधनताभ्रमस्येच्छायामविरोधित्वापत्तेरिति ध्येयं ।

'ज्ञानं न प्रवर्तकमिति' अनागतविशेष्यकं मद्गज्ञानभावेन ज्ञानं
न प्रवर्तकमित्यर्थः, 'प्रत्यचेति, सामान्यकृत्तान्नीकारात् न

'नवीनास्त्विति, इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वाभ्युपगमेन विषयवशात्
तत्तमोजनस्यापि अवच्छेदे तद्व्यवच्छेदाय कामनाज्ञानस्याव्यधिकस्य प्रयो-
जकत्वाभ्युपगमो नवीनत्वे वीजं । न चेष्टसाधनताज्ञानं तत्रास्येव कृतिसाध-
नताप्रत्यक्षप्राप्तत्वादिति वाच्यं । न हि यदा कदाचिद्विधविधयोभूत-

बाह्यस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वमात्मनः
प्रतिसन्धाय तच्च प्रवर्तते, तथाह्योदनकामस्य तत्-
साधनताज्ञानवतश्च तदुल्लास्यपकरणवतः पाकः कृति-
साध्यः अहमपि च तादृश इति ज्ञानात् पाके प्रवर्तते ।
एवञ्चान्यकृतपाके^(१) कृतिसाध्यताज्ञानं आत्मनः पाके
कृतिसाध्यत्वप्रयोजकविशेषणवत्त्वज्ञानञ्च प्रवर्तकं । अ-
न्यथापि प्रवृत्तिरेवमेवेत्यनादितैव । अतएव सञ्जात-
बाधश्चैत्यवन्दने विषमक्षये च न प्रवर्तते इष्टसाधनता-
ज्ञानवतो हि तत् कृतिसाध्यं । न च सञ्जातबाध-

प्रत्यक्षं नानुमानं पक्षापरिचयादिति भावः । 'अन्यकृतपाक इति,
पाकत्वप्रकारेणेति शेषः । 'कृतिसाध्यताज्ञानमिति कृतिमेव परकीय-
कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं परस्य ओदनकामना-
बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानयोः ज्ञानमित्यपि बोध्यं । 'पाके
कृतिसाध्यत्वेति पाकनिष्ठकृतिसाध्यत्वित्यर्थः, 'विशेषणवत्त्वज्ञानमिति,
तच्च विशेषणं ओदनकामनावत्त्वमेव पाकप्रकारकवत्त्ववदनिष्ठाननु-
बन्धीष्टसाधनताज्ञानक्षेति भावः । 'अन्यथापीति अन्यकृतपाकेऽपी-
त्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' अन्यस्य प्रवृत्तिः, 'सञ्जातबाध इति इष्टसाधनत्व-

(१) अन्यकृतिसाध्ये पाक इति क० ।

फलसाधनत्वं स्यात् किन्तु विद्यमानेच्छाविषयीभूतसाधनत्वं तच्च तदानीं
कृतिकामनाविरहेण नास्त्येवेत्याहुः । वस्तुतोऽप्येव वक्ष्यमाणं गौरवादिकमेव

स्तव इष्टसाधनताज्ञानवान् । एवं तृप्तीच्छावतोऽपि भोजनं कृतिसाध्यं तत्तश्च न तृप्तीच्छावत्त्वमात्मन्य-
वैतीति न भोजने प्रवर्तते ।

अतिनवीनास्तु यादृशस्येत्यादौ अविगीतत्वं तत्-
कृतौ विशेषणमाहुः । सञ्जातबाधस्तु विषमक्षयं चैत्य-

बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानवानित्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानवानः' बलवद-
निष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानवानः, 'तत्' चैत्यवन्दन-विषमक्षय्यादि,
'इष्टसाधनताज्ञानवान्' बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानवान्,
आत्मनस्तद्वत्त्वं प्रतिबन्धधातौति शेषः निषेधवाधादिति भावः^(१) ।
'तृप्तीच्छावतः' वर्तमानतृप्तीच्छावतः, 'तृप्तीच्छावत्त्वं' वर्तमानतृप्ती-
च्छावत्त्वं अत्र स्फुटतरोऽस्वरसः शिद्धान्तगम्ये स्वयमेव प्रकटयिष्यते^(२)
इति मनस्यं ।

'अविगीतत्वमिति बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, तच्च
स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वं तेन चैत्यवन्दनस्यापि निरामः

(१) विरोधादिति भाव इति क० ।

(२) विवेचयिष्यत इति क० ।

नवीनत्वे वीजं । 'अतिनवीनास्त्विति, अत्रापि यथा तदस्य भोजने अविगीत-
कृतिसाध्येऽपि तृप्ती कामनाविरहेष्टोत्पत्त्यज्ञानाभावात् प्रवृत्तिस्तथैव
विषमक्षय-चैत्यवन्दनयोरप्यप्रवृत्तिसम्भवात् अविगीतविशेषणवैयर्थ्यमेवेत्यति-
नवीनत्वे वीजं । इथानेव विशेषो यदेकत्र फलेच्छाविग्रहादित्यसाधनताज्ञान-

वन्दनञ्च विगीतकृतिताध्यव्येनैव जानातीति तच्च न प्रवर्तते ।

प्रवृत्तिविषयश्च सामान्यतः कालासम्भिन्नः पाका-
दिर्ज्ञायते, प्रवृत्तिमहिम्ना चाज्ञागतपाकसिद्धिः, चि-

तच्चन्येष्टाभावादिति भावः । 'विगीतकृतीति प्रथोक्ताविगीतभिन्न-
परकौयकृतीत्यर्थः', वस्तुवदनिष्ठाननुबन्धितज्ञानस्य कृतिसाध्यत्व-
प्रयोजकतया यादृशेनैवैव पृथक्मञ्जानवाधवारणात्^(१) तद्विशेषणं
अर्थमित्याख्यरसोऽतिनवीनत्वेन सूचितः ।

अनु भवत्यते उक्तदिशा भाविपाकस्य ज्ञानेऽपि न भाविपाक-
त्वेन ज्ञानमिति कथं तच्च प्रवृत्तिरित्यत आह, 'प्रवृत्तीति काला-
सम्भिन्नः सम्^(२) प्रवृत्तिविषयः, 'पाकादिः' भाविपाकलाभप्रकारेण
प्रवृत्तिविषयीभूतः पाकादिः, 'सामान्यतः' पाकत्वादिप्रकारेण,
'ज्ञायते' इत्यन्वयः, 'प्रवृत्तिमहिम्ना च' प्रवृत्तिस्वाभावाच्च, 'अज्ञागत-
पाकसिद्धिः' अज्ञागतपाकमात्रविषयकत्वसिद्धिः, तथाच भाविपाक-

(१) यादृशपदेनैव विगीतत्वस्यापि ज्ञानादिति क० ।

(२) भविष्यत्कालावच्छिन्नः सन्नित्यर्थः ।

विरहोऽन्यच्च तु तत्साधनताविरहादिति । नन्वज्ञागते प्रवृत्तिस्तथापि न
स्यात् अज्ञागताज्ञानादित्यत आह, 'प्रवृत्तीति पाकत्वेन रूपेण सिद्धपाक-
ज्ञानादेव समानप्रकारकतया प्रवृत्तिस्वाभावाद्वाज्ञागतपाकसिद्धिरित्यर्थः,

कीर्या च कालासम्भन्नविषया न तु भाविनं कृत्या
साधयामीत्याकारैवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादपूर्वपक्षः ॥

त्वादिप्रकारकज्ञानं^(१) नोपयुक्तमिति भावः । ननु प्रवृत्त्यर्थं तादृश-
ज्ञानं मा नृग्यतां चिकीर्षः तु तादृशज्ञानं विना कथं स्यादित्यत-
श्चाह, 'चिकीर्षा चेति चिकीर्षापीत्यर्थः, तथापि तथापि तादृश-
ज्ञानं नापेक्षितमिति भावः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

(१) भाविनाकमाकविषयकत्वाद्विप्रकारकज्ञानमिति क० ।

'चिकीर्षा चेति, 'न तु भाविनमिति, तत्प्रकारकज्ञानासम्भवात् इति भावः
इति प्रकाशः ।

त्वस्य विरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपेण सहा-
नवस्थाननियमात्, न तु साधनत्वस्यान्यदा साधनत्वस्य
वा, तयोरप्रतिक्षेपात् । अन्यदा साधनत्वेऽपि साधनत्व-
मस्यैव सामान्याभावे विशेषाभावप्रसङ्गात् । एवन्तदा

धर्मवत्त्वरूपसाधनत्वेन एककालावच्छेदेनाप्यविरोधादिति द्रष्टव्य^(१) ।
विरोधसुपपादयति, 'नियमत इति, 'तेनैव' तत्कालावच्छिन्न-
कृतिषाभ्यन्तेनैव, 'तस्य प्रतिक्षेपेणेति तत्कालावच्छिन्नसुखादिसाधन-
त्वाभावस्य व्याप्यत्वाद्गुभवेनेत्यर्थः, 'सहानवस्थाननियमात्' तत्रैव
तत्सहानवस्थाननियमादित्यर्थः । 'साधनत्वस्य' साधनत्वसामान्यस्य,
'अन्यदा साधनत्वस्य वेति, 'तदा सिद्धत्वं विरोधीत्यनुपपद्यते,
'अप्रतिक्षेपात्' परस्परभावव्याप्यत्वात् । ननु तत्कालौघसाधन-
स्यान्यदा साधनत्वाविरोधित्वेऽपि साधनत्वसामान्यस्य विरोधित्व-
मस्यैवेत्यत आह, 'अन्यदेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्यस्याभावे,
'विशेषस्यान्यदा साधनत्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः । साध्यत्व-साधनत्वाव-
च्छेदकयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरपि कौटुम्भयोर्विरोधसद्वदह, 'एवमिति,

(१) इत्यपि बोध्यमिति क० ।

तच्छब्दार्थं प्रवर्तकज्ञाने न विषय इति गौरवं न, तथापि कारयतायाश्चेत्या-
वच्छेदकतया तदवश्यं गृहीतव्यमिति गौरवावतारो बोधोः । ननु विरोधादि-
वृत्त्याधरत्वंविषयकत्वं न कुत्राप्येति न युगपदुपस्थितिरित्याशङ्क्य निराकरोति;
'न चेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्याभावे, 'विशेषस्यान्यदासाधन-

असिद्धत्वस्य तदा सिद्धत्वं विरोधि नियमतस्तस्यैव
प्रतिषेधात्, न तु सिद्धत्वमात्रं, अन्यदापि तत्र सिद्ध-
त्वाभावप्रसङ्गात्, निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वा-
सिद्धत्वयोश्चान्यतरदेव, याकादौ स्यान्न तु समयभेदेऽप्यु-
भयं । न च तदा कृतिमाध्यत्वे सति तदेष्टसाधनत्वज्ञानं
प्रवर्तकं, अतएव वाजपेयेन यजेतेत्यत्र यागस्य करणा-

‘नियमत इति, तदधिकरण इति शेषः, ‘प्रतिषेधात्’ अभावात् ।
दूषणान्तरमाह, ‘निर्विशेषितयोरिति । नन्वेवमपि तदा कृतिमाध्यत्व-
तदेष्टसाधनत्वयोर्विरोधस्य त्वयाद्यभ्युपगतत्वात् तदुभयविषयकैक-
ज्ञानासम्भवात् कथं प्रवृत्तिरित्यत आह, ‘न चेति, ‘तदाद्यं साध्यत्व-
साधनत्वान्वितं । ननु साध्यत्व-साधनत्वयोः सामान्यतयेव विरोधस्तदा
‘वाजपेयेन यजेतेत्यत्र ‘वाजं’ अक्षं, ‘पेयं’ पानयोगं, ततैवाद्यं जन्त्यं^(१)
इत्युक्तौ वाजपेयजन्यतेनोपस्थिते यागे विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य वि-
रोधात् प्रतीत्यनुपपत्त्या वाजपेवेति कर्मानाम् इतीया ‘यामेदार्थिकेति
कल्प्यते तत्र स्मादित्यत आह, ‘अतएवेति एककालावच्छेदेन तयो-

(१) इतीया च जन्यत्वार्थिकेति ख० ।

त्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः, यादृशश्च ज्ञानं विरोधादसम्भवि तादृशं न प्रवर्त-
कत्वेनाभ्युपेयमेवेत्याह, ‘न चेति, ‘अतएवेति एककालीनसाध्य-साधनत्व-
विरोधादेव, तत्र वाजपेयपदस्य यागरूपकर्मनामधेयत्वं कल्प्यते, अन्यथा
वाजपेयसाध्यतेनोपस्थिते यागे सिद्धादिना इष्टसाधनत्वसाध्यबोधोपापत्तौ

वक्ष्यायां सिद्धत्वेन न वाजपेयस्य साध्यता एकदा तयो-
र्विरोधादिति कर्मनामधेयत्वं, न तु करणस्य सिद्धत्वेन
साध्यत्वविरोधः यागस्वरूपे तयोः सत्त्वात् ।

विरोधादेवेत्यर्थः, 'करणवक्ष्यायां' दृष्टोपभाषकतादशायां, 'करणस्य'
यागस्य, 'साध्यत्वविरोधः' सामान्यतः साध्यत्वविरोधः । न च एक-
कास्त्रावच्छेदेन तयोर्विरोधादेककास्त्रावच्छेदेन तयोरेकत्र प्रतीति-
रिति अवच्छेदकविनिर्वाहे तयोरेकत्र प्रतीतौ च विरोधाभावात्
कथं कर्मनामधेयत्वमिति वाच्यं । विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबोधे
विशिष्टतावच्छेदकव्यमानकालीनत्वस्य विधेयसमर्गसमर्थादया भान-
नियमादाभेदजन्यत्वविशिष्टेष्टमाधनत्वान्वयान्नभवात् एककास्त्राव-
च्छेदेन तयोर्विरोधात् वेदे च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्परि-
त्यागानौचित्यस्य सकलवेदिकधर्मदायसिद्धत्वात् । न चैवं 'सोमेन
यजेतेत्यत्रापि उक्त्युक्ता कर्मनामधेयता स्यादिति वाच्यं । तत्र
द्रव्याकाङ्क्षानिवर्तकप्रमाणाभावेन औत्सर्गिकस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधस्य त्यागात्, अत्र तु प्रकृतिवद्विहितिरिति न्यायेन सोमैय-

विरोधः स्यात् एकविशेषणावच्छिन्ने विशेषे विशेषणान्तरबोधस्यैव विशिष्ट-
वैशिष्ट्यधीनेन तत्र विशेषणयोरेककालताभाननियमात्, अतएव गन्धप्राग-
भावाच्छिष्टा एषिनी गन्धवतीत्यत्र वाग्रहवृत्तिः, तथाच द्वितीयया करणत्वा-
भिधाने वाजपेयस्यैव कर्मात् इष्टसाधनं करणवैशिष्ट्यम्, प्रयोगसाधुरेव
द्वितीयेत्यन्ये । न तु वाजपेयस्या यागस्य वाच्य-वाचकभाव इवाग्नयो वाच्य-
वाचकत्वं न वाच्यवैशिष्ट्यपक्षेति चिन्ता अन्यप्रतियोग्यमुपस्थितत्वात्

द्रव्यान्वयेनैव द्रव्याकाङ्क्षानिष्ठमिति भावः । इदमापातनः विधेये
विशेष्यतावच्छेदकसमानकाङ्क्षीतत्वं विधेयौक्त्येव विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधो जायते न तु तदविधयौक्त्येति नियमाभावात्, किन्तु यच्च
विशेष्यतावच्छेदकसमानकाङ्क्षीतत्वं न विधेये बाधितं नच तददृश्यं
भासते इति नियमः, तथाच प्रकृते बाधात् तदविधयौक्त्यापि
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे बाधकाभावात्^(१) । न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे
द्रव्याकाङ्क्षादिरहात् तस्य विश्वन्तरादुपपत्तिरिति वाच्यं । वाज-
पेययोगे स्वतन्त्रद्रव्यविधेरभावात् किन्तु प्रकृतिवद्विद्वत्तिरिति न्या-
यात् सोमोयद्रव्यस्यैवात्म्यः । न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे प्रकृति-
वद्विद्वत्तिरिति न्यायात् सोमस्यापि द्रव्यत्वेन प्राप्तौ भौद्धि-यववद्वि-
कल्पापत्तिः वाक्यभेदस्य आपद्यते इति वाच्यं । विद्वतो माहात्म्यविधौ
प्रकृतिवद्विद्वत्तिरिति न्यायस्थानवतारात् द्रव्यस्य स्वतन्त्रेण निराकाङ्क्षत्वात्,

(१) विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भव इति ख० ।

बोधोभावात् तदपस्थितिर्न तत्पदेन प्रकृता तस्य आगच्छार्थशक्त्याद्
स्वपरत्वे कक्ष्याभ्युपगमाच्च, न कक्ष्याया नदा तच्च प्रत्ययार्थे स्वप्रत्यय-
सम्बन्धित्वेन स्वस्याग्रहादिति चेत्, न, वाजपेयपदस्य सामान्यतः कक्षि-
यन्त्रित्वे तद्व्यवहृत्यभावात् शक्तिभेदेण स्वोपस्थितिसम्भवाच्च, स्वतन्त्र-
वश्यति सार्थसम्बन्धादयम् स्वरूपोपस्थितिः शक्तिभेदादिति । ननु यदि
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तुल्यकालताभावं तदा वद्विना पक्षेतेत्यत्रापि वद्वि-
साध्यता साधनत्वयोर्गुणपदानं न स्यादिति चेत्, न, तत्र वद्विसाध्यत्वस्यो-
पपत्तिरिति नैकस्य द्वयमित्यस्येति वाच्यं । न चात्रापि तथैवास्त्विति वाच्यं । विश्व-
व्याप्त्यस्यैव तद्व्यवहृत्यभावात् स्वतन्त्रत्वादिति वदन्ति ।

अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादाय एकत्र प्रतीतिः
स्यात् । न च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः सम्यग्भेदमा-
दायैकत्र प्रतीतिरस्ति, तथा शिङ्गाभावादिति चेत्, न,
साध्यत्व-साधनत्वयोरविरोधस्योक्तत्वात्, एवं सिद्धत्वा-

परमार्थतस्तु वेदे कर्मनामधेयत्वे सम्भवति द्रव्यनामधेयत्वं न कल्प्यते
इति नियमस्य सकलवैदिकसम्प्रदायसिद्धस्य भङ्गप्रसङ्गादेव कर्म-
नामधेयत्वं, तदनादरे च सकलशिष्टव्यवहारविशोपापत्तेरित्येव तत्त्वं ।

केचित्तु वेदे विधेयनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकधर्मानुष्ठापनताव-
गाहिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्त्यागानौचित्यस्य सकलवैदिक-
सम्प्रदायसिद्धत्वात् कर्मनामधेयत्वमित्यप्याहुः । तदमत्, विषयित्व-
रूपस्य जन्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वकूपस्य वा जन्यत्वस्य द्वतीयार्थतया
द्रव्यनामधेयत्वेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवात् तादृशजन्यत्वं समं
साधनत्वस्य विरोधाभावात् ।

‘अथेति, विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यैव एकाधिकरणे युग-
पदव्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमादिति भावः । ‘अस्ति’ सम्भवति,
‘तथा शिङ्गाभावादिति अवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यतदुभयसाध्यकानु-
मितिजनकशिङ्गाभावादित्यर्थः । मम तु इदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं
साध्यं अग्रे मद्विष्टसाधनत्वं हेतुरिति सम्यग्भेदमादायैव तयोरेकत्र
कसेन प्रतीतिरिति भावः । ‘अविरोधस्येति कालभेदेन एकधर्म्य-

साध्यत्वसाधनत्वयोरिति, यद्यपि साध्यत्व-साधनत्वयोर्मध्यत्व-प्रथिवीत्ववदवि-
रोधे एकसमयावच्छेदेऽपि प्रतीत्यापत्तिरिति संयोग-तदभाववदवच्छेदभेद-
मादाय-विरोधो वाक्यस्यापि तद्वदेवावच्छेदभेदमादायैव प्रतीतिः स्यादिति

सिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः एकधर्म्मिग-
तत्वेन सान्नासिद्धत्वात् । तस्मात् संयोग-तदभावयोरिव
येन प्रकारेण ययोर्विरोधः तेन तयोरेकधर्म्मिगतत्वं
न प्रतीयते, न तु रूपान्तरेणापीति । अपि च यदि
साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधस्तदा तवापीष्टसाधनत्वेन

वृत्तिरूपविरोधाभावस्येत्यर्थः । 'भावाभावेति, आद्यवृत्तिसम्बन्धित्व-
मसिद्धत्वं, तद्वत्सावच्छिन्नकालसम्बन्धित्वं सिद्धत्वमिति भावः । नन्वेक-
धर्म्मेव वृत्तिरूपविरोधाभावेऽपि एककालावच्छेदेन एकधर्म्मेव वृत्ति-
रूपो विरोधोऽस्त्येवेत्युक्तं दूषणमुपमं हारयाजेन प्रकारान्तरेण
परिहरति, 'तस्मादिति, 'येन प्रकारेण' यदवच्छेदेन, 'विरोधः'
एकधर्म्मेव वृत्तित्वं, 'तेन' तदवच्छेदेन, 'न तु रूपान्तरेणापि' न
त्ववच्छेदकान्तरेणैव, अवच्छेदकभेदमादायेवेति यावत्, 'प्रतीयत-
इत्यनुषङ्गते । स च घटादौ सिद्धत्वमिद्धत्वग्रहः अवच्छेदग्रह-
विनानुपपन्नः अवच्छेद्यग्रहे अवच्छेदकग्रहस्य हेतुत्वात् तथाच
काकस्वरूपवच्छेदकग्रहाभावेन स न स्यादिति वाच्यं । प्रसरेणौ
औरस्योक्तसंयोग-तदभावयोः प्रत्यक्षे व्यभिचारादिति, तथाच
यथावच्छेदकग्रहसामग्री नास्ति तथावच्छेदकग्रहं विनायवच्छेद-
ग्रहः, अतएव प्रत्यक्षेणावच्छेद्यग्रहे प्रायशोऽवच्छेदकग्रहः तदानीं

शब्दा न यथाश्रुतेनोक्तरेण परिहर्तुं शक्यते, तथापि प्रत्यक्षप्रतीतौ सामग्री-
समाजमहिम्नावच्छेदकग्रहविधयेऽपि शब्दादिप्रतीतौ न भिन्नावच्छेदेना-

कार्यसाधनत्वेन वा कार्यत्वं जानुमीयेत हेतुसाध्य-
योर्विरोधेन सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्तिहे-
तुः साध्यसाधनयोरन्यतरसत्त्वे बाधासिद्धोरन्यतर-
प्रसङ्गाच्च । न च वाच्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्य-
मग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुः देवाद्यनधीनत्वे सति यद्यपि
मदिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तिः,
तथाच समयभेदभादाय साध्यत्वसाधनत्वयोरवगम-
इति, इदानीमग्रिमपदार्थयोर्नात्वादनुगतरूपाभा-
वेन व्याप्तेरग्रहात्, पाकन्यायेनान्यत्रापि तत्तत्समया-

तदुपपन्नमन्याः समवधानादिति भावः । निर्विरोधितयोः साध्यत्व-
साधनत्वयोर्विरोधे पाकोऽसिद्ध इत्यादिना अनुभवं बाधकमुक्त्वा
दूषणान्तरमप्याह, अपि चेति, 'कार्यसाधनत्वेनेति प्राग्दूषितैक-
देशिमत्येन, 'बाधासिद्धोरिति साध्यमत्वे हेतोरभावात् स्वरूपासिद्धिः
हेतुसत्त्वे व्याप्तासत्त्वादबाध इत्यर्थः । ननु विरुद्धयोरवच्छेदकभेदभन्न-
भावेनैव एकत्राधिकरणे युगपदव्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमे
दूषणान्तरमाह, 'न च वाच्यमिति न वा वाच्यमित्यर्थः, 'अग्रे मदिष्ट-
साधनत्वं हेतुरिति देवाद्यनधीनत्वे सति अग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतु-
रित्यर्थः, 'अवगम इति एकत्र क्रमेणावगम इत्यर्थः, 'व्याप्तेरग्रहा-
दिति तथाच विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमादायैव एकत्र प्रतीतिरिति

वच्छेदग्रहणनियमः, अतएव उक्ता संयोगवान् तदभाववत्तेति श्रद्धादुभय-
धोरनुभवसिद्ध्यैव तात्पर्यं । एकदेशिमतमाह, 'कार्यसाधनत्वेन वेति ।

न्तर्भावेन साध्यत्व-साधनत्वयोरप्रतीतिः, प्रतीतौ वा
ममापीदानीं कृतिसाध्यत्वे सत्यग्रे इष्टसाधनमिति ज्ञानं
प्रवर्त्तकमस्तु । न च पाके साध्येष्टकत्वेन* कृतिसाध्यत्व-
मनुमेयं, असिद्धावस्थावतो हि पाकादिष्टानुत्पत्तेः

नियमे तवापि कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः साध्य-हेतुभूतयोः क्रमेणै-
कत्र प्रतीतिर्न स्वादवच्छेदकान्तर्भावेन साध्य-हेतुकरणासम्भवादिति
भावः । ननु पाककालीनसत्ताविधोऽन्योऽस्तु दृष्टान्तः तथाच पाका-
धिकरणकाश्च एव विशिष्टव्याप्तौ प्रविष्ट इत्यत आह, 'पाकन्याये-
नेति । नन्विदानीमन्तर्भावस्य उभयस्यतेऽप्यविशेषात् तत्त्वोऽयमनुयोग-
इत्यत आह, 'प्रतीतौ वेति, 'ज्ञानमिति, संशयसाधारणमिति
शेषः, तेन 'तथा सिद्धाभावादिति पूर्वोक्तपूर्वपक्षविरासः । ननु
निर्विशेषितयोरैव साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनत्वं न हेतुः
कार्यत्वज्ञाने किन्तु साध्येष्टकत्वं, तथाच न व्यायत्तासिद्धिर्न वा
बाधासिद्धोरन्यतरावकाशः^(१) इत्याशङ्कते, 'न चेति, साध्येष्टकत्व-
ज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमेव च कार्ये प्रवर्त्तकमिति भावः । 'इष्टा-
नुत्पत्तेरिति, तत्साध्यकत्वस्य^(२) तन्निष्ठसिद्धत्वघटितत्वादिति शेषः ।

(१) बाधासिद्धोरन्यतरप्रसङ्ग इति ख०, ग० ।

(२) तन्निष्ठसिद्धत्वव्याप्यसाधनताकेष्टकत्वस्येत्यर्थः ।

* 'साध्येष्टकत्वेनेति, तथाच नोक्तविरोध इत्यभिप्रायः, 'तर्हीति,
इच्छाकारणमुखत्वज्ञानादेरिच्छाकारणत्वमात्रस्य कथत्वादिति भावः । एवञ्च

पापकथं सिद्धत्वमवगम्य तत्साध्यत्वमिष्टस्यावगन्तव्य-
मसिद्धत्वमवगम्य कृतिसाध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्ध-
त्वयोर्विरोधोऽत्रापि दुर्वारः। अपि च स्वविशेषण-
धीजन्यकार्यताज्ञानाभावात् सुखे कथं चिकीर्षा, न
हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् सा, सञ्जातबाधस्य विष-
भक्षणद्वौ चिकीर्षाप्रसङ्गात्। अयोपायचिकीर्षायां
तत्कारणं इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा
विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति
इयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत्, तद्दीक्षाहेतुज्ञाने यदा
कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्र-

अपानुते 'सिद्धत्वमवगम्येत्यवगन्तेः व्याप्यबुद्धिं प्रति व्यापकबुद्धेरहेतु-
त्वात्। 'अथेति, तत्रापि उपायचिकीर्षां प्रत्येव कृतिसाध्यता-
विषयकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। 'इयमेवेति उपाय-
चिकीर्षां प्रति तादृशधीजन्यकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन स्वतः सुन्दरचिकीर्षा
अस्ति'। कृतिसाध्यत्वप्रकारकेष्टाजनकज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः,
'तर्हीति साधवाच्चिकीर्षामात्र एव कृतिसाध्यत्वप्रकारकेष्टाजनक-
ज्ञानत्वेन हेतुता आसामित्यर्थः। नचेतावतापि कथमिष्टसाधनता-

(१) अन्येष्टानधीनैकाविषयत्वं स्वतः सुन्दरत्वं।

अतिच्छेदात्। अतस्तन्निमित्तयेष्टायां मिष्टसाध्यताज्ञानं कारकमिति सामग्री-
मेव एव, परैकाग्रिः तत्र तद्देशोक्तोक्तिराव। परैकाग्र्येण चिकीर्षासामान्ये

मित्येव सुख-तदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात्,
सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् ।
अतएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति
तच्च चिकीर्षा न तु वृष्ट्यादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छा-
माचं, सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यता-
विषयकं चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् । अन्यथा तच्च

बुद्धेर्हेतुत्वमित्यत आह, 'सुखत्वेति, इदञ्च खमतवष्टुर्नोक्तं । 'सुख-
चिकीर्षायामिति सुखचिकीर्षाख्ये इत्यर्थः, 'चिकीर्षाजनकत्वेति
सामान्यतश्चिकीर्षाभावं प्रत्येक जनकत्वावधारणादित्यर्थः । 'अन्यथा'
कृतिसाध्यत्वविषयकेच्छाकारणज्ञानाभावे, 'तच्च' सुखे, तवमतेऽपीति
शेषः, पूर्वमते उपायचिकीर्षात्वं कार्यतावच्छेदकं, इष्टसाधनता-
प्रकारककृतिसाध्यताज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं, 'अपि चेत्यादिसंख्य-
भते च सामान्यतश्चिकीर्षात्वं जन्यतावच्छेदकं कृतिसाध्यताप्रका-
रकेच्छाजनकज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकमित्युक्तमिदानीन्मूपायचिकी-
र्षायां कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन इष्टसाधनताज्ञानत्वेन च प्रथक्
प्रथमेव हेतुत्वं परन्तु इष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकमुपा-
येच्छात्वं कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकमुपायचिकी-
र्षात्वं-सुखचिकीर्षात्वादिकं । कारणसमाजादुपायचिकीर्षात्मकवि-

च कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छाजनकज्ञानहेतुतेति सामर्थ्यादयमिति लाघव-
मित्यत्र तात्पर्यम् । 'उपायचिकीर्षेति इष्टोपायत्वज्ञानविषयीभवज्ञाचरणस्य-

चिकीर्षानुत्पत्तेः । वस्तुतस्तूपायचिकीर्षा इष्टसाधनता-

विशिष्टाव्योत्पत्तिरिति निष्कृष्टमतमाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्ट-
साधनताज्ञानमाध्येति इष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियो-
गिककार्यताश्च इत्यर्थः । न केवं कार्य-कारणभावद्वयापत्त्या
प्रथमतमेव सम्यगिति वाच्यं । तस्मिन् भतेऽपि कृतिमाध्यात्मप्रका-
रकोपायेच्छादरोधेन उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनता-
ज्ञानस्य पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् उपायचिकीर्षाकारणताव-
च्छेदककोटाविष्टसाधनताविषयकत्वप्रवेशे न गौरवं वैयर्थ्यञ्च पुन-
रधिकमिति । न च तस्मिन्मते इष्टसाधनताज्ञानत्वेन कृताया-
उपायेच्छामामान्यकारणताया एव कृतिमाध्यात्मरूपवच्छेदकवृत्तिः^(१)
कल्प्यते इति लाघवं कृतिमाध्यात्मज्ञानत्वेन पृथक्हेतुत्वे सातिरिक्तं
कारणत्वं तदवच्छेदकञ्च कल्पनीयमत्र गौरवमिति वाच्यं । अव-
च्छेदकभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात्, अतएव 'अपि चेत्तादि-
मध्यमतमपि प्रत्युक्तं, कृतिमाध्यात्मप्रकारकोपाय-सुखादीच्छानुरोधेन
'उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन सुखेच्छात्वाव-
च्छिन्नं प्रति सुखत्वादिज्ञानत्वेन पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात्
चिकीर्षायाः कारणतावच्छेदककोटाविच्छिन्नजनकत्वप्रवेशे गौरवाद्-
वार्थत्वाच्च । नन्वेवं मीमांसकनये उपायोद्देश्यकेच्छां प्रतीष्टसाधनता-
ज्ञानविशिष्टकृतिमाध्यात्मज्ञानत्वेन हेतुत्वात् कार्य-कारणभावैक्यं
तत्र च कार्य-कारणभावद्वयमिति गौरवं । न च तस्मिन्मतेऽपि कृति-

(१) कृतिमाध्यात्मप्रकारकत्वरूपावच्छेदकवृत्तिरिति क० ।

ज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् दृष्टीच्छावत् । न च भोग-
चिकीर्षावत्तेन विनापि स्यादित्यप्रयोजकत्वं, उपा-

साध्यत्वाप्रकारकोपायेच्छानुरोधेन उपायोद्देश्येच्छात्वादर्शकत्वं प्रति
दृष्टसाधनताज्ञानत्वेन पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् कार्य-कारण-
भत्वद्वयमावश्यकमिति वाच्यं । तैः कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपायो-
द्देश्येच्छेच्छानभ्युपगमात् दृष्टिसाध्यं मुख्यं भवत्वित्येव विशेषणतया
मुख्यमिव दृष्टिमपि विषयीकरोतीत्येव तच्च विद्वान्तादिति
चेत्, न, पाको भवतु दृष्टिर्भवतु इत्यादिकृतिसाध्यत्वाप्रकारको-
पायोद्देश्येच्छाया अनुभवसिद्धत्वेनापलापासम्भवात् दृष्टसाधनता-
ज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञानयोर्विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकामत्वेन
कार्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वाच्च अपेक्षितकौटुंभं पुनरधिकं ।
न च तत्प्रकारेच्छा प्रति तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वनिश्चयात्
कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वानवश्यकत्वमेव विशेष्य-विशेषण-
भावे विनिगमकमिति वाच्यं । यत्त्व-तत्त्वस्योरनन्तरगतत्वात् चिकीर्षा
प्रति कृतिसाध्यत्वाप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि कृतियिरुद्धादिति भावः ।
'दृष्टीच्छावदिति दृष्टिर्भवत्वित्येच्छावदित्यर्थः, इदमुपपन्नं कृतिसा-
ध्यत्वाप्रकारकपाकादौच्छापि दृष्टान्तो बोध्यः, अथवा प्रमाध्याज्ञको-
दृष्टान्तः^(१) परेण दृष्टिर्भवतु पाको भवत्वित्येच्छानभ्युपगमात्, दृष्टि-
साध्यं मुख्यं भवत्वित्येच्छायान्तु मुख्यरूपेण दृष्टिसाध्यत्वज्ञानस्यैव

(१) उभयवाद्यसिद्धौ दृष्टान्त इत्यर्थः ।

चिकीर्षेत्यर्थः, एवं हेतावपि बोध्यं । 'दृष्टीच्छावदिति स्वमतावष्टम्भे ।

येच्छायास्तदन्वय-व्यतिरेकानुविधानात् दृष्टेऽथ स्वतो-
 सुन्दरत्वेनेच्छासुत्यक्तेः अनुगतोपायेच्छायां अनुगतस्य
 प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना । द्यागायोगाच्च ।
 न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वं इच्छात्वं वा
 तज्जन्यत्वे प्रयोजकं, गौरवात् सुखेच्छायां तदभावाच्च ।
 एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनत्वज्ञाने ध्रुवेऽतिप्र-
 सङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थञ्च कृतिसाध्यत्व-

हेतुत्वं न लिङ्साधनताज्ञानस्येत्यवधेयं । 'तेन विना' इष्टसाधनता-
 ज्ञानेन विना, अन्यस्यानुविधानमेव विवर्ण्येति, 'दृष्टेरिति, 'स्वतो-
 सुन्दरत्वेन' सुखादिभिल्लेन, इष्टसाधनताज्ञानं विनेति शेषः ।
 'इच्छात्वं वेति, अत्रापि चिकीर्षान्यत्वे सतीति सम्बन्धे, 'तज्जन्यत्वे'
 इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वे, 'प्रयोजकं' अवच्छेदकं, क्रमेण दूषयति,
 'गौरवादित्यादिना. 'उपायचिकीर्षायामिति, उपायेच्छात्वजनन-
 कार्याभावच्छेदकसत्त्वादिति शेषः, 'ध्रुवे' आमान्यकारणे ध्रुवे, 'अति-
 प्रसङ्गवारणार्थमिति कृत्यसाध्यताज्ञानस्यापि वृष्ट्यादौ चिकीर्षा-
 प्रसङ्गवारणार्थमित्यर्थः, 'निर्वाहार्थञ्चेति, तत्प्रकारेणैच्छायास्तत्प्रका-

श्चाद्ये दोषमाह, 'गौरवादिति, अन्ये तमाह, 'सुखेच्छायामिति, 'अति-
 प्रसङ्गो वृष्ट्यादौ, 'निर्वाहार्थमिति । ननु यदि जगत्ज्ञानप्रकारस्यैवेच्छायां
 प्रकारत्वं तदाह यथेच्छायां कथं स्ववृत्तित्वं प्रकारं स्यात्, न हि स्ववृत्तित्वेन
 ज्ञातमेव सुखादि स्ववृत्तित्वेनैवेत्येते, सर्वत्र तथा सामग्रीविरहाद्यत्रापि स्व-
 वृत्तित्वभावावतामस्तत्रापि दुर्नभवस्तुनि स्ववृत्तित्वप्रकारेणैच्छायांभावाच्च । न च

मपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विषयं तन्मात्रं,
कृतकारणं विना कार्यानुपपत्तेः । अतएव सन्नपान-
प्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन दृष्टौ तस्योपसाधनत्व-
ज्ञानस्यापि कल्पनं दृष्टानुरोधित्वात् कल्पनायाः ।
ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्मत्वात्

एकज्ञानजन्यनियमादिति भावः । 'विषयतया' ज्ञानविषयतया,
'अवच्छेदकमस्त्विति स्वान्वयेण चिकीर्षावच्छिन्नं प्रति कारणता-
वच्छेदकमस्त्वित्यर्थः, चिकीर्षावच्छिन्नं प्रति कृतकारणताज्ञा-
नेनापि हेतुत्वमस्तिनि फलितार्थः, 'तद्विषयं' कृतिमाश्रया-
ज्ञानं विषय, 'तन्मात्रं' दृष्टसाधनताज्ञानमात्रं, चिकीर्षीपथाप्रक-
र्णितं शेषः । 'सन्नपानप्रवृत्तावपि' तत्साम्येऽपि, 'दृष्टानुरोधिता-
दिति कृतकार्य-कारणभावादनुरोधित्वात्, 'कल्पनाया' इति कारण-
कल्पनाया इत्यर्थः । 'साधनत्वं' साधनत्वज्ञानं, 'इच्छाविरोधि' उद्दे-

खलचित्तमिच्छायां प्रकार, एव नेति वाच्यं । अनुपपत्तौ तु 'न उचित-
तयेत्यत्र' इति पूर्वग्रहस्य तत्र आक्षिप्त्वात् न च कृतकार्यको कर्मोपसा-
धारणमामग्रीसापेक्षः खलचित्तप्रवृत्तत्वेन कार्वचित्तमिति आशया-
सामग्रीनिर्व्याज्यमनेति वाच्यं । कार्वचित्तस्य परदुःखवृत्तौ चोक्तं न खलचित-
तस्याप्रवृत्तत्वेन तस्यापि क्वचित्कत्वात्, अतएव निगमधियनदुःखप्रव-
रणेच्छा कृपेत्युच्यते, तस्मात् तत्र समाधानं चिन्त्यं । 'तद्विषयं' दृष्टसाधन-
त्वं विषय, 'तन्मात्रं' कृतकारणत्वमात्रं । नान्वयेत्यादि पृथग्निर्णय-
एवेति । 'दृष्टेति, तथानु सुखादृष्टित्वेन बहिरङ्गभ्यागोप्यसाधनत्वस्य न रणं
कल्पत इति भावः ।

दृष्ट्यादौ तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत्, न, निर्विशेषि-
तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरधिरोधेनेच्छासाधनत्वयोर-

श्रुताख्यविषयतया दृष्टोत्पत्तौ विरोधि, 'सिद्धधर्मात्' असिद्धत्व-
विरोधिनः सिद्धत्वस्य व्याप्यत्वात्, तथाच विरोधिव्याप्यत्वज्ञान-
विधया दृष्टाजनकीभूतासिद्धत्वज्ञानविषयकत्वेन दृष्टाविरोधित्व-
मिति भावः । 'सिद्धत्वं अस्तित्वं वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वमिति या-
वत्, असिद्धत्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमिति मन्तव्यं । नन्वेव-
मिष्टसाधनताज्ञानादृष्ट्यादौ कथमिच्छेत आह, 'दृष्ट्यादाविति,
'तत्साध्येष्टज्ञानादिति सुखादौ दृष्टिसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, दृष्टि-
साध्यं सुखं भवजितौच्छयामेव सुखत्ववदत्तद्वेष्टेऽपि विषयीकरणात्
स्वातन्त्र्येण दृष्टिर्भवति तौच्छाधादौ सिद्धत्वादिति भावः । अस्मि-
न्मूलज्ञानस्येच्छाहेतुत्वमनुपेत्य समाधत्ते, 'निर्विशेषितधीरिति,
'सिद्धत्वासिद्धत्वयोरिति वर्त्तमानत्वविशेषितप्रागुक्तसिद्धत्वासिद्धत्वयो-
रित्यर्थः, वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्व-वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वयोरिव
परस्परं विरुद्धत्वादिति भावः । दृष्टासाधनत्वयोः दृष्टासाधनत्व-

अत्र सख्यदायविरो नेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं विषयत्वात् किन्तु
तज्जन्या दृष्टसाधनत्वमिति प्रवर्त्तकंति वदन्ति । त्वीनास्तु सर्वं सा-
मान्यतज्ज्ञानप्रत्यक्षमस्ति तत्र सर्वं स्वकृतिसाध्यताज्ञाने सति तस्याच विधिय-
नी कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमिति रेतत्तत्तत्प्रागविषयिणीति तज्जन्यस्मरणमपि
एतत्तत्तत्प्रागविषयमिति वदन्ति । 'दृष्टेति, तथाच सुखादस्तित्वेन बहि-
रङ्गस्यापोष्टसाधनत्वस्य स्मरणं कल्प्यत इति भावः । तर्हि कथं दृष्ट्यादा-
विच्छेद्यत आह, 'दृष्ट्यादाविति ।

विरोधात् । तदाऽसिद्धत्वं तदा सिद्धत्वञ्च नेष्टव्यमाधन-
त्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव ।

यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानादृष्ट्यादायिच्छेति, तत्सुखं,
असिद्धावस्थादृष्ट्यादेरिष्टानुत्पत्तेस्तस्यावश्यं सिद्धत्वमव-
गन्तव्यमिच्छानुरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति, तथापि वि-
रोध एव । दृष्टौ सत्यामिष्टं तथा विना नेत्यन्वय-व्यति-

ज्ञानयोः, 'अविरोधादिति, साधनत्वस्यासिद्धत्वविरोधव्यपत्ता-
भावेन तज्ज्ञानस्य कारणीभूतसिद्धत्वज्ञानाविषयकत्वादिति भावः ।
ननु तथापि वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपसिद्धत्वं वर्त्तमान-
कालसम्बन्धित्वरूपं वर्त्तमानत्वविशेषितसिद्धत्वञ्च परस्परं विरुद्धमेव
तदुभयोरेकत्र दृष्टः कथं स्यात् तयोरज्ञाने च दृष्ट्यासाधनत्वज्ञान-
योरसम्भवादित्यत आह, 'तदेति, 'तदाऽसिद्धत्वं' वर्त्तमानप्रागभाव-
प्रतियोगित्वं, 'तदा सिद्धत्वं' वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वं, 'दृष्ट्यासाधन-
त्वयोः' दृष्ट्यासाधनत्वज्ञानयोः, 'प्रयोजकं' ज्ञानविषयतया प्रयोजकं,
इदञ्चासिद्धत्वज्ञानं नेष्टाहेतुः किन्तु तत्कालीनसिद्धत्वज्ञानमेव
प्रतिबन्धकमिति स्वमतानुसारेणोक्तं ।

'असिद्धावस्थात्' अविद्यमानात्, 'तस्येति, दृष्टे तत्साध्याता-
ज्ञानदशायामिति शेषः । 'असिद्धत्वमिति, 'भवगन्तव्यमित्यनुषज्यते,
जनकीभूतमित्यादिनियमात् सिद्धत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् असिद्धत्व-
ज्ञानस्यापि तच्चेष्टाहेतुत्वादिति भावः । 'तथापि' सुखादिनिष्ठ-
दृष्टिसाध्याताज्ञानेऽपि, 'विरोध एव' दृष्टीच्छाजनकत्वविरोध एव,

रेकग्रहस्य दृष्टिसिद्धत्वमादाय दृष्टिनिरूपितेष्टसाध्य-
कत्वग्राहकत्वात् । किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं
मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादकं 'मण्डलीं कुर्यादिति
वाक्यं प्रमाणं स्यात्' विषयाबाधात् । एतेन नवीनमत-

तव नये इति शेषः । ननु सिद्धावश्यदृष्ट्यादेः सुखाद्यनुत्पत्तेः तदु-
त्पत्तिदशायां तस्य वास्तविकं सिद्धत्वमपेक्षितमसु सुखादौ तत्-
साध्यताज्ञाने तन्निष्ठसिद्धत्वज्ञानस्य कुतोऽपेक्षितमित्यत आह,
'दृष्टौ मत्तामिति, 'सिद्धत्वमादाय' सिद्धत्वं विषयौक्य-
सत्तायाः चणसम्बन्धितत्वादिति भावः । 'इष्टसाध्यकत्वेति
सुखादिनिष्ठसाध्यतेऽर्थः । नन्विदमयुक्तं सिद्धत्वज्ञानमत्तेऽपि दृष्टि-
साध्यं सुखं भवन्तितौष्कायां सुखत्वविशिष्टतया दृष्टेरपि विषयत्व-
वत्त्वात् तदुद्देश्यकेच्छां प्रत्येव तन्निष्ठसिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वात्
दृष्टिसाध्यं सुखं भवन्तित्यत्र दृष्टेरनुद्देश्यत्वादिति चेत्, न, दृष्टि-
भवंतित्वाकारकदृष्ट्युद्देश्यकेच्छाया अयनुभवसिद्धत्वादिति भावः ।
'चिकीर्षाजन्यकृतीति प्रवृत्त्याख्यकृतीत्यर्थः । 'विषयाबाधादिति
तन्मते कृतिसाध्यताज्ञानमात्रस्य प्रवर्तकतया कृतिसाध्यत्वमात्रस्यैव
विधेयत्वात् तस्य च प्रकृतेऽबाधितत्वादित्यर्थः । इदमापाततः प्रमा-
णत्वस्य तत्तद्विषयघटिततया कृतिसाध्यत्वघटितप्रामाण्यात्मादने
इष्टापत्तेः इष्टप्रामाण्यत्वघटितप्रामाण्यात्मादने सापादकाभावान् । एतेन

* 'प्रमाणं स्यादिति, यद्यप्यत्र परस्परैकापत्तिः स्वर्गकामादिपदसमन्विता-
कृतस्य स्वर्गकामनिधीन्यान्वयबोधेनाप्रामाण्येऽपि तदसमन्विताकृतस्य विष-

मध्यपास्ति, परस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनावशेष-
साधनताज्ञानानां ज्ञानं तथा आत्मन ओदनकामना-
वशेषसाधनताज्ञानस्य ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात्,
किन्तु मत्कृतिसाध्यत्वे सति मदिष्टसाधनताज्ञानिभेद-
लाघवात्, यथा च साध्यत्व-साधनत्वयोरन्विरोधः

प्रमाणत्वं भ्रमभिन्नज्ञानजनकत्वमित्यपि प्रत्युक्तं, भ्रमत्वस्यापि तत्त-
द्विषयघटिततथोक्तविकल्पभावात् । न च प्रमाणं स्यात् प्रमाणत्व-
व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थे इति वाच्यं । सामान्यतः प्रमाणाव्यव-
हारविषयत्वापादने दृष्टायत्तेः कृतिसाध्यत्वापि प्रमाणत्वस्य तथापि
सम्भत्वात् आश्रिकप्रमाणव्यवहारविषयत्वापादने च कृतिसाध्यत्वेषु-
साधनत्वविकल्पभावात् उक्तरीत्यद्वयापत्तेः । न च प्रमाणं स्यात्
प्रवर्तकं स्यादित्यर्थे इति वाच्यं । दृष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध-
नताज्ञानस्य प्रवर्तकतया तदभावादेव प्रवर्तकत्वाम्यशब्दादिति ध्येयं ।
'परस्य कृतिसाध्यत्वेति पाकत्वप्रकारेण परवृत्तपाके कृतिसाध्यत्वप्रकारेण
परकीयकृतिसाध्यत्वस्येत्यर्थः, 'ओदनकामनावशेषेति परकीयेदन-
कामनावशेषस्येत्यर्थः, 'दृष्टसाधनत्वज्ञानेति परकीयेष्टसाधनताज्ञान-
स्येत्यर्थः, 'ज्ञानमिति, 'न प्रवृत्तिकारणमित्येनास्त्विति, 'ज्ञानस्य ज्ञान-
मिति ज्ञानस्य ज्ञानहेत्यर्थः, प्रकारपूरणात् । किन्त्विति, ज्ञाना-

यावाधेन प्रामाण्यात् यथाक्रमेण मण्डलीं कुर्यादित्यस्याप्रामाण्येऽपि कुर्या-
दित्यस्य प्रामाण्यं, तथापि पूर्वोक्तदोष एव तात्पर्यं । अविभागमन्याद,

अनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानञ्च तथोपपादित-
मेव किञ्च परकृतिसाध्यत्वमज्ञात्वापि स्वकृतिसाध्येष्ट-
साधनताज्ञानात् स्वकल्पितलिप्यादौ यौवने कामो-
द्रेकात् सम्भोगादौ प्रवृत्तेश्च तदेव प्रवर्त्तकम् । वस्तु-
तस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं कृत्या साध-
यामीतीष्टा सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् ।
अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानात् असिद्ध-
विषया कृतिसाध्यत्वेनेष्टा प्रायते इच्छाया असिद्ध-

गतपाकविशेषकेति शेषः । 'कृतिसाध्यताज्ञानञ्चेति स्वकृतिसाध्यता-
ज्ञानञ्चेत्यर्थः । 'तदेवेति स्वकृतिसाध्यतेष्टभावनत्वज्ञानमेवेत्यर्थः,
इदमुपलक्षणं स्वकृतिसाध्यताज्ञानदशायामपि कृतिसाध्यत्वेन परकीय-
कृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेरपि द्रष्टव्यं । 'सिद्धविषयकेति,
परकृतिसिद्धपाकविषयकेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन पर-
कीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'सिद्ध इति, परकृतपाक इति शेषः,
'असिद्धस्य च' कर्त्तव्यानागतपाकस्य च, 'अज्ञानात्' कृतिसाध्यत्वेनाज्ञा-
नात् । इदमुपलक्षणं यदंशस्याज्ञानं तस्येच्छायां प्रकारत्वावभा-
वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । 'सिद्धविषयात्' परकृतिसिद्धपाकविषयात्, 'कृति-
साध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'कृतिसाध्य-
त्वेन' स्वकृतिसाध्यत्वेन, 'असिद्धविषयलेति, बाधकाभावे मदंशविषयत्व-
'किञ्चेति, शब्दस्यैव विदुष्यति, 'वस्तुतस्त्विति । अन्वेवमपि गौर्वं विपरीतय-
ज्ञात्, 'अस्तु' चेति मति, वज्रवदनिष्टागतकावज्ञानस्य त्वयापि प्रवर्त्तकत्वेनाभ्युपेयं

विषयत्वस्वभावत्वादेकप्रकारकत्वेन ज्ञान-चिकीर्षयोः
कार्य-कारणभावो न त्वेकविषयत्वे सति गौरवात्,
इच्छाया अनागतविषयत्वात् तस्य पाज्ञानात् तथात्व-
दर्शनात् सुखादीच्छाशामयेवमिति चेत्, न, असिद्ध-
विषयेच्छानुरोधेनानागतज्ञानोपायस्य दर्शितत्वात् ।
अस्तु चैवं, तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव
व्यावर्तकमस्तु स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-फलका-
मनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् इष्टसाधनताज्ञानज्ञानस्य
फलकामनाज्ञानस्य च हेतुत्वे मानाभावात् ।

स्वभावाच्चेत्यापि बोध्यं । हेतुन्तरमाह, 'इच्छाया' इति, 'अज्ञानान्'
ज्ञानाभवात्, 'तथात्वदर्शनात्' समानप्रकारकत्वेन कार्य-कारण-
भावकल्पनात् । 'अनागतज्ञानेति अनागते कृतिसाध्यताज्ञानेत्यर्थः ।
'कृतिसाध्यताज्ञान इति पाकत्वप्रकारेण परकृत्य कविशब्दे कृति-
त्वरूपेण परकीयकृतिसाध्यताज्ञान एवेत्यर्थः, 'व्यावर्तकं' विशेषणं,
'अस्तित्वभ्युपगमवादः, 'स्व-परकीयेति स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-
स्व-परकीयफलकामनयोर्ज्ञानापेक्षेत्यर्थः, ।

'न्याः' प्राभाकरन्याः, स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेवेत्येवकारेण
बलवदनिष्ठाननुपन्वीष्टसाधनतालिङ्गकत्वस्य अयच्छेदः प्रकृतिसाध्य-

अनभ्युपगमे वा ततोऽप्यस्य गुणत्वात् । यद्वा एतदस्वरसादाह, 'ज्ञानज्ञानस्येति,
एतेनातिनवीनमतमप्यपाक्षं, 'न्याः' प्राभाकरन्याः, 'इष्टत्वे', 'इष्टसाधन-

नव्यात् स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकं तेन स्वक-
 त्वसाधे दृष्ट्यादौ कारीर्याच्च कृषीबलस्य न प्रवृत्तिः ।
 न च सञ्जातबाधस्य विषमक्षणे प्रवृत्तिप्रसङ्गः, स्वक-
 त्वसाध्यताज्ञानविषये दृष्टत्वस्य स्वरूपसतः प्रवृत्तौ
 सहकारित्वात् । न च सञ्जातबाधस्य विषमक्षणादा-
 विच्छासि, दृष्टसाधनत्वेनाज्ञानात् अतीतभोजनेऽप्यत-
 एव न प्रवर्तते तृप्तेः सिद्धतया दृष्ट्याविरहेण भोजने

ताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वादेव दृष्ट्यादौ प्रवृत्तिवारणसम्भवात् स्वांगप्रवे-
 जस्य प्रयोजनं तत्र नास्तीत्यन उक्तं 'कारीर्याच्चेति, ^(१) । 'सञ्जात-
 बाधश्चेति गृहीतबलवदनिष्टानुबन्धितकस्य पुद्गलस्येत्यर्थः । इद-
 मप्युपलक्षणं अगृहीतेष्टसाधनत्वकस्य चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग-
 इत्यपि बोध्यं । 'दृष्टत्वस्य' दृष्ट्यायाः, 'प्रवृत्ताविनि, चिकीर्षायाः-
 चेत्यपि बोध्यं । दृष्टसाधनताज्ञानमपेक्ष्य लाघवादिनि भावः ।
 'विषमक्षणादावित्यादिना चैत्यवन्दनादिपरिषद्, 'दृष्टसाधनत्वेनेति,
 बलवदनिष्टानुबन्धीष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, तथाच चिकीर्षादिकारणी-
 भूतेन्द्रः प्रति दृष्टसाधनत्वादिज्ञानं हेतुरिति भावः । 'अतएव'
 दृष्टत्वाभावादेव, 'तदुपाधिकेति दृष्टसाधनताज्ञानाधीनेत्यर्थः । इद-

(१) अथगृहीतवर्तकस्यविशेषः कारीर्योपपत्तौकते ।

तत्त्वप्रकारकेत्यायाः सहकारित्वमिति भावः । तेन मुख्यप्रकारककृति-

तदुपाधिकेष्टत्वाभावादतीततृप्ताविच्छा नास्तीति तत्-
साधनेऽपीष्टत्वाभावादेव न प्रवृत्तिः । न चैवं पाके न
प्रवर्त्तते तस्य स्वरसतद्वृत्त्याभावादिति वाच्यं । इष्टसा-
धनत्वज्ञानेन तस्यापीष्टत्वात् । हन्तैवं प्राथमिकत्वा-
दिष्टत्वाद्यमवश्यापेक्षणीयत्वाच्च कृतिसाध्यत्वं सतीष्टसा-
धनताज्ञानमेव चिकीर्षाकारणमस्त्विति चेत्, न,
इष्टसाधनत्वाभावेऽपि भोगे चिकीर्षासत्त्वात् तस्यां
स्वकृतिसाध्यत्वज्ञाने मतीष्टत्वमेव कारणं न त्विष्टसा-
धनत्वं व्यभिचारात् । पाकादौ तद्व्यवस्थितिरेकाव-

सुपलक्षणं भोजनस्य विद्वत्त्वादपि तच्चेष्टाविषयव्यवस्थादिति
मन्तव्यं । 'तस्याधनेऽपीति तत्स्वरूपायोग्ये भाविभोजनेऽपीत्यादि-
यतो न पौनहत्यं । 'स्वरसत इति इष्टसाधनताज्ञानं विना इष्ट-
त्वासम्भवादित्यर्थः । 'इष्टसाधनताज्ञानेनेति श्रोतृनादिरूपेष्टसाधन-
ताज्ञानेनेत्यर्थः । 'चिकीर्षाकारणमिति चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च
कारणमित्यर्थः^(१) । 'इष्टसाधनत्वाभावेऽपि' इष्टसाधनत्वज्ञानाभावे-
ऽपि, 'तस्यां' चिकीर्षायां, 'न त्विष्टसाधनत्वं' न त्विष्टसाधनत्वज्ञानं,
'व्यभिचारात्' नियतपूर्ववर्त्तिताभावात् । न चोपायवृत्तिविशेष-

(१) समानविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति प्रवृ-
त्तित्वावच्छिन्नञ्च प्रति कारणमित्यर्थ इति ग० ।

पीडत्वोपक्षीणौ, एवं भोगेऽपि प्रवर्त्ततेति चेत्, न,
इष्टसाधनतापक्षेऽपि मुक्तिरूपेष्टसाधने सुखे प्रवर्त्ततेति
तुल्यं । सुखे चिकीर्षा भवत्येव क्वचित् न भवति क्वतेः

तावच्छेदकत्वं प्रत्यासत्तिः उपायत्वञ्च सुख-दुःखाभाव-तदनुभवेतरत्व-
मिति वाच्यं । गौरवात् इच्छेष्टमः धनताज्ञानयोः कार्य-कारणभावे
उपायत्वप्रवेशोभयसम्मतत्वात् कृतिसाध्यताप्रकारकवृक्षादीन्वानु-
रोधेन इच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य पृथक्चेतुतायाश्च तत्र मते-
ऽप्यावश्यकत्वादिति^(१) भावः । 'तदन्वय-व्यतिरेकौ' इष्टसाधनता-
ज्ञानान्वय-व्यतिरेकौ, 'एवं' प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानस्यानपेक्ष-
णीयत्वे, 'भोगेऽपीति, 'भोगः' सुख-दुःखाभावसाक्षात्कारः, तस्य
स्मृत एव इष्टत्वात् शरीरादिषु तदुपादानत्वसम्भवादिति भावः ।
'सुखे प्रवर्त्ततेति सुखरूपेण सुखे प्रवर्त्ततेत्यर्थः । न चेष्टापत्तिः,
तस्य तेन रूपेण साध्यत्वाच्चप्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावादिति भावः ।
'सुख इति, सुखत्वरूपेणेति शेषः । 'सिद्धवृत्तीति सिद्धकारणका-
सिद्धक्रियावृत्तिधर्मप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः, सुखत्वनिष्ठप्रकारत्वा-
न्नाभावेन कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादिति

(१) न्यायमतेऽप्यावश्यकत्वादित्येति ख०, ग० ।

पूर्वं तमेवैकमानत्वमभिमतमिदानीमतौतत्वमिति न पूर्वोभेदः, 'तुल्यमिति,
नस्तुतः स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावात् तत्र क्वचित् इति भावः । 'इष्ट-
साधनतेति, न हि चिकीर्षान्योपायेच्छात्वं तज्जन्यतावच्छेदकं, गौरवादिति

सिद्धस्यसिद्धक्रियाविषयत्वनियमादिति चेत्तुल्यं ।
तस्मात् स्वकृतिसाध्यत्वं विधिरिष्टत्वं सहकारीति, नैवं,
इष्टसाधनताज्ञानस्योपायेच्छायां हेतुत्वावधारणात्-
स्यास्तज्जन्यत्वनियमादिच्छायाः स्वविषयेकानुत्यादक-

शेषः । सिद्धकारणकेति च उपादानप्रत्यक्षमनसम्भवे. 'तुल्यमिति
भोगस्यापि क्रियात्वाभावेन भोगत्वनिष्ठप्रकारत्वान्तर्भावस्यापि कृति-
साध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वात्पादयितुं न प्रवृत्तिरित्यर्थः,
क्रियात्वञ्च दुःख-तदभाव-सुखभोग-परमापूर्वत्वान्यत्वं. 'स्वकृति-
साध्यत्वमिति स्वकृतिसाध्यत्वमेवेत्यर्थः. 'विधिः' प्रवर्तकज्ञानविषयः,
तथाऽनुपायस्येष्टत्वं इष्टसाधनताज्ञानं कारणसम्बन्धमन्यते इति तस्य
कारणत्वे कल्पमाने लाघवादुपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येव कल्पनात्
उपायचिकीर्षायामपि तज्जन्यत्वं दुर्ध्यारं, न हि तस्मापि उपाय-
चिकीर्षातेन तज्जन्यत्वं, चिकीर्षात्वस्यार्थव्यपिद्वयमिति समाधत्ते,
'इष्टेति, 'उपायेच्छायां' उपायेच्छात्वावच्छिन्ने, 'तस्याः' उपाय-
चिकीर्षायाः, 'तज्जन्यत्वनियमादिति, तथाच इष्टसाधनताज्ञान-कृति-
साध्यताज्ञानादेव उपायचिकीर्षामन्वयं किमवान्तरेच्छाकल्पनेनेति
भावः । ननु तथापि प्राथमिकन्यायमतापेक्षया नव्यमतं सम्भवेत्यत-
थाह, 'इच्छाया इति, फलेच्छाया उपायेच्छाहेतुत्वेन तत्र
व्यभिचारवारणाय 'स्वविषयेति स्वविषयविषयकेत्यर्थः, सममाना-

भावः । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजगत्तात्वेन चिकीर्षाहेतुत्वमिति नोक्त-
व्यभिचारः । 'इच्छाया इति, आकाश इति, अथवापि तत्वेन तदर्थं सिद्धान्ता-

त्वनियमाच्च । ननु सिद्धौदनः कुतः पाके न प्रवर्तते,
 ओदनमाचस्य सिद्धत्वेनेष्टत्वाभावात् । अतएवातीत-
 भोजनादौ न प्रवर्तते अतीततृष्णादाविच्छाविरहात् ।
 ननु सामुद्रिकविदाख्याते भावियौवराज्ये भोगसाधने
 स्वकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वज्ञानात् कुतो न प्रवर्तते,

धिकरणेत्यपि बोधः, तेन नेष्टरेच्छायां व्यभिचारः । यद्यपि मणि-
 कृष्णते फलेच्छा गोपायेच्छाहेतुः किन्तु दृष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतु-
 तायां अवच्छेदिकेवेति व्यर्थं विशेषणं, तथापि यत्तथे फलेच्छायाः
 कारणतावच्छेदकत्वे तत्कालीन-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकत्वेना-
 नुगुणमात् फलेच्छा न कारणतावच्छेदिका परन्तु कारणमेव
 तत्त्वमेवेदं । इदमापाततः तावता चिकीर्षा प्रति तद्धेतुनास्तु न
 तु प्रवृत्तावपि चिकीर्षयेवान्तर्यासिद्धत्वात् । न च व्यापारेण व्या-

दिति भावः । वस्तुतः पाकादविष्टसाधनताज्ञानादिच्छोत्पत्तिसमये तद्धेतो-
 रेनेतिन्यायाच्चिकीर्षैव जायते तज्ज्ञाने कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वसम्भवात्
 न त्वन्तरापीच्छान्तरकल्पनं गौरवाभ्यामावाञ्च । अपिच कृतिसाध्यत्वज्ञाने
 प्रवृत्तिहेतुतया व्यवस्थितेऽतिप्रसङ्गवारणार्थमिष्टसाधनत्वं तत्र विद्यतयाव-
 च्छेदकमात्रं कल्प्यते न तु कारणान्तरं गौरवात् यथा दृष्टपुरुषोर्वर्तज्ञाने
 वैप्रिच्छामेववच्छेदकं कल्प्यते न तु भेदाद्यद्वहेतुत्वादिकमिति भावः । स्व-
 रूपसादृश्यत्वाद्दौ पृच्छति, 'अन्विषति' तथाच तन्नेष्टत्वाभावात् प्रवृत्त्यभाव-
 इति तदेव हेतुरिति भावः । उक्तं 'ओदनेति, तथाचेष्टसाधनत्वज्ञानाभा-
 वादेव तत्र तदभावादिति भावः । 'असिद्धत्वादिति, राज्ये न प्रवर्तते इति

भाविराज्यस्यासिद्धत्वात् प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमात्

पारी नान्यथासिद्ध इति वाच्यं । तद्व्यापारत्वस्यैवासिद्धेः । न चैवं
कृतिमाध्यताज्ञानस्य उपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयमाधनताज्ञानस्य च
प्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं । इष्टापत्तेः ज्ञानं कृतिकारण-
मिति सिद्धान्तस्य उपादानप्रत्यक्षमादादौवोपपत्तेः । इदं पुनरवधेयं
यदि भोगादिरूपेष्टसाधनताज्ञानदशायां सुखादौ साध्यतया प्रवृत्तिः
भ्रामाणिकौ तदा पुनरिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वभावश्चक-
श्चन्यथा इष्टसाधनताज्ञानदशायामपि^(१) साध्यतया तत्र प्रवृत्तिप्रस-
ङ्गात् तस्य स्वतएव चिकीर्षाविषयत्वात् कृतिसाध्यताज्ञानत्वं न
हेतुरेव चिकीर्षयान्यथासिद्धत्वादिति । 'कुत इति, श्रोतृनसाधनत्व-
ज्ञानस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य च सत्त्वादिति भावः । परिहरति
'श्रोतृनमाचक्षेति, 'इष्टत्वाभावादिति, इष्टसाधनताज्ञानविरहादिति
शेषः । 'इच्छाविरहादिति इच्छाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानविरहा-
दित्यर्थः, तथाच फलेच्छाभावेन चिकीर्षाविरहाच्च प्रवृत्तिरिति
भावः । 'भाविद्यौवराज्य इति भाविराजमिहासनादौक्षणविशेषे
दित्यर्थः, 'न प्रवर्तते' न वाक्ये प्रवर्तते । भान्तः सङ्गाधत्ते, 'भा-
विराज्यस्येति, 'राज्योपायेति राज्योपायत्वेन राज्योपायपरिचया-
सेत्यर्थः, न प्रवृत्तिरिति शेषः । ननु तथापि राज्योपाये देवता-
राधनादौ प्रवृत्तिः स्यात् तदुपायस्य पुष्पादेर्ज्ञानमत्तात् कृतिसाध्यत्वे

(१) इष्टसाधनताज्ञानदशायामपीति क० ।

राज्योपायापरिचयाच्च । तत्परिचये च प्रवर्त्तत एव
 देवताराधनादाविति चेत्, न, सिद्धे चिकीर्षाविरहेण
 यागादावप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् देवताराधनादेरप्यसिद्धत्वे-
 न तत्राप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । किञ्च राज्योपायापरिचये
 तत्र मा प्रवर्त्तिष्ट स्वकृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञाते राज्ये
 प्रवृत्तिप्रसङ्गे किमायातं । न हि कृतिसाध्येष्टसाधन-
 त्वेन ज्ञानेऽपि तदुपायज्ञानं तत्र प्रवर्त्तकं, गौरवात्
 भिन्नविषयत्वाच्चेति चेत्, मैवं, यौवने हि तावत्

सर्वाष्टसाधनताज्ञानमन्ताच्चेत्यत आह, 'तत्परिचये चेति कृतिनाथ-
 त्वेष्टसाधनलोपायानां परिचये वेत्यर्थः । भ्रमं निराकरोति, 'सिद्धे
 चिकीर्षाविरहेणेति, अस्मिद्भूतं च प्रवृत्त्यविषयत्वनियमेनेति शेषः ।
 तत्र प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमेऽपि चिकीर्षाया अस्मिद्भूतविषयत्व-
 नियमस्य तयाप्यभ्युपगमादिति भावः । 'देवताराधनादेरिति,
 तस्मादुपादानताख्यप्रवृत्तिविषयत्वस्यैव सिद्धवृत्तित्वनियमो न तु
 साध्यताख्यप्रवृत्तिविषयतायाः तस्या अप्रसिद्धमाचष्टन्निवात् इत्यवश्यं
 स्वीकरणीयमिति भावियौवराज्ये साध्यतया प्रवृत्तिनानुपपत्तेरिति
 भावः । द्वितीयच्छेत्^(१) निराकरोति, 'किञ्चेति, 'तत्र मा प्रवर्त्तिष्टेति
 राज्योपायत्वेन राज्योपाये मा प्रवर्त्तिष्टेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिप्रसङ्गे' साध्य-
 तथा प्रवृत्तिप्रसङ्गे, 'न ज्ञाति, इदमापाततः उपादाननिष्ठप्रवृत्ति-
 विषयसाधनताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकतया राज्योपायत्वरूपेण

(१) द्वितीयभ्रमहेतुमिति क० ।

प्रवर्तत एव राज्ये, बाल्ये तु राज्योपायमकृत्वा मत्-
कृत्येदानीं राज्यं न सिध्यतीति स्वकृत्यसाध्यताज्ञाना-
देव न प्रवर्तते यथा तण्डुलं विना पाके स्वकृत्य-
साध्यताज्ञानात्, राज्योपाये तु स्वकृतिसाध्येष्टसाधन-
त्वेन ज्ञाते देवताराधनादौ प्रवर्तत एव । अतएव

राज्योपायज्ञानं विना राज्ये प्रवृत्त्यसम्भवात् परन्तु राज्योपायत्वेन
राज्योपायस्य सिद्धामनादेः प्रत्यक्षदशायामेव भाविराज्ये प्रवृत्त्या-
पत्तिर्दृष्ट्या । 'मत्कृत्येदानीमिति इदानीं नूनमत्कृत्येष्टसाधन-
साध्यताज्ञानादिति इदानीं नूनमत्कृत्यसाध्यताज्ञानादित्यर्थः । तथाच
तत्कालीनं तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्ति-
साध्यताज्ञानं हेतुरिति भावः । 'तण्डुलं विना' तण्डुलविरहदशायां,
'स्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्' इदानीं नूनमत्कृत्यसाध्यताज्ञानात्, 'पाके-
दिति, 'न प्रवर्तते' इत्यनुषज्यते । ननु तथापि राज्योपाये देवता-
राधनादौ तदानीं प्रवृत्तिर्न स्यात् इत्यत आह, 'राज्योपाये
न्निति, 'स्वकृत्येति' इदानीं नूनमत्कृत्येष्टसाधन-
साध्यताज्ञानात् । ननु प्रोक्तवशात्-
पुरोडाश-याग-परमापूर्वेषु युगपत् कुतो न प्रवर्तते स्वकृतिसाध्यत्वे
षतीष्टसाधनताज्ञानस्याविशेषादित्यत आह, 'अतएवेति' इदानीं न-

शेषः । 'अपरिचयाच्च', राज्योपाये न प्रवर्तत इति शेषः । 'सिद्ध इति,
तथाच अगम्यगता असिद्ध एव प्रवृत्तिरभ्युपेया । अत्र राज्ये प्रवर्ततेत्यर्थः,
'इदानीमिति' इदानीं मत्कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकस्याभावाच्च तथा

ब्रीह्यवघातमकृत्वा पुरोडाशस्तमकृत्वा यागस्तमकृत्वा-
ऽपूर्व साधयितुं न शक्यत इति क्रमशोऽवघातादौ
प्रवर्त्तते न युगपत् सिद्धवृत्तिसिद्धक्रियाविषयस्वभा-
वत्वात् प्रवृत्तेः यागानन्तरञ्च नापूर्वं प्रवर्त्तते । कृत्यन्तरं
विनैव यागकृतितस्तत्सम्भवात् । इष्टसाधने चेष्टो-

नत्वस्य स्वकृतिविशेषणत्वादेवेत्यर्थः, 'ब्रीह्यवघातमकृत्वा मकृत्येति
ब्रीह्यवघातकृत्यनुत्तरकालीनमकृत्येत्यर्थः, एवं 'मकृत्येत्यनुषङ्ग सर्वत्र
व्याख्येयं, 'न शक्यत इतीति, ज्ञानादिति^(१) शेषः । तथाच सर्वत्र
एकदा इदानीन्तनस्वकृतिसाधनाज्ञानं नास्तीति भावः । 'क्रमशः'
क्रमश एव, 'अवघातादौ' अवघात-पुरोडाश-यागेषु, 'न युगपदिति
न युगपदवघात-पुरोडाश-याग-परमापूर्वेषु चतुर्षु प्रवर्त्तत इत्यर्थः ।
ननु यथा क्रमशस्त्रिषु प्रवर्त्तते तथा परमापूर्वं कथं न प्रवर्त्तते
इत्यत आह, 'सिद्धवृत्तीति, 'नापूर्वं प्रवर्त्तत इत्यन्तमेको पण्यः,
सिद्धकारणकामिद्धक्रियासाध्यकस्वभावत्वादित्यर्थः, साध्यत्वं विष-
यताविशेषः, तेन सिद्धस्य हविरादिहोपादानताम्यप्रवृत्तिविषयताशा-

(१) केवलमवृत्तिसाध्यताज्ञानादिनीति ख० ।

प्रवृत्तिरित्यर्थः, तर्हि राज्योपायमेव करोत्वित्यत आह, 'राज्येति, अन्यदा
कृतिसाध्यत्वादिना न जानायेवेति न प्रवर्त्तते अन्यथा तत्राप्रतौकारादिति
भावः । 'सिद्धेति' तथाच यागाद्यर्थितया पुरोडाशादौ प्रवृत्तिसिद्धिजन-
नन्तरमेवेत्यर्थः । नन्वेवमपि सङ्घातबाधोऽपि सविघातमन्त्रे प्रवर्त्तत तस्यापि
अस्तिमेष्टसाधनत्वात् कृतिसाध्यत्वात्वेत्यत आह, 'इष्टसाधने चेति ।

ल्लिखेऽपि न दोषः, उपादानप्रत्यक्षसम्यक्त्वे सिद्धकारणकेति, 'नापूर्वं प्रवर्तते' इति, तस्य क्रियात्वाभावादपूर्वादिभिरनस्य तत्त्वादिति भावः । ननु प्रागानन्तरमपूर्वं प्रवृत्त्यभावे कथमपूर्वात्प्रवृत्तिरित्यत आह, 'इत्यन्तरमिति । ननु तद्वर्षप्रकारक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तद्वर्षधर्मितावच्छेदक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिमाध्याज्ञानमेव हेतुरस्य किं कार्य-कारणभावे उभयदिशि तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेन भावियौवराज्येऽपि बाह्यदशायां कस्यचित् प्रवृत्तेः । न च तदनुपादाने यस्य बाह्यस्य भावियौवराज्यं भग्नकृतिसाध्यमपि नेदानीं नत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानं तस्यापि बाह्यदशायां भावियौवराज्ये प्रवृत्त्यापन्निरिति बाध्यं । तत्पुरुषीयराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्तेः सौर-नादिकास्त्रीनानिरिकाया अलौकतया तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणभूतस्य तत्तत्कालस्य विरहादेव बाह्यदशायां तत्पुरुषीयराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्त्यापादनासम्भवात् तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेषुपि वक्ष्यमाणयुक्ता तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति

न च केवलसुखजनके प्रतियोग्यप्रसिद्धा तदधिकदुःखजनकत्वमप्रसिद्धमिति बाध्यं । नध्यवस्थासेन इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखजनकत्वस्य विवक्षितत्वात् । वक्ष्यतस्तु इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखजनकं प्रसिद्धं तदन्यत्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषः । नचाजनकत्वं जनकत्वात्यन्ताभाव-जनकान्योक्त्याभावरूपतयाऽभिन्नं तथा च मिलितज्ञानहेतुतायां गौरवमनुभवस्य प्रत्येकज्ञानेऽपि फलसिद्धेः प्रत्येकहेतुतायासननुगम इति बाध्यं । प्रत्येकहेतुत्वेऽपि तावृष्टदुःखजनकत्वज्ञानविरोधित्वान्वेनानुगमादित्याहुः । ननु नान्तरीयकत्वमिष्टहेतुक्रियाजन्यत्वं, व्याप्यत्वं वा, तदपि दैहिकं, कालिकं वा, इष्टनिधत्तः

तत्तत्काशत्वेन हेतुत्वावश्यकत्वात् । न च क्षतिसाध्यताज्ञान-प्रवृत्त्येन
 विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या
 हेतु-हेतुमद्भावः किन्तु तत्पुरुषोयकृतिसाध्यताप्रकारक-तत्पुरु-
 षोयज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषोयप्रवृत्तित्वेन कार्यता यत्र साध्य-
 त्वाव्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषोयप्रवृत्तिः तत्र
 विशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति प्रकारता-विशेष्यता-
 वच्छेदकतोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिरेवमिष्टसाधनता-
 ज्ञान-प्रवृत्त्योरपि विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामा-
 नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या न हेतु-हेतुमद्भावः किन्तु तत्साधनत्व-
 प्रकारकतत्पुरुषोयज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषोयतदर्थप्रवृत्तित्वेन
 कार्यता यत्र तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन
 तदर्थिप्रवृत्तिः तत्र विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्साधनत्वप्रका-
 रकतत्पुरुषोयज्ञानमिति तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिरूपितप्र-
 कारता विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः

पूर्वकार्त्तव्यत्वं वा, नाद्यः अगम्यागमनादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः नरकस्थेष्टहेतुकिदा-
 जन्मत्वेन तदधिकत्वाभावात्, न द्वितीयः ततश्च तन्मरकस्य तदिष्टोत्पत्ति-
 निवृत्तत्वात् तत्तद्वैकाग्र्यसत्त्वात्, न तृतीयः इष्टोत्पत्तिपूर्वकार्त्तव्यसमञ्जस-
 पाकादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात्, नापि चतुर्थः उत्पट्टानिष्टपूर्वककिञ्चिद्विषयजनकत्वेन
 क्षायमानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अत्र वदन्ति इदानीन्तनचक्षुर्दृष्टेर्विषय-
 दुःखाजनकत्वे अस्य तात्पर्यं, हेमे च वक्तव्यं उत्पट्टत्वं जातिविशेषः, अतएव
 शशान्मस्य यदा नरकादौ न तादृशो हेमः तदा तज्जेतावपि प्रवृत्तिरन्यदा-
 निवृत्तिः । न च हेमे वक्तव्यमधिकं, दुःखसाधनस्यैव हेमविषयत्वेन पाकादाव-

पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारक-तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन यत्र साध्यत्वा-
ख्यविशेष्यतानिर्दिष्टप्रकारतासम्बन्धेन तादृशप्रवृत्तित्वं विशेष्य-
तावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति सामानाधिकरण्या प्रत्या-
सृजतिः, तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारकपुरुषान्तरीय-
ज्ञानादपि निरुक्तप्रकारतासम्बन्धेन तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्याप-
त्तिवारणाय तत्पुरुषीयत्वं ज्ञानस्यापि विशेषणं तत्तत्कालीनप्रवृ-
त्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालत्वेनापि दृष्टकारणत्वं तेन वर्तमान-
काले भावि-भूतकालीनकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानान् न वर्तमान-
काले भावि-भूतकालीनप्रवृत्त्यापत्तिः । न च तद्वारणाय तत्-
पुरुषीयत्ववत् तत्कालीनत्वेनापि ज्ञानं विशेष्यां किं तत्कालस्य
दृष्टकारणत्वेनेति वाच्यं । प्रतिपुरुषं कृतिसाध्यताज्ञानानां कार्य-
कारणभावेऽपु ज्ञानविशेषणतया तत्प्रवेशमपेक्ष्य सर्वपुरुषीयतत्काली-
नप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्तैककार्य-कारणभावकल्पनाया मत्र लक्ष-
त्वात् । न च तथापि तत्कालीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावदशायां
भाविराख्ये तत्तत्कालीनप्रवृत्तिर्मासु दृष्टसाधनताज्ञानरूपस्यान्य-
कार्य-कारणभावमर्यादया प्रवृत्तिसामान्यापत्तिर्दुर्वारिवति वाच्यं ।

मध्यैदिवादेरप्रामाण्यापत्तिः, यच्चोक्तसूक्तत्वं जातिनिश्चय इति तदपि
चिन्त्यं, उक्तटानुक्तटानादुक्तविषयकसमुच्चालनमाद्यत्र तदभयगोचरो-
द्देशः एकाग्रौ उक्तटोपाशौद्रुतकटस्तत्र कथं तज्जातिरित्याप्यवृत्तिरिति । न
च तत्र द्वेषद्वयं, ज्ञानादेरपि समूहात्मनस्तद्व्योक्तेरापत्तेः आगमोदीग-
मयात् क्रमविनिगमकाभावाच्च । यदि तत्र तथा तदा तत्रापि तुल्यं यदि
च तत्र तस्योपाधित्वं तदानुगमः तद्वदेवान्यत्रापि तस्योपाधित्वमपि निश्चयः ।

तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यतिरिक्तस्य प्रवृत्तिसामान्यकालीकतया
 यावद्विशेषसामयौवाधेनैव सामान्यबाधात्^(१) । न च एकस्मिन् काले
 एकस्य पुरुषस्य नानाप्रवृत्तिविरहात् तत्तद्भक्तिविश्रान्त एवायं
 कार्य-कारणभावः तथाचानेन कथं सामान्यकार्यापत्तिवारणं तत्त-
 द्भक्तिविश्रान्तकार्य-कारणभावेनापि सामान्यकार्यापत्तिप्रसङ्गवारणा-
 भ्युपगमं तत्तत्प्रवृत्तिव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेनैव
 हेतुतास्तु साधवात् किं तत्तद्भक्तिविश्रान्तगुतरधर्मस्यावच्छेदक-
 त्वात्परमेति वाच्यं । एतदनुरोधेनैव सर्वत्र धारावाहिकप्रवृत्ति-
 द्वाभ्युपगमात् प्रवृत्तिविशेषणीभूततत्तत्कालपदस्य तण्द्वयसाधा-
 रणतत्तत्कालपरं तथाच प्रवृत्तिद्वयसाधारण एवायं कार्य-कारण-
 भावः । नचोपादानप्रत्यक्षस्य भावात् प्रवृत्तिहेतुतया कथं सर्वत्र
 धारावाहिकप्रवृत्तिद्वयोत्पत्तिः प्राथमिकप्रवृत्त्युत्पत्तिकाल एव उपा-
 दानप्रत्यक्षेच्छयोरन्यतरस्य विनाशादिति वाच्यं । उपादानप्रत्य-
 क्षस्यानुपादानेच्छादारेव हेतुत्वाभ्युपगमात् साक्षात्साधनप्रवादस्तु
 लौकिकविषयत्वावच्छिन्नकारणत्वनिबन्धनः ।

(१) प्रवृत्तिसामान्यबाधादिति क०, प्रवृत्तिसामान्यवारणादिति ग० ।

अतएवोक्तकोटिके संशयेऽपि तत्र जातिरियुक्तं, अस्तु वा कृत्यत्वं जाति-
 स्तथापि शब्दवद्देवतादिकारणविशेषप्रयोज्यं हेतु वैजात्यमावश्यकमिति
 तत्प्रशङ्गापत्त्या द्वेनियुक्तमुक्तत्वं जातिस्तथापि शब्दवद्देवतादिकारणविशे-
 षप्रयोज्यं हेतु वैजात्यमावश्यकमिति तत्प्रशङ्गापत्त्या द्वेनियुक्तमुक्तत्वं अनेकं
 वाच्यं । तथाच तदनुरोधेन ज्ञानानुरोधमात् प्रवृत्त्यनुरोधमः लिङ्गादिपदशक्ति-

यत्तु तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयतत्तद्भूमिवाचिन्नसाध्यकप्रवृत्ति-
त्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्भूमिवाचिन्नविशेषक-तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरु-
षीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन कार्य-कारणभावः समवायवृत्ति-
तसामानाधिकरण्यं प्रथामन्तिः बाल्यकालीनराज्यत्वावच्छिन्नसाध्य-
कतत्पुरुषीयप्रवृत्तेरौक्त्या तत्कालान्तर्भावेन तदवच्छिन्नसाध्यक-
तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य कार्य-
कारणभावाकल्पनेन यावद्विशेषसामग्र्यवाधेनैव तदाने निष्ठसाध-
नताज्ञानादिरूपमागम्यमानधीसत्त्वेऽपि न तदवच्छिन्नसाध्यकतत्-
पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्काल-
त्वेन पृथक्हेतुत्वादेव बाल्यदशायां राज्यलघुर्भित्तावच्छेदकक-
रौतृककालीनस्वप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि न राज्यत्वा-
वच्छिन्नसाध्यकयौवनकालीनप्रवृत्त्यापत्तिः । न हि तत्तत्काल-तत्तत्पुरु-
ष-तत्तत्प्रकारमन्तर्भाव्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुकल्पनायां किं
फलमिति वाच्यं । तत्तद्भूमिवाचिन्नद्वन्द्वकस्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञा-
नसामान्यविरुद्धदशायां तादृशज्ञानसत्त्वेऽपि प्रकृतकालमन्तर्भाव्य^(१)
तद्भूमिवाचिन्नद्वन्द्वक-स्वकृतिसाध्यत्वबाधनिश्चयदशायां वा दृष्टसाध-

(१) राज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकयौवनकालीनप्रवृत्तिकालमन्तर्भावेति म० ।

यद्यानुपपत्तिश्च ! किं वा जगत्कल्पस्यान्योन्याव्यक्ताभावाभितयानुगमेन शक्ति-
ग्रहानुपपत्तिः । न च जनकत्वे विरोधित्वमनुगतमिति वाच्यं । तत्प्रकारक-
ज्ञानस्याप्रवर्तकत्वेन तच्च शक्तिग्रहकल्पनानर्हत्वात्, यद्यपि विद्यामभोजन-
अन्यसुखेष्टाविरहेष्टसाधनत्वामावादेवातिप्रसङ्गवारणे किमुक्तविशेषणेन ।

नानाविधादिरूपसामान्यसामयिकार्थादथा तत्प्रकारक-तत्पुरुषो-
 प्रवृत्तिसामान्यापत्तिवारणस्यैव तत्फलत्वात् इष्टसाधनताज्ञानादेरपि
 समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वात् तदापत्तेरप्युक्त-
 रीत्या तत्तत्कालकारणतया वारणसम्भवेऽपि कालादिकारणतया
 कारणान्तरस्य नान्यथासिद्धिरिति निघमात्, एवं तत्तत्पुरुषो-
 प्रवृत्तिलावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि पृथक्कारणत्वमुपेक्षं
 तेन न तत्पुरुषोच्यकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानवति पुरुषान्तरे सम-
 वायसम्भवेन तत्पुरुषोच्यप्रवृत्त्यापत्तिः । न च तादृशकृतिसाध्यता-
 प्रकारकतत्तत्पुरुषोच्यज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुपेयतां किं तत्तत्पुरुषाणां
 पृथक्कारणत्वेनेति वाच्यं । प्रतिकालं तत्तत्पुरुषोच्यकृतिसाध्यता-
 ज्ञानानां कार्य-कारणभावेऽप्यु ज्ञानविशेषणतया तत्तत्पुरुषप्रवेगम-
 पेक्ष्य सर्वकालीनतत्पुरुषोच्यप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्तैकतत्पुरुषका-
 रणताकल्पनाया एव लघुत्वात् । वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषोच्यप्रवृत्तिलाव-
 च्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि न पृथक्हेतुत्वं कलानीयं संयोगो-
 न्तरदेशदोः कार्य-कारणभावस्थले सामान्यतस्तत्तत्तद्व्यतिरेकमेतत्ताव-
 च्छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्य कृत्तृत्वादेव पुरुषा-

ननु यदि तत्तत्तद्व्यक्तित्वेन दुःखासम्भिन्नसुखत्वेन तत्वेच्छा तदा तस्य स्वतः
 प्रवृत्त्यापत्तिर्भवत्येव इत्येत्युच्यते दुःखासम्भेदापेक्षायादिति चेत्, अस्तु ताव-
 देक-प्रवृत्त्यापत्तेरुक्त्याविषयसाधनताज्ञानं प्रवर्तकमस्तु तदभावादेव तत्राति-
 शयप्रवृत्तिरिति किमुक्तविशेषणेन तच्चन्यदुक्तं द्वेयौक्त्येन शान्तौक्त्या-
 भावात् । यदि सत्त्वप्रवृत्त्यापत्तिरिति कस्यचिद्वागौक्त्यसम्भवेन निषेधानुपपत्त्या
 तत्तत्तद्व्यतिरेकताप्रवृत्तिरिति तुल्यं । एतेषां सत्त्वप्रवृत्त्याविषयदुःखान्नसत्त्वं तद्वि-

कारे तत्पुरुषीयप्रवृत्तेर्वारणसम्भवात्^(१) । न चैकूपेण कृतिमाध्या-
ज्ञानस्य कार्य-कारणभावे किमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेन
इष्टसाधनताज्ञानविरहकालमनाभावे तत्तत्प्रकारक-तत्तत्पुरुषीय-
प्रवृत्तिं प्रति तद्वर्धितवच्छेदक-तत्पुरुषीयवृत्तिसंभवाज्ञानस्य
हेतुत्वाकल्पनादेव इष्टसाधनताज्ञानविरहद्वारा तत्प्रकारकतत्पुरु-
षीयप्रवृत्त्यापादनासम्भवादिति वाच्यं । इष्टसाधनताज्ञानविरहद्वारा
थागमे भवत् इतीच्छावारणाय साधवादुपायेच्छासामान्यं प्रतीष्ट-
साधनताज्ञानस्य हेतुत्वे आवश्यकं प्रवृत्तिं अप्यपि तद्वहेतुत्वावश्य-
कत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यवामिद्विविरहाद्व्यथा प्रयुक्तम-
तेऽपीष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुतापत्तेरिच्छाया असंयमिद्वत्त्वा-
दिति । तन्न । एकस्यामेव सङ्ग्राह्यमनप्रवृत्तिव्यक्तौ प्रकारभेदेन
वृत्तरकार्य-कारणभावापत्तेः तत्तद्वर्धप्रकारकस्य कार्यतः पक्षे-
दककोटिप्रवेशे गौरवापत्तेश्चेति सिद्धान्तानुपायिनः । तद्विषयं,
एकस्मिन्नेव काले समनियतानन्तकालोपाधिसत्त्वादिनिगमनाद्विर-

^(१) वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयवृत्तिसा-
ध्यतत्प्रकारकतत्पुरुषीयज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तेन परमान्तरीयज्ञा-

तिसाधनताज्ञानवति पुरुषे प्रवृत्तिवारणासम्भवदिति शः ।

त्तिनमिति परास्तः । उक्तरीत्या निबन्धाद्यनुपपत्तेः द्वैवातिप्रतिपाद्यः कः न-
य्यताया निर्व्यक्तमशक्यत्वाच्चेति । वयस्तु ब्रूमः । एकवापि विषये एवमे-
व समयमेवाप्या द्वेच्छेदयोरीक्यवशादप्रवृत्ति-प्रवृत्तौ इत्यनुभवसिद्धं । एव-
मोक्तद्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकमिति नोक्तस्येन प्र-
वृत्त्यापत्तिः, न तु तदभावज्ञानं कारणं, तथाच तदननुगमत्वेऽप्यदोषः प्रतिबन्ध-
कानुगमस्यादोषत्वात्, निवृत्तिसामग्र्यत्वेन सत्प्रतिपक्षवत् साक्षादेव प्रति-

हेण प्रतिपुरुषं प्रतिकारं कालोपाधिभेदाद्गुह्यतरानन्तकार्य-
भावापत्तेः^(१) सर्वत्र धारावाहिकप्रवृत्तिवदकल्पने उपादानप्रत्य-
यसंस्थामन्त्येन कारणत्वकल्पने च गौरवापत्तेः तत्तत्कालीनमन्त-
प्रवृत्तिवाचस्त्विह प्रति तत्तत्कालस्य कार्य-कारणभावेऽप्युक्तरीत्या
समनियतकालोपाधिभेदेनानन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गाच्च ।

स्वतन्त्रास्त सामान्यतः स्वकृतिमाध्यप्रकारकज्ञान-विकीर्षयो-
रेव प्रवृत्तिरेतुलं न तु तत्तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिर्विमेवणीया । न
चैवं तत्तत्कालीनप्रवृत्त्यभ्युपगमादपि सामान्यतः स्वकृतिमाध्य-
प्रकारकज्ञानाद्वाविरोज्यादौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति शक्यं । प्रकरता-
सम्बन्धेन गत्पुरुषीयावृत्तिव्यावृत्तिस्त्विति प्रात तत्पुरुषीय-
विकीर्षावाचस्त्विह प्रति वा सामान्यतः स्वकृतिमाध्यप्रकारक-
ज्ञानकालीनतां भाविराज्यादिधर्मितावच्छेदक-मन्तकालीन-
मन्तिमाध्यभावप्रकारकज्ञानव्यक्तीनां तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेन भावि-
राज्यादिवृत्तिविशेषावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतिपद्यकत्वात् प्रति-
पद्यकभावकृतस्य कारणं राज्यमिदानीं मन्ततिमाध्यं पारम्विदानीं
मन्ततिमाध्य इति समन्तत्वमन्तज्ञानाद्वाज्यव इव पाकत्वेऽपि तत्तत्-

(१) प्रतिपुरुषमन्तर्भाष्यानन्तकार्य-कारणभावापत्तेरिति शब्दः ।

अन्यकतया । अनकज्ञानाविरोधिनः कथं प्रतिपद्यकत्वमिति प्रज्ञापि न, ता-
न्त्रादिप्रसिद्धिः इव ज्ञानस्य अनकज्ञानविषयकतया प्रतिपद्यकत्वात् । अत-
एवासप्रतिपत्तिपक्षित्वज्ञानमपि बाहुमितौ हेतुः तथाच तस्य विध्यर्थी-
यशान्नोक्तदोषः । उक्तत्वं जातिरुपाधिर्व्यव्ययदेतत् । अस्तु वा तदभावज्ञान-
मपि हेतुः तदोपलब्धहेतुविषयदुःखजनकत्वज्ञानस्य तदीयप्रवृत्तौ विशेष-

१५ सामान्यसामग्र्यैर्तर्क्यदयेति ग० ।

(१७) सामान्यतः भुक्तविशेषात्वेऽसामान्यत्वनिमित्तत्वात्सामान्यज्ञानवृत्त्या-
मेव प्रवृत्तिरित्यन्यत्रास्त्विति ग० ।

[illegible]

त्यत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं विशेषणं,

अनु वर्त्तमानस्वकृतिसाध्यत्व-द्विप्रविशेषरूपेष्टसाधनत्वयोः समू-
हालम्बनज्ञानस्य केवलमधुभोजन-मधुविषमभुक्तान्नभोजनयोर्मयचा-
विशिष्टत्वेऽपि कस्यचित्पुरुषस्य मधुभोजनत्वं एव प्रकारतया प्रवृ-
त्तिर्न तु मधु-विषमभुक्तान्नभोजनत्वे इत्यत्र किं वीजमित्यत आह,
'इष्टसाधने चेति प्रवृत्त्युपधायकेष्टसाधनताज्ञाने ऐत्यर्थः, 'इष्टोत्प-
त्तीति स्वजन्येष्टोत्पत्तीत्यर्थः, एवं प्रवृत्तिविषयः, तथाच स्वजन्ये-
ष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं
कारणमित्यर्थः, 'अधिकत्वं मित्तत्वं, मधु-विषमभुक्तान्नभोजने च
तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानविरहादेव न कस्यचित्प्रवृत्तिः यस्या तु
तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानमस्ति स प्रवर्त्तते एवेति । अन्वेयं स्वर्गिणां
केवलमधुखजनके कर्माणि गृह्यन्तेत्युक्तिः स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीय-
कदुःखाप्रमिद्धा तद्विधदुःखाजनकत्वज्ञानामभावात् । न च तत्रापि
स्वगणः प्रमिद्धा भ्रमरूपतज्ज्ञानमभाव इति वाच्यं । विशेषदर्शनेऽपि
तत्र प्रवृत्त्युत्पत्तिः न च स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुः-
खाजनकं यन्नदन्त्यत्रमित्यर्थः, स्वपदं भेदप्रतियोगिपरं, तथाच
केवलमधुखजनकेऽपि कर्माणि नाप्रविद्धिः^(१) तादृशदुःखाजनकत्वस्याग-

(१) स च केवलदुःखाजनकेऽपि नाप्रसिद्ध इति शङ्कः ।

शुभप्रत्यादिनाशकादस्यापि तथात्वं । अतएव श्रेयसाभिप्रेत्य द्रष्टव्यं किं
विशिष्टप्रवृत्तिरप्रवृत्ता उक्तैश्चाविषयसाधनताज्ञानमेव वा हेतुरतीति भातिप्र-
त्यक्षः । अतएव शङ्क-हेषयोक्त्यन्तरेण प्रवृत्तिरित्यग्रे विभावयिष्यति । अक्षये-

(१) प्रचुरतरोत्तरदुःखशशिवीजतथा ज्ञायमाने सुखजनमात्रजनने इति
ग० घ० ।

(१) योगिनमिति ध० ।

जसपि न कलझमिवादी निषेधान्वयानुपपत्तिरेव इत्युक्तमिति तदतिशय-
धोर्निषेधान्वयत्वात् । तथापि पुरुषभेद-समयभेदाभावेनैव प्रकृतोक्त्यर्थो-
पादयितुमशक्यतयाक्तस्य प्रवर्तकत्वे तत्रच निषेधान्वयानुपपत्त्या न भवेत्समा-

न तु तज्ज्ञानाभावः कारणं, किन्तु तद्देय विषयनया

कस्यचित्पुरुषस्य बलवद्देशः कस्यचित् न, एकस्यैव पुरुषस्य कदा-
चिद्वलवद्देशः कदाचित् नेत्यत्र किं निरुपपन्नमिति वाच्यं ।
प्रत्यक्षं प्रति दोषविशेषस्यैव बलवद्देशतरङ्गप्रधानकालीनत्वमादि-
त्यकीनामेव समवायव्यतिरिक्तसामानाधिकरणप्रत्यायनस्य तद्विशेष-
कबलवद्देशं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न चेत् यत्र प्रवृत्तिपञ्च
वर्तमानपुरुषस्य कुत्रापि विषये बलवद्देशोऽस्ति तत्र तत्काली-
न-तत्पुरुषीयबलवद्देशविषयजनकत्वस्याप्रसिद्धा तज्ज्ञानाभावेऽ-
प्रवृत्तिर्न न्यादिति वाच्यं । कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारण-
भावभेदाद्देशोऽस्मिद्धिकालीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तत्कालीन तत्-
पुरुषीयबलवद्देशविषयजनकत्वज्ञानस्यासिद्धत्वादिति भावः । अत्र
तादृशजनकत्वज्ञानं न हेतुः किन्तु तद्विषयवैति व्यापारजन-
द्वेषविषयतावच्छेदकोयोयोधर्मस्तद्वच्छिन्नजनकत्वज्ञानभाववृत्त एव
हेतुरिति केचिदाहुस्तस्मात्तमुपन्यस्य दूषयति, 'न हि तत्, 'तज्ज्ञा-
नाभावः' तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभाववृत्तः, 'तद्वत्' तादृशद्वे-
षविषयजनकत्वमेव, 'ज्ञाप्रवादिति काली-कारणभावैकवाच्यमिति
त्यर्थः । तादृशद्वेषविषयजनकत्व-तदभावयोरेतान्दर्शयितव्यतायाऽपि
केवलेष्टभावनतादिज्ञानात् प्रवृत्त्यनुत्पादस्यानुभवविरुद्धतया तादृश-

निषेधानुपपत्त्या व्याप्ताभिप्राय एव विधायः । अत्रैव कुतुभाज्जलौ वर्तमानौ,
प्रवर्तकानूक्तमेवेति सङ्ख्येयैराकलनीयं, २०३ प्रवृत्तयः सङ्ख्येयैराकलनीय-
दिक् ।

कारणतावच्छेदकं साधवात्* तेन मधु-विषसम्पृक्तान्-

द्वेषविषयजनकत्वाभावज्ञानस्य^(१) कारणतावश्यकतया तादृशद्वेषवि-
षयजनकत्वज्ञानाभावस्यापि कारणत्वे कार्य-कारणभावद्वयापत्ते-
रिति भावः ।

केचित्तु 'कारणतावच्छेदकमिति' इष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारण-
तायामवच्छेदकमित्यर्थः, तथाच तादृशद्वेषविषयजनकत्वविषयकेष्ट-
साधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तादृशद्वेषविषयजनकत्वनिरूपितविशेष्य-
तावच्छेदकत्वं इष्टसाधनतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वञ्च द्वयमेव
एकञ्च द्वयमिति न्यायेन कारणतावच्छेदकसम्बन्धः कार्यतावच्छेदक-
सम्बन्धश्च प्रकारत्वेवेति भावः । साधवादिति कार्य-कारण-
भावैकत्वाधवारित्यर्थः, तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वे
इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रयुक्तकारणतया कार्य-कारणभावद्वयापत्तेः ।
न च तत्रापि तादृशद्वेषविषयजनकत्वैष्टसाधनत्वयोर्विशेष्य-विशेषण-
भावे निनिगमकाभावेन गुरुतरकार्य-कारणभावद्वयं दुर्धारमिति
वाच्यं । एकञ्च द्वयमिति न्यायेन परस्परविशिष्टानामेव तादृश-
द्वेषविषयजनकत्वैष्टसाधनत्व-ज्ञानत्वानां त्रयाणां ज्ञाननिष्ठतया अव-
च्छेदकत्वात्, अवच्छेदकता तु व्यासज्यवृत्तिः । वस्तुतस्तु ज्ञानत्वेनैव
हेतुत्वं, न तु तादृशद्वेषविषयजनकत्वैष्टसाधनत्वयोर्विशेष्यतासम्बन्धेन

(१) तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानस्येति क० ।

* 'साधवादिति' कृतेष्टसाधनताज्ञानेनावच्छेदकमात्रं कथ्यते न त्वभावस्य-
कारणान्तरं गौरवादित्यर्थः । 'अन्यथा वेति' प्रवर्तकज्ञाने तदपि वा
विषयता अवच्छेदकमित्यर्थः ।

कारणतावच्छेदके प्रवेशः यथोक्तविशेषतः वच्छेदकतादयस्य कारण-
तावच्छेदकसम्बन्धादेवातिप्रसङ्गविरहात्, 'विषयतया कारणताव-
च्छेदकमित्यस्य मूलस्य विशेषतानिरूपकतया सम्बन्धवच्छेदक-
कारणतावच्छेदकमित्यर्थः' । न चैवं समूहात्मनज्ज्ञानस्यैव हेतुत्वे
पृथक् तादृशदेशविषयाजनकत्वज्ञानसत्त्वे तद्विषयनेष्टमाधनताज्ञा-
नात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं । दृष्टत्वात् फलेच्छा-फलमाधनता-
ज्ञान-तादृशदेशविषयाजनकत्वज्ञानानां युगपच्चिकीर्षापूर्वमेव ध्याना-
समयेन सर्वत्र समूहात्मनज्ज्ञानस्यैव फलोपधायकत्वादिति भाव-
दवाङ्मयः । तद्वत्, तादृशदेशविषयाजनकत्वज्ञानानां
अनन्तकार्य-कारणभावेषु दृष्टमाधनतादेशसमयेत्येव प्रथमिष्टमाध-
नताज्ञानस्य सर्वकालसाधारण्यतिरिक्तोक्तकार्य-कारणभावकल्पनाया
एव लघुत्वात् ।

अन्ये तु 'लाघवात्' कारणतावच्छेदकशरीरलाघवात्, अप्रा-
माण्यनिश्चयानास्कन्दितादृशदेशविषयजनकत्वज्ञानाभावतापेक्षया
अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितादृशदेशविषयजनकत्वनिश्चयत्वस्य अनु-
त्वात् अप्रामाण्यनिश्चयत्वस्य बहुपदार्थव्यतिरिक्तत्वात् । न च तादृश-
देशविषयजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां
प्रथममेव हेतुत्वमवश्यमुपेयं अनुमितौ परामर्शनिष्ठाप्रामाण्यज्ञान-
तयाच तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावानामनन्तकारणभावकल्पनापेक्षया-
प्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्ट-तादृशदेशविषयजनकत्वज्ञानाभावकल्पस्य
विशिष्टाभावस्य हेतुत्वकल्पनाया एव युक्तत्वादिति वाच्यं । यदि
तादृशदेशविषयजनकत्वज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानसत्तदभावात् प्रवृत्त्युत्पा-

दोऽनुभवसिद्धस्तदा तत्विद्याप्रामाण्यज्ञानाभावानां पृथक् हेतुताया-
 स्त्वाप्यावश्यकत्वात् अप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टतादृशदोषविषयजन-
 कत्वज्ञानाभावत्वेन गुरुतरधर्मेण कारणत्वकल्पनस्य च पुनरधिक-
 त्वात् । यदि च तदानीं प्रवृत्त्यनुत्पादो नानुभवसिद्धस्तदा ममापि
 तत्विद्याप्रामाण्यज्ञानाभावानां पृथक् हेतुताया अनावश्यकत्वादिति
 भाव इति प्राक्तः^(१) ।

‘मधु-विषेति वर्त्तमानस्वहृतिमाश्रित्य-हृत्प्रतिविम्बरूपेष्टसाधनत्वयोः
 सन्तुष्टात्मनश्चानन्तज्ञानत्वाविशिष्टत्वेऽपि केवलमधुभोजनत्वरूपेण प्रवृत्ति-
 दशायां मधु-विषसम्यक्काञ्चभोजनत्वरूपेण कस्यचित् दुग्धस्य न
 प्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्व तत्पुरुषीयमधु-विषसम्यक्काञ्चभोजननिष्ठ-
 हृतिमाश्रित्यतात्त्विकस्य तत्त्वात्मनोर्भाव्य तत्पुरुषीयमधु-विषसम्य-
 क्काञ्चभोजनत्वप्रकारकप्रवृत्तिं प्रति कारणत्वाकल्पनादेव न प्रवृत्ति-
 शक्यः किं तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनेन तत्तत्कारण-
 भेदेन तत्त्वद्वैतविवेकदुःखाजनकत्वज्ञानस्यानन्तकारणत्वकल्पनामपेक्ष-
 समवायव्यवहितगमात्ताधिकरणप्रत्यासन्न्या विवेकतः वच्छेदकमना-
 भाव्य वर्त्तमानस्वहृतिमाश्रित्येष्टसाधनत्वज्ञानयोः कारणत्वकल्पनस्यैव
 युक्तत्वादिति चेत्, न, तथापि तादृगदुःखजनकत्वज्ञानदशायां इष्ट-
 साधनताज्ञानगत्वेऽपि मधु-विषसम्यक्काञ्चभोजनं नम जायतामि-
 त्याकारञ्छवारणाय दृष्ट्वा प्रति तद्देतुत्वे आवश्यकं प्रवृत्तिहेतु-
 त्वस्याप्यर्थसिद्धत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धभावादन्वयेष्ट-
 साधनताज्ञानादेरप्युक्तीत्या प्रवृत्त्यहेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । नन्वेवं

भोजने न प्रवृत्तिः, परेणापि प्रवृत्तिपूर्व लिङ्गविशेषण-
त्वेन अन्यथा वा तज्ज्ञानविनियोगस्वीकारात् । नव-
व्याख्यायाससाध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवे^(१) ब्रह्मायासमाध्ये*

यत्रैतज्ज्ञानं विनापि केवलेश्वरमाधनतालिङ्गकज्ञानिमाधनाज्ञानान्
परेण प्रवृत्तिं स्वीक्रियते तत्र भवनात् प्रवृत्त्यपनापापनिवृत्त-
त्वाद्, 'परेणापीति, 'अन्यथा वेति लिङ्गविशेषणत्वेन वेत्यादि, 'उप-
योग-विशेषणभावस्य कामचारत्वादिति भावः । 'विनियोगः' उप-
योगिता^(२) । नन्वेवमव्यायाससाध्यसिद्धितसरोऽवगाहनात् तत्^(३)
विनापि नवृत्तिसम्भवे^(४) ब्रह्मायासमाध्ये दूरकभरोऽवगाहनात् तौ
प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तज्ज्ञानान्तरीयकदुःखे बलवद्देशनियमा-
दित्येवैष्टोत्पत्तिमाह, 'एवेति, 'सम्भवे' सम्भवज्ञाने, 'ब्रह्मायासमाध्ये'
यस्यैव ब्रह्मायासमाध्ये, इदमापाततः तदानीं तज्ज्ञानान्तरीयक-
दुःखे बलवद्देशनियमे मानाभावेन कदाचित् कदाचित् अव्याप-
नाध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवज्ञानेऽपि ब्रह्मायासमाध्ये प्रवृत्तिसम्भवेऽवगा-
हनीति ध्येयं । नन्वव्यायाससाध्यगङ्गास्नानादितः दूरगमभवज्ञानेऽपि

(१) अव्यायाससाध्यदेव स्वर्गस्थिसम्भवे इति क० ।

(२) विनियोगः उपयोगिता आवश्यकता वेति ग० ।

(३) अव्यायाससाध्यकूप्यावगाहनादित इति क० ।

(४) अव्यायाससाध्यसिद्धितसरोऽवगाहनादितो विनापि नवृत्तिसम्भव-
ज्ञान इति ग० ।

* 'ब्रह्मायासिति, तज्ज्ञानदुःखस्योत्पत्तेश्चैव नियमादिति भावः ।

न प्रवृत्तिः । अतएव श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि बहुवित्त-
व्ययायाससाध्ये ज्योतिष्टोमादौ फलभूमा कल्पयते

वज्रायाससाध्ये अग्निष्टोमादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तज्जन्यमाना-
रीयकदुःखे बलवद्दोषसम्भवात् अत आह, 'अतएवेति । केचित्तु
तादृशजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे युक्तान्तरमाह, 'अतएवेतीत्याहुः ।
बलवद्दोषविषयाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादेवेत्यर्थः, 'श्रुतस्वर्गफलकत्वं-
ऽपीति श्रुतस्वर्गफलकत्वस्याविशिष्टत्वेऽपीत्यर्थः, 'फलभूमेति अस्या-
यासमाश्रयज्योतिष्टोमादिजन्यरूपस्याश्रयज्योतिष्टोमादिनामान्यजन्य-
तावच्छेदकत्वात्वात् 'वस्तुत्कर्षरूपस्वर्गनिष्ठवैजात्यान्तरं' कल्पयते इत्य-
र्थः, न तु स्वल्पायासमाश्रयज्योतिष्टोमादिजन्यपन्नामेव फलनिष्ठ
वज्रतरकात्वापि वरूपं भङ्गाधिक्यरूपं वा वाङ्मयं कल्पयते इत्यर्थः
ज्योतिष्टोमादिस्थले फलनिष्ठवैजात्यात्कल्पयन्तैव वक्ष्यमाणदोषनिरास
सम्भवे निरुक्तफलवाङ्मयकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च किन्तु यत्र
वैजात्यकल्पनं न सम्भवति तत्रैव वज्रकालकापित्वादिरूपं वाङ्मयं
वाक्यते यथैकसुवर्णदानादौ तत्फलनिष्ठवैजात्यकल्पने शतसुवर्णदान-
जन्यफलत्वेऽप्येकसुवर्णदानजन्यतावच्छेदकजातिप्रसक्तावेकज्ञानन्तजातिम-
त्त्वज्ञानान्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावस्य वा कल्पनापत्तेः, अपूर्वम् च
शतसुवर्णदानादिजन्यत्वेव तादृशफलजनकतावच्छेदकमती मोक्ष-
प्रणाल्या अपूर्वम्ऽपि तद्दोषतादवस्थितिमिति मन्तव्यं । तादृशजनक-
त्वज्ञानस्य हेतुत्वे एव कथं तत्कल्पनं तदाह, 'अन्येति, यदि न
'हमेति, तथाच फलाधिक्यात्तज्जन्यदुःखे तादृशो न दोष इति भावः ।

अन्यथास्यायाससाध्यादेव स्वर्गसिद्धिसम्भवे तत्राप्रवृत्तौ
अननुष्ठानलक्षणमग्रामाण्यं तद्विधेः स्यात् ।

तत्कल्पनीयं किन्तु ज्योतिष्टोमत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन सामान्यकार्य-
कारणभाव एवाभ्युपगम्यः बृहज्ज्योतिष्टोमे कथमासा कल्पनेऽपि स्व-
ज्योतिष्टोमानुरोधेन तादृशसामान्यकार्य-कारणभावस्यावश्यक-भात्
स्वज्यज्योतिष्टोमजन्यतावच्छेदकरूपभावात्कारकत्वेन गौरवात् तद्वि-
त्यर्थः, 'अन्यथास्यायाससाध्यादेवेति, ज्योतिष्टोमादिति शेषः, 'स्वर्गसिद्धि-
सम्भवे इति सामान्यजात्यवच्छिन्नस्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानदशायामित्यर्थः,
'तत्र' यजुर्वेत्तव्यायासमाध्यज्योतिष्टोमे, 'अप्रवृत्तौ' अग्रामाण्ये, अ-
न्यथास्यासमाध्यादेव बृहज्ज्योतिष्टोमवच्छेदकवच्छिन्नसामाध्यजन्यता-
वच्छेदकवच्छिन्नोत्पत्तिसम्भवज्ञाने यजुर्वेत्तव्यायासमाध्यजन्यता-
त्तरौयकदुःश्वेऽवश्यं बलवद्देषोत्पत्तेरित्यभिमानः । 'अननुष्ठानलक्षण-
मिति तत्कालीनप्रचुरग्रामनकरूपमित्यर्थः, 'तद्विधेः' बृहज्ज्योति-
ष्टोमवोधकविधेः, स्वर्गनिष्ठोक्तार्थाख्यवैजात्यस्य तज्जन्यतावच्छेद-
कत्वेन न तादृशवैजात्यस्यैव तदानीमिच्छातिष्यतावच्छेदकतया
तदाश्रयस्य स्वस्यायासमाध्यादुत्पत्तिसम्भवज्ञानाभावात् तज्जन्यदुः-
श्वेऽवश्यं इति भावः ।

प्राञ्चस्तु 'अननुष्ठानलक्षणमिति कृतिमाध्यतानाववति कृति-
माध्यतप्रकारकत्वरूपमित्यर्थः, कृतिमाध्यतस्य विधिर्यत्वात् तस्य च
तत्र बाधादिति भाव इत्याहुः । तदसत्, स्वस्यायासमाध्याज्यो-
तिष्टोमात् स्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानविरहदशायाजेव तत्र प्रवृत्तिसम्भ-

बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वञ्च न विशेषणं बहुविधत्व-
यायामसाध्यबहुतरदुःखस्याप्यबलवत्त्वं कचिदल्पदुःख-
स्यापि बलवत्त्वं इत्यनुगतस्य तस्याभावात् । न चेष्टा-
पेक्षयानिष्टस्याधिकत्वं बलवत्त्वं । 'तस्याप्युक्तातिरिक्त-

वेन तद्वर्धकविधेस्तादृशप्रामाण्यासम्भवात् सामान्यतः कनिषाध-
त्वस्यैव विधिर्यत्वादिति सन्तर्कः ।

बलवदुःखाजनकत्वविषयकमिष्टसाधनताभ्यां कारणम् अस्मा-
दभावादेव ननु-विषयस्युक्तान्नभोजने कश्चित् पुरुषस्य न प्रवृत्ति-
रिति केचित्दृष्टान्, तत्पुनस्तुपन्यन्न दूषयति, 'बलवदिति, 'अनिष्ट-
पदं दुःखवरे, 'अथबलवत्त्वमिति कदाचिदवलम्बित्वमित्यर्थः, अन्यथा
कदाचिदपि तत्र बलवतरदुःखजनकत्वज्ञानदृशायां प्रवृत्तिर्न स्यादिति
भावः । 'कनिषदिति काल इति शेषः, अन्यथा तस्मिन्कालेन जाते
कर्मेष्टालस्यदृशायामप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । 'अनुगतस्य तत्वेति
अनुगतस्य तस्य दुःखनिष्ठबलवत्त्वमित्यर्थः, कदाचित्कालेन तस्य जा-
तित्वावस्थावादिति भावः । 'अनिष्टस्य' दुःखस्य, 'तस्यापीति आधि-
क्यस्यापीत्यर्थः, 'उक्तातिरिक्तस्य' स्वरूपेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वाति-
रिक्तस्य बलवद्देहेविवक्ष्यत्वातिरिक्तमेति यावत् । न च दुःखे
बलवत्त्वाख्याः जातिविशेषा एव ते च भरकादिदुःखवृत्तयः न तु
नान्तरीयकदुःखादिदृष्टयः^(१) रागाद्व्याधौ ते जातिविशेषास्तत्र

(१) न तु नान्तरीयकव्यमादिदृष्टय इति क०, ध० ।

स्थानानुगमात् । आस्तिकस्य* निषिद्धत्वेन ज्ञातेऽपि प्रवृत्तिः राग-द्वेषयोः कृत्तत्वेन नरकसाधनत्वज्ञान-तिरोधानात् । ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थ-

नोपस्थिता इति^(१) तदवच्छिन्नदुःखाजनकत्वभ्रमात् अगम्यागम-नादौ ते प्रवर्तन्ते अलसादौनाञ्च यागादिनामनैयकदुःखे तज्जा-तीयत्वभ्रमादप्रवृत्तिरिति वाच्यं । विनिगमकाभावात् नानायोग्य-श्रमादेवेव तज्जातयोः नरकादिदुःखे च तदुभय इत्यस्यापि सुवच-त्वात् । न च न कलञ्जं भक्षयेदगम्या न गच्छेदित्यादिनिषेधविधि-निर्धेय बलवद्दुःखाजनकत्वाभावो बोध्यते तत्कल्पदुःख एव ते वर्तन्ते अन्यत्र च तदुभय इति वाच्यं । निषेधविधेर्वैलव्यावच्छिन्नदुःखा-जनकत्वाभावो बोध्यते एव मालाभावादिति भावः । ननु वचन-द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे व्यास-वशिष्टादेरकजनकत्वेन ज्ञातेऽप्यगम्यागमनादौ कथं प्रवृत्तिः बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्व-ज्ञानविरहादित्यत आह, 'आस्तिकस्येति निषेधविधेः यागागम्याज्ञान-शून्यस्य व्यास-वशिष्टादेरित्यर्थः, 'निषिद्धत्वेन नरकसाधनत्वेन, ज्ञात-ऽगम्यागमनादौ, 'राग-द्वेषयोरिति अगम्यागमनज्ञानसुख-तदभाव-गोचरराग-द्वेषयोः कृत्तत्वेनेत्यर्थः, तज्जन्यनरकस्य तदानीं वचन-द्वेषविषयतयेति शेषः, 'तिरोधानादिति स्तोऽपि तस्यास्तिज्ञान-करत्वादित्यर्थः ।

(१) तदवृत्तित्वेन नोपस्थिता इति चेत् ख० ।

* 'आस्तिकस्येति, यद्यपि नरकसाधनत्वज्ञानेऽपि अगम्यैकज्ञात प्रवृत्ति-

अत्र मथाः तत्कालीन-तत्पुरुषीयेष्वादी तत्कालीन-
 तत्पुरुषीयबलवद्देवविषयाजनकत्वज्ञानं न हेतुः कालभेदेन पुरुष-
 भेदेन चानन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गात् भावाभावाच्च, न हीष्टसा-
 धनताज्ञानवत्तद्विलेखिनः क्वचिदिच्छाविलम्बः । न च यदा नरकादौ
 बलवद्देवो नरकसाधनत्वज्ञानश्चाप्यगम्यागमनादौ तदा तदेच्छा-
 वारणार्थं तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । यत्रादौ नरके बलवद्-
 देवस्मरः सुखेच्छा ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं
 तत्र तादृशसमूहालम्बनोत्पत्तिसमये (१) बलवद्देवतायात् इच्छादेः
 सम्भवेनापादभासम्भवात् यत्र वादौ सुखेच्छा ततो नरके बलवद्-
 देवस्ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं तत्र तज्-
 ज्ञानोत्पत्तिसमये फलेच्छानागादेवच्छाद्यनुत्पत्तिसम्भवेन तद्धेतुत्वे
 भावाभावात् यत्र वा आदौ तादृशसमूहालम्बनमेकं ज्ञानं ततः क्रमेण
 फलेच्छा-नरकदेशौ तत्र फलसाधनताज्ञानसागादेव इच्छाया अनु-
 त्पत्तेः । किञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीयेष्वादिकं प्रति तत्कालीन-
 तत्पुरुषीय-बलवद्देवविषयाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वं याग-पाकादौ
 क्वापि विकीर्षादिकं न स्यात् विकीर्षादिपूर्वं देव-फलेच्छा-तादृ-
 शाजनकत्व-फलसाधनत्वोभयविषयकज्ञानान्तरयाणां अन्यतमसावश्यं
 नागात् तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्देव तत्कालीन-तत्पुरुषीयफले-

(१) ज्ञानोत्पत्तिसमय इति ख०, ग०, घ० ।

रनुभवस्तिज्ञा तथापि तन्नरके नीलवटदेव इति तात्पर्यं, अतएव वैराग्य-
 दशायां तन्नोत्पत्तेनाप्तस्यैव शिष्टतिरिति ।

(१) द्वितीयोत्पत्तिद्वितीयक्षणा इत्यर्थः ।

काले समनियतानन्तकालोपाधिस्त्वाद्विनिगमनाविरहेण प्रतिपुरुषं
प्रतिकाशं कालोपाधिभेदाद्गुह्यतरानन्तकार्य-कारणभावकल्पनाम-
पेक्ष्य कतिपयज्ञानशक्तीनां तत्तद्गुणित्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यैव
लघुत्वादित्याहुः ।

अन्ते तु तादृशस्त्वपिप्रेषे इच्छावारणाय लाघवात् समानप्रका-
रताप्रमाणस्यः बलवद्देश एव कार्यकालवर्तित्वेन इच्छाप्रतिबन्धकः
फलगोचरबलवद्देश-तद्विषयसाधनताज्ञानयोः सत्त्वे उपायगोचरबल-
वद्देशवत्तावयवकत्वात् । न चैवं सुखत्वादिप्रकारेण सुखादौ बलवद्-
देशविषयदुःखजनकत्वभेदशायं सुखत्वादिप्रकारेण सुखादावि-
च्छापत्तिः सुख-दुःखाभावयोः द्वेषस्वरूपयोग्यतया कार्यसम्पन्नवर्तित्वेन
बलवद्देशस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वाम्भवादिति वाच्यं । इष्टत्वात् प्रा-
चीनैरपि बलवद्देशविषयदुःखजनकत्वज्ञानस्य उपायेच्छां प्रत्येव
हेतुत्वाभ्युपगमेन तदानीं सुखत्वादिप्रकारकेच्छाया इष्टत्वात् वा-
भाव्यतो विप्रोक्ततावच्छेदकत्वप्रत्यामत्येव बलवद्दिष्टसाधनत्वज्ञानस्य
बलवद्देशं प्रति हेतुत्वेन सुख-दुःखाभावयोरपि बलवद्देशसम्भवा-
च्चेति प्राहुः ।

केचित्तु बलवद्देशोऽपि न प्रतिबन्धकः अतिरिक्तप्रतिबन्ध-प्रति-
बन्धकभावकल्पने गौरवात् किन्तु गान्तरौघकदुःख-बलवद्देशका-
लीनसुखेच्छाभाक्त्वं सुखेच्छानिष्ठमेव उपायेच्छाजनकतावच्छेदकं
वैजात्यं कल्प्यते तदवच्छिन्नोत्पत्तिनिधमस्य प्रागुक्तरीत्या बलवद्-
देशोत्पत्तिनिधमवदुपपादनीयः^(१) । न चैवं यत्र फलद्वयगोचरसमूहा-

(१) विजातीयहेतुतरेच्छोपगमनालीनज्ञानाद्विजातीयैच्छां प्रति
प्रतिबन्धकत्वमादित्यधिकः पाठः क-चिन्तितपुस्तके वर्तते इति ।

निषेधानुपपत्तिः* तद्वशात्तस्य तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वात् ।

कामनेच्छानन्तरमेकस्य फलस्य साधन एव विकीर्णं तत्र नाम्नी-
यकदुःखे वलवद्द्वेषनिबन्धनोऽन्यस्य फलस्य साधने विकीर्णानुत्पादो
न स्यात् जातेरांशिकलाभावाद्भिति वाच्यं । तत्र युगपदिच्छादया-
नुपगमात् यत्तद्यौगपद्यत् तद्व्यौगपद्येऽपि धर्तविरहात् वलवद्-
द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि वलवत्तस्य जातित्वान्यथानुपपत्त्या देवद्वयौग-
पद्यस्योक्तरीत्या अवस्थाभ्युपेयत्वात् । न चोपपत्त्या प्रत्येक फलेऽका-
हेतुने तु सुखत्वादिप्रकारकेच्छायां तथाच वलवद्द्वेषस्य कार्यसह-
वर्तिनेताप्रतिबन्धकत्वे सुखत्वादिप्रकारेण सुखादौ वलवद्द्वेषनि-
बन्धदुःखजनकत्वमदृश्यां सुखत्वादिप्रकारेण तदेच्छापत्तिरिति
वाच्यं । इत्यात् सुखत्वादिप्राप्तविशेष्यतापेक्षेद्विनाप्रत्यासत्त्या
द्विष्टसाधनताज्ञानस्य द्वेषं प्रति हेतुतया च वलवद्द्विष्टसाधनता ज्ञा-
नसत्वेऽपि न तदानीं तेन रूपेण वलवद्द्विष्टसाधनता । अतएव सुख-
त्वादेर्नैवविषयतापेक्षेद्वलवत्तस्य रूपपायोपपत्त्या इत्याह ।

‘न कलङ्कमिति विनाशकवाणस्तृप्त्युपपत्त्यन्तरमापन्नं कलङ्क-
निराशा, ‘विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिरिति द्विष्टसाधनत्वव्याप्यर्थनिषेधा-
नुपपत्तिरित्यर्थः, (१) ‘तद्वशात्तस्येति । अथ मीमांसकमतवत् अवश्य-
भावे विध्यर्थेष्टसाधनत्वान्वयस्तथाच कलङ्कमवस्थाभावे द्विष्टसाधन-

(१) विध्यर्थनिषेधप्रमापकत्वानुपपत्तिरित्यर्थ इति ख०, ग०, घ० ।

* ‘विध्यर्थेति, यद्यपि नायं विधिः कलङ्कमवस्थास्य मीमांसकसादेकचैव

न आसुराविद्यादिवत् पर्युदासकलस्यैव विरोध-

मित्यन्वयः, विध्यर्थस्य दृष्टसाधनत्वस्य लोमसाधारणतया^(१) तस्य
प्रत्ययपरौघारूपेष्टसाधनत्वात् । न चेन्न प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था-
न्वितस्त्वर्थबोधकत्वमुत्पत्तिभङ्गः, विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य नञर्थ एवा-
न्वयादिति वाच्यं । साक्षात्परम्परासाधारणप्रकृत्यर्थान्वितत्वस्य तथा-
प्यनपाद्यात् विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य प्रकृत्यर्थान्वितत्वेऽपि कृतिसा-
धनरूपतदर्थमादायैव तद्व्युत्पत्त्युपपत्तेः कलस्यभञ्जनं कृतिसाध्यं
तदभावाच्च दृष्टसाधनमित्यन्वयबोधस्वीकारात् । न हि प्रत्ययानां
साधनत्वायै प्रकृत्यर्थान्वितत्वनिधमः, अन्यथा दृश्यमाणविद्वान्नेत्य-
मतिः विध्यर्थस्य बलवद्देशविषयदुःखाजनकत्वस्य प्रतियोगितया
नञर्थ एवान्वयादिति चेत्, न, तथा मति विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्या-
श्रुततामन्वयेनाप्योभयन्मुखोपस्थापकपदमभिप्रायतप्रकृत्यर्थ एवा-
न्वेतीति व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेरिति भावः । 'आसुराविद्यादिवदिति,
'आसुराविद्येत्यत्र यथा नञः सुरविरोधिनि विद्याविरोधिनि च
कलस्य भवेत्यर्थः, 'पर्युदासकलस्येति दृष्टाविरोधिनि लक्षणवेत्यर्थः,
तस्य चाभेदेन कलस्यैव विध्यर्थस्य नरकसाधनत्वस्य एकदेशे नरके-
ऽन्वितत्वमेति शेषः, 'विरोध्यनिष्टेति दृष्टाविरोधिनि नरकेत्यर्थः,
विरोधिष्व प्रतिबन्धकत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन दुःखस्येष्टाप्रतिबन्धकत्वा-

(१) योग-लोमसाधारणतयेति घ० ।

विधि-निषेधादुपपत्तेश्च, तथापि निषेधको व्युत्पत्त्युपको विधिप्रतिरूपकोऽपि

निष्ठसाधनत्वगोचरे, नमोऽस्तमस्तत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन
प्रतिषेधमात्रकत्वव्यापत्तेरिति चेत्, न, विशेष्यवति वि-
शिष्टनिषेधस्य सविशेषणे हीति न्यायेन विशेषणानि-

दिति भावः । 'अममस्तत्वादिति, अममस्तत्वात् नमोविरोधिनि-
सङ्गतायाः कायदृष्ट्यादिति भावः । 'क्रियेति प्राख्यातकृपेत्यर्थः,
तेन नेदं गमनमित्यादौ न व्यभिचारः । बलवद्देशविषयाजनकल-
विशिष्टेष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'विशेष्यवतीति,
'विशिष्टनिषेधस्य' विशिष्टनिषेधबोधकवाक्यस्य, 'सविशेषणे हीति-
सविशेषणे हि विधि-निषेधौ विशेषणसुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे
इति न्यायेनेत्यर्थः, 'सविशेषणे' विशिष्टे, 'विशेषणनिषेधपर्यवसायि-
तया' विशेषणान्तित्वेन निषेधबोधकतया, इतरविशेषणलेनोपस्थि-
तस्यान्यत्र विशेषणत्वेन नान्यथ इति व्युत्पत्तेरत्र सङ्कोचादिति भावः ।
'दृष्टोत्पत्तीति स्रजज्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकलाभाववदित्य-
र्थः, स्रजज्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वञ्च बलवद्देशविषयत्वं ।

मिथ्यानुयायिनस्तु 'विशिष्टनिषेधस्य' विशिष्टाभावस्य, 'सविशे-
षणे हीति, 'सविशेषणं' विशेष्यं, तत्सत्त्वे हि विशिष्टाभावो विशेषे-

प्रसूयेदिति शब्दः प्रवर्तकत्वजनकस्यैव विधित्वादिति बोध्यं । 'नञ-
इति, 'नञमि' शब्देऽपि न स्रजः परं इत्यत्रौ स्रज्यात्सुपसंक्रामावसक्तज्यो-
ऽपि पर्युदासजस्रज्यां तथापि विरोधिपरत्वं समस्तस्यैव व्यासे तु तद्विज्ञान-
भाजबोधनात् । न चात्रापि तथैवास्त्विति वाच्यं । तथा सतीष्टसाधन-
मित्यत्रापि न स्रज्यात्सुपसंक्रामावसक्तज्योऽनुदयादिति भावः । केचित्तु
पुनरुदासत्वात्, 'क्रियेति, 'विशेष्यवतीति, एतच्चातिरिक्तविशिष्टाभावा-

वैधर्ष्यवसायितया कलञ्जभक्षणमिष्टोत्पत्तिनान्तरी-
यकदुःखातिरिक्तदुःखसाधनमिति न कलञ्जं भक्षयेदि-
त्यनेन बोधनात् । इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामा-

वर्णाभाववत् इति न्यायेनेत्यर्थः, 'विशेषणनिषेधपर्यवसायितया'
विशेषणभावव्याप्यतया, 'बोधनादिति विशिष्टाभावरूपनिर्द्धारो-
पस्थितिद्वारा बोधनादित्यर्थः, इत्याहुः ।

अथ न्यायः बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्येष्टसाधनत्वविशेषणत्वेन
स्थातव्येण वा न विधर्ष्यत्वसम्भवः चागादिजन्यनान्तरीयकदुःखापि
यदा कदाचित् यस्य कस्यचित् बलवद्द्वेषविषयतया सर्वथाभेव वि-
धीनां अप्रामाण्यापत्तेः न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधिवत्ताय
मेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधेरपि प्रामाण्यापत्तेः । न चाद्वेषेधादौ
यदा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयबलवद्द्वेष-
विषयदुःखाजनकत्वमेव विधर्ष्य इति वाच्यं । कालभेदेन पुरुषभेदेन
पानन्नशक्तिकल्पनापत्तेः विशिष्य तत्काल-तत्तत्पुरुषाणां ज्ञात-
मशक्यत्वेन कालविशेष-पुरुषविशेषात्मभवेन विधिशक्तिप्राप्त्यभावाच्च
नाश्वमेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिवत्त कलञ्जं भक्षयेदिति निषेध-
विधेरपि प्रवर्तते तच्च यदा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्कालीन-तत्पुरु-
षीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्य तच्चापि सत्त्वात् । न च मासु तादृश-

नमुपगमेन बोध्यं । वस्तुतो विशिष्टनिषेधसिद्धौ ततोऽनुमानाद्विशेषणभाव-
सिद्धिरिति श्रेयं । तदननुपपत्त्यस्य विधर्ष्यात्मन्यपि यो निषेधान्वय-
सुप्रकाशयति तन्मतमुपपन्नस्य निराकरोति, 'इष्टेति । नोमांसकः श्रद्धते,

न्यतो निषेधानुपपत्तेर्वस्तुवदनिष्ठाननुवन्धीष्टमाधन-
त्वविशेषनिषेधतात्पर्यं, तथाचाशक्वविशेषनिषेधपरत्वं
नञ इति कश्चित् । तन्न । यथा ह्ययोग्यतया मच्छिद्रं
विहाय घटत्वेन तदितरान्वयी न तु क्षिद्रतरत्वेन युग-

दुःखाजनकत्वं विधेयः किन्तु निषेधविधेः प्रामाण्यवधानुपपत्त्या
पापाजनकत्वेऽपि विधिप्रक्रियादभावात् एव निषेधविधेः नञा बोध्यते
इति दास्यं । तथापि न विषं भक्षयित्वादिर्लौकिकनिवृत्त्यन्तर-
प्रमाणापत्तेर्दुर्वागत्यादिति न किञ्चिदेतत् । अस्त्यस्य निषेधविधौ
एव यदनिष्टं प्रमाणान्तरसिद्धं तदजनकत्वे विधिप्रत्ययस्य कल्पः, तत्र
यथाभवेन कश्चित्पापाजनकत्वं काल्पन्यवशाज्जनकत्वं तत्त्वोपाधौ
नञा बोध्यते इत्येव ननुमिति प्राक्तः ।

तादृशदुःखाजनकत्वं न विधेयं ज्ञातं जरीनाद्य इष्टमाधन्येति,
'सामान्यत इति कलञ्चभक्षणे इष्टमाधनताभावात्स्य निषेधानुप-
पत्तेरित्यर्थः, 'वस्तुवदनिष्टेति वस्तुवद्देश्यविषयाजनकत्वविशिष्टद्वार-
नतेत्यर्थः, 'अशक्वेति विधिपक्षयाशक्वस्यापि तादृशजनकत्वस्य-
विशेषणस्य निषेधबोधकत्वमित्यर्थः । 'यथा ह्येति, घटेन कलमा-
हरेत्यधेति शेषः, 'न तु क्षिद्रतरत्वेनेति न तु क्षिद्र-विधेयभावेन
घटे तादात्म्यसम्बन्धेन क्षिद्रतरप्रकारेणान्वय इत्यर्थः, क्षिद्रतरोप-
स्थापकपदाभावादिति भावः । ननु घटपटादेव शक्ता घटस्य लज्-
णया च क्षिद्रतरोपस्थितिः स्यादित्यत आह, 'युगपदिति युग-
पदेकस्य पदस्य वृत्तिद्वयजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दबोधजनक-

पट्टतिद्वयविरोधात् तथाचापि बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वेनानुपस्थितौ^(१) कथं तन्निषेधः । श्येनेनाभिचरन्
यजेतेत्यथ कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्टानु-

त्तविरहादित्यर्थः, 'तथाचापीति, विधिप्रत्ययादिति शेषः, 'बलव-
दनिष्टाननुबन्धित्वेनेति तत्प्रकारेणेत्यर्थः, 'अनुपस्थितौ' दृष्टसाधन-
त्वानुपस्थितौ, 'तन्निषेधः' तस्य निषेधेऽन्वयः, तदुपस्थापकपदाभावा-
दिति भावः । शङ्कते, 'श्येनेनेति, 'अभिचरन्' बधं कामयन् श्येनेन
यजेतेत्यर्थः, श्येनेनेति कर्मनामधेयं, 'अभिचारो बधः' बधो हिंसा
न तु मरणं, 'अप्रिमसकलयन्यासकृतेः, 'विधिप्रवृत्तिः' विधिः प्रा-
माण्यं, 'बलवदनिष्टेति बलवद्दूषेणविषयसाधनत्वादित्यर्थः, तथाच
बलवद्दूषेणविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्दूषेणविषयत्वात् तन्-
साधनोभूतस्य श्येनस्यापि बलवद्दूषेणविषयसाधनत्वेन विधयन्त्य
बाधितत्वाच्च प्रामाण्यसम्भव इति भावः । न च मा हिंस्यान् शरी-
भूतानीत्यस्य यज्ञीयपञ्चाङ्गानामनुरोधेन वैधर्म्येतरहिंसापरत्वा-
च्चात्रश्रुत्वात् श्येनजन्तुहिंसापि बलवदनिष्टासाधनमिति वाच्यं ।

(१) बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनानुपस्थितिरिति क० ।

'श्येनेनेति, अभिचारस्य हिंसात्वेन न हिंस्यात् सच्चि भूतानि इत्यनेन नि-
षिद्धत्वादित्यर्थः । न चाग्नीषोमीयपञ्चाङ्गिंसावदियमाश्रयमिदं शब्दबोधि-
तत्वादिति वाच्यं । न हिंस्यादित्यस्य रामप्राप्तहिंसाविषेधपरत्वात् श्येनेन
हिंसायाश्च रामप्राप्तत्वात् अग्नीषोमीयपञ्चाङ्गत्वस्य च कालार्थत्वेन वैधर्मा-

बन्धित्वात् इति चेत्, न, तत्र कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसा-
धनत्वमेव योग्यतयावेति न तु बलवदनिष्ठाननुबन्धि-
त्वमपि अयोग्यत्वात् । निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोप-

श्लेनजन्यहिंसाया वैधत्वविरहात् श्लेनेष्टिस्तु विधीयते न तु वैरिवधः
तस्य फलत्वात्, यज्ञीयपशालम्बनस्तु वैधं अग्नीषोमीयं पशुमालभेत
वायव्यं ज्ञागल्लमात्मभेतेत्याद्यङ्गविधियुतेः । न च तस्य वैधत्वाभावे-
ऽपि श्लेनविधेः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या निषेधविधेस्तद्विपर्ययत्वमिति
वाच्यं । श्लेनाद्यभिचारजन्यहिंसाया अपि नरकसाधनत्वयुतेः ।

साङ्ख्यमतानुयायिनस्तु वैधावैधसाधारणी सर्वे हिंसा अनिष्टहेतुः
मा हिंसादित्यत्र सङ्कोचे मानाभावात् नरकविशेषं प्रति हिंसायाः
कार्य-कारणभावे लाघवाच्च यज्ञीयपशालम्बनादेश इष्टमिष्टोभय-
जनकत्वमेव तत्रानिष्टकल्पनायाश्च फलमुख्यत्वेनादोषत्वात् । अतएवाङ्ग-
हिंसाया अपि लाघुतरप्रायश्चित्तं । न चैवं अग्नीषोमीयं पशुमाल-
भेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिः तेन बलवद्वेषविषयाननुबन्धित्व-
बोधनादिति वाच्यं । श्लेनविधिवत्समाधास्तमानत्वात् उक्तक्रमेण
बलवदनिष्टाजनकत्वस्य विधिर्यत्वाभावाच्चेति प्राप्तिः ।

‘अयोग्यत्वादिति विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् वैशि-

दित्याहुः । ‘अयोग्यत्वादिति, ननु यदार्थं यदर्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेः कथं
तदेकदेशेनेष्टसाधनत्वमात्रेण अन्य इति चेत्, न, गौरमित्य इत्यत्र विशेष-
यानान्वयेऽपि विशेष्यमात्रेणान्वयस्य दर्शनात् विशेष्यस्य अयोग्यत्वे विशेष-
यस्य विशेष्यान्विततया निराकाङ्क्षादपरपदार्थेन नामान्वयो भवति तथा

देशेन च हिंसाया बलवदनिष्टानुबन्धित्वावगमात् ।
अतएव विहितेऽपि श्येने विगानाश्च तान्विकप्रवृत्तिः ।
राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टानुबन्धंशस्य तिरस्कारान्
कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके । अन्ये, त्वभिचारस्य वैरिबध-

काग्रेऽपि शक्तिविषयत्वकल्पने गौरवाच्च कृतिमाधेष्टसाधनत्व-बलवद्-
द्वेषविषयजनकत्वेऽप्येत्येकमेव शक्तिरिति भावः । अथोग्यत्वमेवोप-
पादयति, निन्दार्थेति, 'हिंसाया इति, हिंसाया बलवद्द्वेषविषय-
साधनत्वेन तत्साधनोभूतस्य श्येनस्य मन्त्रां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वात्
बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्द्वेषविषयत्वादिति
भावः । 'अतएव' हिंसाया बलवदनिष्टजनकत्वादेन, 'विहिते' इष्ट-
साधनत्वेन वेदवोचिते, 'विगानात्' बलवद्द्वेषविषयहिंसामाधनता-
ज्ञानात्, 'तान्विकेति' हिंसाजन्यमरकदुःखे बलवद्द्वेषवत इत्यर्थः ।
'राग-द्वेषयोरिति' शत्रु-तद्वधगोचरद्वेष-रागयोरित्यर्थः, 'अनिष्टानु-
बन्धंशस्य' हिंसाजन्यमरकस्य, 'तिरस्कारान्' बलवद्द्वेषविरहात्,
'इत्येक इति ।

केचित्तु अत्र श्येनत्वसामानाधिकरण्येन बलवदनिष्टानुबन्धित्व-
स्यावयवाच्च विधिरप्रामाण्यं प्राप्तताद्यिवैरिबधफलकस्य श्येनस्य बलव-
दनिष्टजनकत्वादिति समादधिरे ।

गौरवत्वा इत्यादौ । अतएव तत्र स्वतन्त्रोपस्थितये शक्त्या निराकाङ्क्ष-
मूलकमेव यदार्थः यदार्थमान्वेतीत्यपि । नन्विष्टसाधनत्वं विशेष्यं बलवदनि-
ष्टानुबन्धित्वं विशेषणमित्यत्रैव किं विनिगमकं वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् ।

फलकत्वेन श्रुतत्वात् बधसाधनत्वेन श्येनो विधीयते
न तु बधसाध्यनरकसाधनत्वेन नरकस्य फलत्वेना-
श्रुतेः । न च जनकजनकस्य जनकत्वनियमः, कुम्भ-
कारपितृपरम्परायां, कुम्भजनकत्वापत्तेः । विधिनैव
श्येनस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वबोधनाच्च । न च
श्येनस्य नरकाहेतुत्वे अपेक्षितवैरिबधहेतुत्वे वा अवि-
गानेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं । श्येनादुबधो बधा-
द्यावश्यं नरक इति प्रतिसन्धानेन विगानात् ।

‘विधीयते’ अभ्युपगम्यते, ‘बधसाध्यनरकसाधनत्वेनेति, ‘अभ्युप-
गम्यते’ इत्यनुषज्यते । प्रमाणान्तरभाष्येति, ‘न चेति, ननु तस्य
कुम्भकारपितृत्वेनाजनकत्वेऽपि कुम्भकारत्वेन जनकत्वगम्येवेत्यनुश्रुत्या-
दाह, ‘विधिनैवेति । ‘अविगानेन’ बलवदनिष्ठजनकत्वज्ञानाभावेन,
तात्त्विकस्येति शेषः । ‘विगानात्’ बलवदनिष्ठप्रयोजकत्वज्ञानात् ।

अतएव ‘विशेष्यवतीत्यादिपूर्वग्रहोऽप्यसङ्गतः इति चेत्, न, दृष्टीच्छाया-
निवृत्ताधनत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्तदिशेष्यक एव विशिष्टे लिङ्-
शक्तेः । नन्वेतत् कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यं चिकीर्षानिर्वाहार्थं कृतिसाध्यत्व-
प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् । न चाख्यातत्वेन कृतौ शक्तेस्तत्र एव
संसर्गमर्थ्यादया कृतिसाध्यत्वलाभात्त एव शक्तिरूपकत्वमिति वाच्यं । एवं
सति कृतिसाध्यत्वस्य ज्ञानप्रकारतया चिकीर्षायास्तत्प्रकारकत्वानुपपत्तेः ।
किञ्च तथा सति लङादिविधयत्वेन कृतौ धात्वर्थान्वयः स्यात् न तु साध्य-
त्वेनेति पृथग्यत्यतौ पृथक् शक्तेरवश्यकत्वाच्चेति कृतिसाध्यत्वादिविधु

अचेदमस्त्रमरीजं एवं सति बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवर्तक-
तथा तत्रैव विधिशक्तेः श्येने विध्यर्थबाधो दुर्वार एव नरकसाधन-
त्वाभावेऽपि नरकप्रयोजकत्वात् । किञ्च नरकसाधनत्वाभावेऽपि बल-
वद्द्वेषविषयसाधनत्वमस्यैव नरकसाधनत्वेन बलवद्द्वेषविषयीभूताया-

प्रत्येकं शक्तित्रयमेव युक्तं तृतीयायाः कारणत्वेकत्ववदिति चेत्, अत्र वदन्ति,
कृतिसाध्यत्वे उत्तमोक्तमन्त्रेण पृथक्शक्तावपि तदननुबन्धित्वविशिष्टस्या-
धनत्वे लाघवादैकैव शक्तिरिति तच्चिन्त्यं । तदननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे
एका शक्तिरित्युक्तमत्र एवापरेति विनयन्तुमशक्यत्वात् तथाच
शक्तित्रयमेव । अपि च इष्टसाधनत्वे तदनुबन्धित्ववैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्य-
रूपमेव वाच्यमन्यस्यासम्भवात् एवञ्च धर्मान्तरे तदननुबन्धित्वसमानाधिकर-
णस्येष्टसाधनत्वस्य वैशिष्ट्यं यत्र सविधाज्ञभोजनादौ बाधावतारकालोदगतं
तच्चापि प्रवृत्तिप्रसङ्ग एव । न च तदिष्टसाधनत्वं भिन्नमेवेति वाच्यं । अनुगत-
प्रत्ययादनुगतस्यैव तस्य शक्यत्वात् तस्मात् प्रवृत्तिविषयविशेष्यक-इति तत्र-
प्रकारकं ज्ञानं नृगते तच्च शक्तौ न लक्षणायां सुविभक्तौ तदभावेऽपि तिष्ठ-
विभक्तौ तदभ्युपगमात् । अतएव इत्थो गच्छतीत्यत्र व्यापारलक्षणेति
निरस्तं । विशिष्टमनाविरहेण विशिष्टस्याशक्यत्वात् एवञ्च सप्रमाणकं ना-
नार्थत्वे गौरवं न दोषाय । किञ्च विशिष्टप्रकाशे सामानाधिकरण्यरूपं
वैशिष्ट्यमपि शक्तं शक्तित्रये तु तत् संसर्गमर्थ्यादयैव भासते इति विप-
रीतमपि गौरवमिति संक्षेपः । वयन्तु ब्रूमः, तदननुबन्धित्वं बलवद्द्वेषविषय-
दुःखाजनकत्वमेव वाच्यमन्यम् निर्वक्तुमशक्यत्वात् एवञ्च यस्य श्येनजन्यदुःखं
न तादृशोद्वेगस्तं प्रति तदन्वययोग्यमन्यं प्रति नेति वेदार्थनिष्ठा न स्यात्,
तथाच तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या तत्र शक्यमतो नात्र विधि-
प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न च वैविधिकात्मनाया अधिकारिविशेषेण्यत्वात् तत्-
कामस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वान्म्य इति तत् सर्वत्र योग्यमेवेति वाच्यं ।

ननु श्येनोमरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा सा च
नरकजनिकेति चेत्, न, न हि साक्षात्-परम्परा-

हिंसाया एव साधनत्वात्-दुःखत्वपर्यन्तप्रवेशं प्रयोजनविरुद्धं बल-
वद्दोषविषयाजनकत्वमाचक्ष्य विधायित्वात् न च श्येनविधिदामाणा-
न्यथानुपपत्तिरेव प्रयोजनं तस्य तद्ग्राह्यत्वात् नभ्युपगमेऽपि प्रामाण्यम-
भावात्, अपि च श्येनस्याभिचारत्वेन नरकसाधनत्वमपि प्रमाणमिदं
सनुनाभिचारस्य उपपातकत्वेन परिगणनात् "नाभिचरेत वैरिमिति
श्रुतेः, अतएव "अभिचारमहीनञ्च^(१) विभिः कृच्छ्रेर्द्योहमौतिं
प्रायश्चित्तोपदेशोऽपीति श्रेयं ।

ननु श्येनस्य हिंसात्वात् सा हिंसादित्यनेन नरकसाधनत्वबोध-
नात् तस्य नरकसाधनत्वमख्येवेत्यन्येषां मत एवागच्छते, 'नन्विनि-

(१) अभिचारमहीनाश्चेति क- परन्तु अयं पाठो न समीचीनः ।

तत्कामस्यापि तात्त्विकस्यात्र देवौत्कृष्टात् । न हि तात्त्विको न प्रवर्तते इति
तस्य वैरिबोधेऽपि नास्तीति । नन्विदमित्यस्माधनत्वेऽपि तुल्यं स्वर्गोऽपि सर्व-
स्येच्छाविरहादिति चेत्, न, स्वर्गकामनायास्तत्तादृशिकादिनिशेषगत्वेन तत्-
कामं प्रति तस्य सर्वज्ञान्ययोग्यत्वात् एवं कृतिमाध्यत्वेऽपि स्वर्गपयोग-
तायां सर्वत्र सत्त्वादिति दिक् । 'रागेति, शत्रुबधे रागौत्कृष्टं शत्रौ देवौ-
त्कृष्टं, यदा श्येनादिनिष्ठानिष्ठानुबन्धित्वत्विहस्कारस्तदा राज्ञ्यनरके बलवद्-
बेधानावात् प्रवृत्तिरिति भावः । 'अन्ये त्विति, अक्षेरमनमिमतिविरुद्धं यदि
श्येनाद्वयो बध्नाच्च नरक इति बलवदभियुक्तप्रयोजकत्वज्ञादामिदं प्रवृत्ति-
बलवदनिष्ठाप्रयोजकत्वज्ञानमेव प्रवर्तकं वाच्यं अन्यथा तत्रापि प्रवृत्त्या-
परिवेष्टेः तत्रैव निष्ठादिप्रवृत्तिरिति तदन्वयायोग्यमेवेति । 'सा चेति,

साधारणमरणफलको व्यापारो हिंसा, कृपादौ विनष्टे
गवि तत्कर्तुर्गेबधकर्तृत्वापत्तेः बध्यस्यापि हन्तुर्भूत्य-
त्पादनद्वारेणात्महन्तृत्वप्रसङ्गाच्च । न हि अनुत्पादित-
मन्युः कश्चित् कमपि व्यापादयति, किन्वनुनिष्पादि-
मरणफलको व्यापारो हिंसा यदनन्तरं मरणं भवत्येव ।

यद्यपि मरणस्य हिंसात्वेऽपि वैधर्हिभावादेव न नरकसाधनत्वं नि-
षेधविधेस्तदितरपरत्वात् तथापि तदुपेक्ष्य प्रसङ्गात् हिंसाक्षणं वि-
वेचयितुं समाधानान्तरमाह, 'न हीति, 'मरणफलकेति मरणप्रयो-
जनकेत्यर्थः, 'कृपादाविति, कृपादेरेव तच्च मरणजनकत्वेन हिंसा-
त्वादिति भावः । 'व्यापादयति' मारयति, 'अनुनिष्पादौति, अव्यव-
हितानन्तर्यमनुशब्दार्थः, तथाच स्वाव्यवहितोत्तरभाविमरणरूपं फलं
यस्य तादृशो व्यापारो हिंसेत्यर्थः, फलपदमन्यथाभिद्वल्लभाभाय,
एतदेव विग्रहयति, 'यदनन्तरमिति यदव्यवहितोत्तरमित्यर्थः, 'एव-

तथाच बलवदनिष्ठाननुबन्धितमन्यथायोग्यमेवेति भावः । व्यापाततो महा-
खण्डकक्षणाभाह, 'अनुनिष्पादौति, 'अनुनिष्पादि' स्वाव्यवहितोत्तरवर्त्ति मरणं
भूतं यस्य । न चैवं फलपदवैयर्थ्यं, मरणजनक-तदव्यवहितपूर्ववर्त्तित्यति-
व्याप्तिवारकत्वात् यत्किञ्चित्सम्बन्धेन मरणस्य तदीयत्वात् फलपददाने च
जन्य-जनकसम्बन्धेन तदीयत्वनामाश्लक्षदोषः । नन्वेवं खड्गाघातोऽपि हिंसा
न स्यात् तस्याप्यव्यवहितमरणफलकत्वाभावादिति चेत्, न, 'मरणफलकेत्यत्र
तादृशमरणं फलं यस्य तादृशो व्यापारो यस्मिन् मध्यपदलोपिसमासाक्षय-
त्वादित्येके । अन्ये तु मरणं प्राक्प्रसूरीरविभागरूपं फलं यस्य स मरणफलकः ।

न च श्येनस्तथा, किन्तु खड्गहननादिकमेव । अथ
मरणानुकूलव्यापारे मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानो हिंसा
श्येनश्च तथा कृपादौ च न मरणोद्देशेनानुष्ठीयमान-

कारेणानन्यथासिद्धत्वमुक्तं । 'न च श्येन इति, तस्य मरणं प्रत्यन्यथा-
सिद्धत्वात् अपूर्वखड्गाभिघातादिना व्यवधानाच्चेति भावः । 'खड्ग-
हननं' प्राणखड्गाभिघातः, प्राणखड्गाभिघातादेव प्राणशरीरसंयोग-
ध्वंसः प्राणो हि खड्गाभिघात इत्यामतौनि खड्गप्राणाभिघातस्य
हननव्यापारस्य तथात्वादिति भावः । अथ देवान्प्राणव्यवहितपूर्व-
वर्तिनि मरणफलकेऽतिव्याप्तिवारणाय अनन्यथासिद्धत्वप्रवेशः कृप-
खड्गादावतिव्याप्तिवारणायव्यवहितोत्तरागोति । नन्वेवं खड्गाभिघा-
तादावव्याप्तिः प्राण-शरीरसंयोगध्वंसविशेषस्य प्राण-शरीरविभाग-
विशेषस्य वा मरणस्य तदव्यवहितोत्तरोत्पत्तिवत्त्वाभावात् प्राण-
क्रियादिना व्यवधानात् । अथात्र खड्गणव्यवहितत्वं नोक्तं किन्तु
खाव्यवहितोत्तरत्वं, तस्य खड्गसाधिकरणचणध्वंसानधिकरणत्वे सति
खाधिकरणचणध्वंसाधिकरणत्वं, इत्यत्र खाधिकरणयत्किञ्चित्-

प्राणपरिस्यन्द एव सोऽनुलिप्यदौ यस्य स खड्गप्राणयोगस्तथेवाहुः । अपरे
तु खाङ्गमव्यवधायकमिति न्यायेन व्यापारस्याव्यवधायकत्वात्प्रोक्तदोष इत्याहुः ।
'गौरवादिति । यद्यपि तत्रानुनिव्याप्तत्वं विशेषणमात्रं तदुद्देशेनानुष्ठीयमा-
नत्वमिति न गौरवं तथापि त्रयधाकपरम्यदाभूत् न हस्तुत्वमिति तद्वारणा-
यानुनिव्याप्तत्वमत्रापि विशेषणमात्रश्रवणं वाच्यमिति आह्वयगमापद्यमेन
मरणोद्देशांशप्रवेशाद्गौरवमुक्तं, यदि च तथापि हस्तुत्वमेवेति नात्र तद्वि-
शेषणं तदा दोषान्तरमाह, 'मरणेतीति प्रकाशः ।

त्वमिति चेत्, न, एवं सति गौरवात् मरणानुद्देशेन

स्वभाववद्विचक्षण एव वर्तते इति न कोऽपि दोषः । इत्यञ्च
मरणं प्रत्यनन्यथाभिद्वले सति मरणाव्यवहितपूर्ववर्तिव्यापारत्वमिति
फलितार्थः, मरणञ्चात्र प्राण-शरीरसंगीगन्धसंविशेष एव विवक्षितो
न तु तादृशविभागविशेषः प्राण-शरीरयोरपि हिंसात्वापत्तेः, चरम-
क्रियाविभाग-संयोगानां हिंसात्वं इष्टमेवेति चेत्, न, हिंसक-
पुरुषस्य कृप-खद्गादेश्च हिंसात्वापत्तेरिति । न च मरणं फलं यस्य
स मरणफलकः प्राणपरित्यन्द एव “मन्निपातादेव मरणमित्यायु-
र्वेदात् सन्निपातानन्तरं प्राणक्रियानभ्युपगमे तु मन्निपात एव सः,
अनुनिष्प्रादौ मरणफलको यस्य तादृशो व्यापार इति वज्रप्रौहि-
दयगर्भकर्षधारयः, खद्गाभिघातजनकोभूतखद्गपूर्वदेशसंयोगनाशो-
ऽपि हिंसैव, अनुनिष्प्रादित्वञ्च स्वरूपाव्यवहितोत्तररक्षणभावित्वमतो
न खद्गादिष्वतिव्याप्तिरिति वाच्यं । वैरिनिष्ठदुरितापूर्वमादाय श्येन-
स्यापि हिंसात्वापत्तेः तस्यापि मरणफलकत्वादिति मैवं, अनु-
निष्प्रादि मरणं फलं यस्य सोऽनुनिष्प्रादिमरणफलकः प्राणपरि-
त्यन्द एव स एव व्यापारो यस्य स खद्गाभिघातादिहिंसैवार्थात्
व्यापारत्वञ्च समवायिकारणातिरिक्तकारणविधया असाधारण-
जन्यत्वमतो न, प्राणादित्रितिव्याप्तिः, श्येनश्च न वैरिप्राणपरित्यन्द-
जनको मानाभावात् किन्तु तज्जन्यदुरितापूर्वमेव तज्जनकं तच्च
हिंसैवेति दिक् । ‘गौरवादिति मरणोद्देशेनानुद्दीयमानत्वप्रवेशे
गौरवादित्यर्थः । ननु भवतामपि अनुनिष्प्रादित्वाग्रस्याधिकस्य प्रवे-

क्षिप्तनाराचादुतब्राह्मणे च हिंसा न स्यात् । किञ्च*
हिनस्तिधात्वर्थे अवच्छेदकं फलमभ्यतद्धितमेव मरणं
अव्यवहितफलकस्यैव व्यापारस्य धातुवाच्यत्वात् अ-
न्यथा परम्यस्या विक्षित्तिफलकादकाभेदात्पण्डितक्रया-
दावपि पक्षतीतिप्रसङ्गात् । अयं खड्गाभिघातानन्तरं
यच्च विलम्बेन मरणं ब्रह्मपाकपरम्परया वा अत्र विष-
प्रयोगेण वा तच्च हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यात्
इति चेत्, न, प्रायश्चित्ततुल्यतार्थं हि तच्च हन्तृत्व्यपदेशी

शात् क गौरवमत आह, 'मरणानुद्देशेनेति, 'नारयण' मरणानुत्तरस्य
हिंसात्वाभावे दृष्टापत्तेरेव तत्कर्तुर्हन्तृत्व्यपदेशो भाक दण्डमर-
णादाह, 'किञ्चेति, इदञ्च यथाशुतलक्षणाभिप्रायेण । शङ्कते, 'एव-
मिति, 'खड्गेति, यच्च खड्गाभिघातानन्तरं ब्रह्मपाकपरम्परया मरणं
यत्राद्ये विषप्रयोगेण वा विलम्बेन मरणमित्याख्या, 'हन्तृत्वमिति
'न सादित्यनेनावयव, दूषणान्तरमाह, 'प्रायश्चित्तादि चेति ।
नन्वेवञ्चमरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुत्तरकृत्यपारममेव हिंसात्मकस्य
भवत्यतिशयेन मरणानुद्देशेन क्षिप्तनाराचादुब्राह्मणमरणं हन्तृत्व्यपदेश-
स्यापि गौणत्वस्य सुतरत्वेन विनिगमकामावाप्तित्वात् आह, 'विनि-

* दृष्टापत्तिमाशङ्क्याह, 'किञ्चेति, शङ्कते, 'एवमिति । ननुतुरीयाया
लाघवं तथाच विनिगमकामावादन्योद्देशक्षिप्तनाराचदुतब्राह्मण एव हन्तृ-
त्व्यपदेशो गौणोऽस्तु ब्रह्मपाकपरम्परामुक्ते च हन्तृत्वं मुख्यमेव तद्व्याच-

गौणः, विनिगमकश्च लाघवमेव । वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलव्यापारो हिंसा श्येन-

गमकश्चेति, यद्यपि अनुनिष्पादितस्याधिकस्य प्रवेशात् कुतो लाघवं तथापि अस्मन्मते हिंसाधाल्पर्य एव हिंसापदेन बोध्यते इति लाघवं भवन्मते हि हिंसापदस्य समुदायस्य मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारे शक्तान्तरं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । नन्वव्यवहितफलकव्यापार एव धाल्पर्य इत्यद्युक्तं गमधातो व्यभिचारात् उत्तरसंयोगस्याव्यवहितफलत्वाभावात् विभागादिना व्यवधानात् ददातीत्यादौ व्यभिचाराच्च स्वस्वत्वध्वंसानन्तरमेव परस्वत्वस्योत्पादात् सद्यदानस्वीकारविलम्बेन विलम्बात्, किञ्चैवं प्राणक्रियेव हिंसा स्यात् न तु खड्गाभिघातः प्राणक्रियया व्यवधानात् गलाक्षसंयोगेऽतिव्याप्तिश्चेत्युक्तेराह, 'वस्तुतस्त्विति, कूपादौ गलाक्षसंयोगे दातव्याप्तिवारणाय 'मरणोद्देशेनेति, मरणोद्देशेन भ्रान्त्या क्रियमाणे वृतादिभक्षणेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलेति अदृष्टाद्वारकमरणप्रयोजकेत्यर्थः, प्रयोजकत्वं फलोपधानरूपं नातः स्वरूपयोगेऽतिप्रसङ्गः, त्रिसन्ध्यं अच्युतं केशवमित्यादिस्तवपाठे गङ्गामरणफलकेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टाद्वारकेति, न तु ब्रह्मशापादावतिव्याप्ति-

व्याप्तिगुल्लभः मरणोद्देशेऽतिव्याप्तिश्चेत्यपरितोषादाह, 'वस्तुतस्त्विति, तन्मरणोद्देशेनेति बोध्यं तेन विहङ्गममरणोद्देशे क्षिप्तवाचाचक्षतब्राह्मणोऽपि न ब्राह्मणबधः । न चैवमन्यब्राह्मणोद्देशे क्षिप्तनाराचेन तदन्यब्राह्मणे हतेऽपि प्रक्षयधो न स्यात्तन्मरणस्य तत्रानुद्देश्यत्वादिति वाच्यं । इष्टापत्तेरिदमेकं ।

वारणाथ तत्, तस्यापि हिंसात्वे दृष्टापादनस्य सुकरत्वात् प्राध-
क्षिणादिद्वयस्य वाचनिकत्वात् ।

शब्दोपाध्यायस्तु सकलरिपुस्यकामकृतदुर्गमाद्याव्यपाठादेः^(१)
अदृष्टद्वारा रिपुमरणहेतुत्वानुद्धारणाद्यादृष्टादारकत्वं विशेषणमा-
वश्यकं, न हि श्येनवत्सोऽपि हिंसयेति परेण सुवचनं, सर्वस्य सर्वदा
तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तादुपदेशाच्च । अतएवाविगा-
नेन तत्र शिष्टानां प्रयत्तिरपीत्याहुः ।

मिश्रास्तु नरकविशेषजननौपयिकरूपमेव ददं लब्धं । न हि
हिंसायाश्च तथा, तस्य सर्वसाधारण्यात्, किन्तु मरणकर्तृत्वं नरक-
विशेषजनकमतः कर्तुमेव प्रत्यवाधी नान्यस्य, कर्तृत्वञ्च अदृष्टादारक-
तदनुकूलव्यापारगोचरकृतिमत्त्वं अन्यथा घटभोक्तृघटकर्तृत्वापत्तिरती-
नादृष्टादारकैति ध्वये, तस्य श्येनमपि वारयति न तु तदर्थं तदुपात्तं
इत्याहुः । तत्र, 'ननु श्येन इत्यादिना हिंसासंज्ञकस्यैव प्रकृतत्वात्

(१) सकलरिपुस्यकामकृतदुर्गमाद्याव्यपाठादेरिति ग ० ।

प्राज्ञाशमरणादेश्यकप्राज्ञाशमरणफलकव्यापाररूपाया प्राज्ञाशमिन्नापास्तया-
प्रत्यवाधिके । 'यदि चेति, ननु यदि सप्तमातेनाभ्यङ्गः अनुद्दिश्य कृत-
स्तदा प्रथमविशेषयोगेनैव वाग्मिः, यदि च तदुद्दिश्य कृतस्तदा व्यसम्भवः इष्ट-
मरणस्यानुदेशत्वात् उद्दिश्यत्वे वा श्येनतुल्यतया सोऽपि हिंसयेति परेण
सुवचत्वात्, कथं तदुपपद्येमादृष्टादारकत्वं विशेषणमिति चेत्, अत्र ब्रूमः,
सकलानिष्टस्यकामकृतदुर्गमाद्याव्यपाठादेरदृष्टद्वारापि रिपुमरणहेतु-
त्वात् तद्वारणार्थमदृष्टादारकत्वं विशेषणमावश्यकं तस्य रिपुमरणोद्देशेनैव
अनुकूल्यमानतया तद्विशेषयोगेनावारणात्, न हि श्येनवत् सोऽपि हिंसयेत्कमि

आदृष्टद्वारा मरणसाधनमती न हिंसा । यदि आदृष्ट-
द्वारापि मरणसाधनं हिंसा स्यात् तदा सप्तमीतैत्ता-

तस्या एव नरकजनकत्वात् । न चातिप्रभङ्गः, सम्भवविशेषेण तद्-
भङ्गात् । किञ्चादृष्टद्वारकमरणानुसूत्रव्यापारगोचरकृतिमत्त्वात् मा-
भूदसौ मरणकर्ता हिंसाकर्तृता च केन वार्यतामिति कुतो न
श्रेयो नरकविशेषहेतुः ।

केचित्तु श्रेयेनाभिचरन् यजेतेति श्रुत्यर्थबाधभिर्वा श्रेयवारणा-
योक्तविशेषणमित्याहुः । तदसत्, कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमेव
विधिना बोध्यते न तु बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वादिति
केवास्मिन्मतेनैव श्रुत्यर्थोपपत्तेः ।

‘मरणसाधनं’ मरणप्रयोजकं, एवमुत्तरचापि, यदा श्रेयस्य मरण-
जनकव्यापाराजनकत्वेऽपि मरणजनकत्वसंख्येवेत्यभिप्रायेणैदं । ‘तदा
सप्तमीतैत्तेति । न च सप्तमीतैत्ताभ्यङ्गो न इष्टभार्यामरणोद्देशेन कृत-
इति प्रथमविशेषणेनैव स वारित इति वाच्यं । वैराग्यादिना तद्-

परेण सुवर्चं, सर्वस्य सर्वथा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुप-
देशाच्च । अतएवाविमानेन सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिरपि तदसदुद्देशककृतत्वेना-
भ्यङ्गस्यापि न हिंसात्वमिति तद्वारणायापीदं । न चेष्टमरणमनुद्देशमेवेति
वाच्यं । वैराग्यादिना कदाचित् तत्सम्भवादिति ।

केचित्तु श्रुत्यर्थबाधमयेनैव श्रेयस्यावश्यवारणीयतया अदृष्टाद्वारकत्वं
विशेषणभावश्चकमिति सप्तमीतैत्ताभ्यङ्गोबारिवोऽपि पुनर्वाच्यते न तु तद्वा-
रणार्थमेव विशेषणमित्याहुः ।

भ्यङ्गस्यादृष्टद्वारा दृष्टभार्याविनाशहेतुत्वादभ्यङ्गकर्तृ-
हिंसकत्वापत्तिः । अतएव कृपादौ गोमरणेऽपि न
बधकर्तृत्वं तत्कर्तुः, गललग्नान्नमरणे न भोक्तुर्न वा
परिवेषयितुरात्महन्तृत्वं ब्रह्महन्तृत्वं वा व्रणपाकपर-
म्परया विलम्बेन विषप्रयोगेण च हन्तृत्वं मुख्यमेव न

द्देशेन कृततेजाभ्यङ्गस्यापि न हिंसात्वमिति तद्वारणाच्च तदुपादा-
नात् । इदमापाततः उद्देश्यत्वे श्येनतुल्यतया सोऽपि हिंसैवेति
परेण सुवचत्वात् किन्तु चिन्मन्थस्तवपाठ एवातिप्रसङ्गे बोध्यः ।
मरणोद्देशेनेत्यास्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति, भोक्तुरात्महन्तृत्वं
परिवेषयितुर्ग्राह्यहन्तृत्वमित्यन्वयः, 'व्रणपाकेति खड्गाभिघातान-
न्तरं व्रणपाकपरम्परयेत्यर्थः, 'विलम्बेन विषप्रयोगेण' चेति विष-
प्रयोगेन विलम्बेन चेत्यर्थः, यच्च मरणं तच्चापीति शेषः । तच्चापि

यत् नरकविशेषजनकताप्रयोजकं रूपमिह विवक्षितं तस्यैव प्रकृत-
त्वाद्भरकविशेषहेतुश्च न मरणानुकूलव्यापारमात्रं अकामकृते तत्प्रसङ्गात्
अत्रार्हप्रसवनात् तद्व्यापारकर्तृरेव तद्भरकविशेषभागित्वात् कर्त्ता च त-
दिच्छापूर्वकतद्विषयककृतिमात्रं तु तद्विषयककृतिमन्मात्रं अतएव तत्र
व्यपदेशो भवति भुवं न तु मया कृतमिति, यथा च तदुद्देश्यकत्वपूर्वकत्वं
तथावृत्ताद्वारकत्वमपि अदृष्टद्वारकृततेः कर्त्तृत्वनिर्व्याहकत्वात्, अतएव
घटभोक्ता न तत्कर्त्तृति श्वक्लिप्यते, तथाच नरकविशेषजनकताप्रयोजकं
तद्व्यापारकर्त्तृत्वमिति कर्त्तृत्वनिर्व्याहयैतद्विशेषणमिति तच्चिन्त्यं, तावता
मरणं प्रत्यकर्त्तृत्वेऽपि तदनुकूलव्यापारकर्त्तृत्वबाधकामावात् । न हि मरणा-

त्वन्निष्ठादिमरणफलकत्वं गल्लभाच्चमरणे स्वहन्तृ-
त्वापत्तेः । अन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचेन हते ब्राह्मणे
ब्रह्महन्तृत्वं न स्यादिति चेत्, न, इष्टापत्तेः व्यपदेशस्तु

ब्रह्माभिधातादिरदृष्टादारा मरणप्रयोजकत्वात् तदुद्देशेन कृतत्वाच्चेति
भावः । पूर्वोक्तलक्षणपरित्यागे हेतुमाह, 'न त्विति, 'गल्लभेति ।
न च सा हिंसेन प्रत्यवायाभावस्तु वादनिक एव यथा स्मृतिः "क्रिय-
माणोपकारे तु मृते द्विमे न पापभागिति" वाच्यं । तथा
व्यवहारापत्तेः, प्रत्यवायाभावान्न व्यवहार इति चेत्, न, सति
व्यवहार्यं तस्याकिञ्चित्करत्वात् वैधपशुघातस्य हिंसाव्यवहाराच्च ।
न चैवं तत्स्मृतिवैयर्थ्यं तस्य हिंसात्वाभावेन प्रत्यवायजनक-
त्वस्यासम्भावितत्वादिति वाच्यं । न्यायसूत्रसूत्रान्तर्गदुपपत्तेः ।
'इष्टापत्तेरिति । न सैकमेव ब्राह्मणमुद्दिश्य क्षिप्तनाराचेन तदति-
रिक्ताह्मणे हतेऽपि ब्रह्मवधो न स्यात् तन्मरणस्य तत्रानुद्देशादिति
वाच्यं । ब्राह्मणमरणोद्देश्यकदाङ्गणमरणफलकव्यापाररूपाया अनु-
गतहिंसायास्तत्राप्यनपायात्, न हि चैवादिविशेषघटिता ब्रह्माहिंसा,

(१) न दोषभागितीति क० ।

कृत्वर्थेनयामान्तर्गतव्यापारकत्वापेक्षि कर्तव्ये कृतेरदृष्टादृष्टत्वं । न च
मरणकालत्वमेव मरकविशेषजनकमिति वाच्यं । स्वहन्ताघातादिना यत्र
मरणं तत्रापि मरकानापत्तेः । न हि प्राण-शरीरविभागानिर्दिष्टे मरणे
व्यस्रदादेः कर्तृत्वं, तदुपादाने गौरवादस्मदादिज्ञानान्यत्वादिति प्रकाशः ।

गौणः प्रयोगोल्लक्षणयापि समर्थयितुं शक्यते तत्पक्षे-
ऽतिप्रसङ्गोवारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनिगमकं ।
अतएव* अतदुद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्तार्ह-
मुक्तं ।

अननुगमापत्तेः । ननु ब्रह्मपाकपरम्परया मृत एव तद्व्यपदेशो
गौणोऽस्तु तथाचानुनिष्यादिमरणफलकव्यापारत्वरूपमेव हिंसात्वमस्तु
विनिगमकाभावादित्यत आह, 'प्रयोग इति, 'तत्पक्षे' अनुनिष्या-
दीत्यादिलक्षणपक्षे, 'अतिप्रसङ्ग इति, गलतव्याक्रमरण इति शेषः ।
'अतएव' गौणहिंसाव्यवहारादेव । न चेवं पित्रा मात्रा वा शिष्यार्थं
चपेटप्रहारादिना देवात् मृते ब्राह्मणे हिंसा न स्यात् तन्मरणो-
द्देशेनाकृतत्वादिति वाच्यं । इष्टापत्तेः प्रत्यवायोऽपि न तत्र तथाच
स्मृतिः "किंचमाणोपकारे तु मृते विप्रे न दोषभाक्" इति ।
नन्वत्र मरणं प्राणस्य क्रियाविशेषो वा विभागविशेषो वा संयोगध्वं-
सविशेषो वा । न चैतेष्वेकतर इति वाच्यं । अन्यतमोद्देशेन कृते-
ऽव्याप्तेः, सत्यमिति चेत्, न, एकमात्रोद्देशेन कृतेऽव्याप्तेः । न च
हिंसापदस्य नानार्थता, मा हिंस्यादित्यादिश्रुतौ हिंसापदार्थस्यान-
नुगतस्यानिर्वचनात्, अन्यतम इति चेत्, न, तथापि मरणसमशीलं
शिरश्छेदादिकमुद्दिश्य कृते व्यापारेऽव्याप्तिः । मैवं, मरणपदेनात्र
शिरश्छेदादिकमन्तर्भावान्यतमस्य उक्तत्वात् ।

* मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति । ननु ब्रह्मपाक-
परम्परामृत एव तद्व्यपदेशो गौणोऽस्तु विनिगमकाभावादित्यत आह,

अपरे तु अनभिसंहितनरान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य

हरिनाथोपाध्यायलक्षणं दूषयितुमाह, 'अपरे त्विति, मरण-
साधनत्वमात्रोक्तौ खड्गकारस्य खड्गवटनायाश्च हिंसात्मापत्तिः अत-
उक्तं 'कृत्यान्तं, तस्य तु नरान्तरव्यापारः खड्गप्राणाभिघात एव
द्वारमिति नातिप्रसङ्गः तथाप्येऽपि अग्रे विषययोगेऽप्यातिः तस्य
हि नरान्तरव्यापारो भोजनमेव द्वारमतः 'अनभिसंहितेति, भोज-
नन्तु अभिसंहितमेवेति अनेनेदं भोजनमित्यभिप्रेत्याय विषययो-
गात् अतएव परद्वारा विषं दत्त्वा मरणेऽपि गतं विशिष्टव्यतिरे-
कात्, अनभिसंहितप्राणक्रियाद्वारक-खड्गाभिघातादिसङ्गहाय 'नरा-
न्तरेति हिंसकतेनाभिसतमिष्यन्नेत्यर्थः, प्राणक्रिया तु न मरव्या-
पारः प्राणस्य नरत्वाभावात् प्राणक्रियाया अपि परम्परया हिंसक-
मरस्येव व्यापारत्वान्नदोषतादवस्थामतो हिंसकमिमेति : यदा
देवाद्ब्राह्मणमरणसाधनस्य अन्योद्देशेन तत्प्रवारावक्रियायाः सङ्ग-
हाय हिंसकमिमेति, अन्यथा तत्क्रियाया अनभिसंहितनर-
व्यापारः परम्परया हिंसकमरणन्यब्राह्मणप्राणशराभिघात एव तस्यैव
द्वारत्वादव्याप्यतापत्तेः, इत्यस्य ब्राह्मणप्राणशराभिघातो न हिंसकम-
रमिष्यव्यापारः प्राण-शरयोर्नरत्वाभावात् ब्राह्मणस्य तु तदजनक-
त्वात्, अभिसंहितनरान्तरव्यापारं द्वारीकृत्येत्युक्तौ खड्गघातादाव-

‘प्रयोग इति, 'तत्पक्ष इति, अनुनिष्पादीत्यनेत्यर्थः, 'अतिप्रसङ्ग इति,
मरणसाधनमरण इति शेषः, । 'अनभिसंहितेति विशिष्टानभिसंहितेत्यर्थः,
अनेने तु नरान्तरस्य वैरिणो व्यापारो विशेषाकारेणानभिसंहित एव द्वार-

मरणसाधनं हिंसा खड्गकारस्यानभिसंहितनरान्तर-
व्यापारद्वारा मरणसाधनत्वं तस्य हि नरान्तरव्या-
पारो नाभिसंहितः किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो
न घातकः । विषस्यान्त्रे प्रक्षेपेण नरान्तरव्यापारो
भोजनमेवाभिसंहितः अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय
विषप्रयोगादिति हिंसैवात्र विषप्रयोग इति । तन्न ।

आप्तिरिति नञ्द्वयं । न च दैतात्महिंसादिमरणसाधनेऽन्योद्देशक-
कृपादावतिव्याप्तिः तस्यानभिसंहितमहिषव्यापारद्वारकत्वेऽपि अन-
भिसंहितनरान्तरव्यापारद्वारकत्वाभावादिति वाच्यं । नरपदस्य प्रा-
णिमात्रपरत्वात् । न चैवं श्येनोऽपि हिंसा स्यात् अपूर्वस्थानभि-
संहितत्वाभावादिति वाच्यं । अस्मिन्मते तस्यापि लक्ष्यत्वात् श्रुतिस-
ङ्गातिश्चोभरीत्यैव । खड्गकारेऽतिव्याप्तिमुद्हरति, 'खड्गकारस्येति,
खड्गघटनामादाय खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'तस्य हीति,
'न घातकः,' खड्गघटनामादायेत्यादिः । यदा खड्गघटनामादाय
खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'खड्गकारस्येति, करणं कारः
घटनेति यावत्, 'तस्य हीति तत्कर्तुर्हीत्यर्थः । यथाश्रुते 'खड्गकारो
न घातक इत्यभिसन्धायमङ्गतेः । ननु अनभिसंहितत्वं मरणहेतुत्वे-
नानभिसंहितत्वं विवक्षितमतः परिवेषके न प्रसङ्ग इत्यत आह,

मिति न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः । अत्र श्येनोऽपि सङ्गाद्य एवेत्यन्ये ।
साक्षादयच्च मरणं तत्परिग्रहाय नञ्द्वयं, मरणसाधनमित्युक्ते खड्ग-

गल्लग्नकवलाद्यत्र मरणं तत्र परिवेषयितुर्घातक-
तापातात् अनेनेदं भोक्तव्यं इत्यभिसन्धाय परिवेषणा-
द्भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेश्च अनभिसंहितनरान्तरव्यापार-
महारौक्त्यं मरणानुक्तलान्नभक्षणानुष्ठानात् । अत-
श्चाव्यवहितप्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा व्रण-
पाकपरम्परया मृते तु हन्तृत्वं व्यापारस्याव्यवधायक-
त्वादिति निरस्तं ।

स्यादेतत् नेष्टसाधनता विधिः नित्यो सन्धोपास-

‘भोक्तुरिति, ‘अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तरेष्वर्थः, ‘व्यापार-
स्याव्यवधायकत्वादिति, तथाच श्वेतोऽपि हिंसैव व्यापारस्याव्यवधा-
यकत्वादिति भावः । न चानुनिष्ठादीत्यनेन पौनरुक्त्यं तत्राव्यव-
धानसामान्यं मरणे विवक्षितं अत्र तु व्यापारेतरेणाव्यवधानमिति
भेदात् । यदा पूर्वोक्तचले मरणपदं विभाग-संयोगध्वंशयोर्मते यत्
परं तद्व्यपारमत्र विद्योगपदमिति भेदः ।

मीमांसनाः शङ्कते, ‘क्यादेतदिति, ‘विधिः’ विधिप्रत्ययार्थः, ‘न

कामस्यापि हिंसापत्तिरित्यत्र उक्तं, ‘नरान्तरव्यापारमहानीकयेति, इदमे-
विषययोगेऽव्याप्तिवारणाय ‘अनभिसंहितेति, अन्योद्देशे क्षिप्तशरीरेन
हन्तृत्वप्रसिद्धायास्तदभिप्रायः । नन्वयं व्यापारेऽस्य मरणं जनयत्व-
त्वेवमाकारकमभिरुच्यं निवर्तितमिति परिग्रहो नातिप्रसङ्ग इत्युच्ये-
दाहं, ‘भोक्तुरिति, तत्र नरान्तराभावेनैव विप्रिक्षामावसत्वादिति भावः ।
‘अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वं स्यादेत्यर्थः, ‘अव्यवहितेति, पूर्वं काका-

नादौ फलाभावात् । अथ नास्त्येव तत् नित्यं यच्चा-
वादादिकं विधिवाक्ये वा न फलं श्रुतमस्ति “सन्ध्या-
मुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्तो
यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनं” इत्याद्यर्थवादात् “दद्या-
दहरहः आहं पितृभ्यः प्रीतिभावकम्” इत्यादिविधि-
वाक्यश्रवणाच्च, श्रुत्वाचिन्तयात्त्यते, यच्च न फलश्रुति-
स्तच्च विश्वजिह्वानात् स्वर्गः फलमिति चेत्, न, काम-
नोपाधिकार्यत्वेन यागवन्नित्यताभङ्गप्रसङ्गादहरहः-

फलमिति, ‘कृत्वाचिन्तया’ प्रौढ्या, वस्तुतः भव्येव फलश्रुतिरित्येति
भावः । ‘कामनोपाधिकार्यत्वेनेति फलकायनाजन्त्यश्रुतिग्राह्यत्वे-
त्यर्थः, ‘यागवत्’ साम्ययागवत्, ‘नित्यताभङ्गति’ शौच-तत्काल-
जीवित्वादिविशिष्टदिग्भात्रकृतिसामानाकार्यपाया नित्यताया भङ्ग-
प्रसङ्गादित्यर्थः, ‘मात्रपदं’ साक्यार्थकं, कथं सन्ध्यावन्दनस्य तादृश-
नित्यता कथं वा तद्भङ्ग इत्युभयमुपपादयति, ‘अहरहः’ इत्याहंति
अहरहः सन्ध्यामुपासीतेति श्रुत्येत्यर्थः, ‘तत्कालेति’ सन्ध्यावन्दनस्य-
सामानाधिकरण्येन शौच-तत्कालजीवित्वविशिष्टदिग्भात्रप्रत्येकक-
तिसाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, एकसन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वञ्च

व्यवधानं इहान्यधामिद्विप्रयोजकव्यवधानाभाव इत्यप्येनक्तव्यं । अतएव
वक्ष्यमाणपरम्परामृते तत्र गौडो हन्तृत्वपददेश इत्युक्तं, अत्र च हन्तृत्वं
मुख्यमेवेत्याह, ‘ब्रूतेति’, ‘दद्यादिति’, तथाच नित्यभाज्ये पितृगतप्रीतिरेव

अथवा हि तत्कालजीविमात्रकृतिसाध्यं सन्ध्यावन्दनं

नान्यसन्ध्याकालीनसन्ध्यावन्दने विशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधात्
 ग्रौह-तत्कालजीवित्वादेरधिकारिविशेषणतया पदाध्याहारादध्या-
 ह्याहाराद्वा तत्ताभः वीक्षा च तात्पर्यग्राहिकेति भावः । अत्रालस्या-
 भावस्य द्विजविशेषणत्वं द्रष्टव्यं,^(१) अन्यथा बाधापत्तेः । न चैवमाल-
 स्यादिना सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यं । प्रत्य-
 वायवोधकवाक्ये आलस्याभावादेरप्रवेशात् । न च सन्ध्यावन्दनत्व-
 सामानाधिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वबोधने सन्ध्यावन्दनमात्रस्य
 कर्त्तव्यत्वं न प्राप्तं सन्ध्यावन्दनत्वावच्छेदेन तदुपगमे बाधः भावि-
 सन्ध्याकालजीवित्वादिविशिष्टभाविद्विजकृतिसाध्यत्वस्यातीतसन्ध्याव-
 न्दने विरहात् एकपुरुषीयकृतिसाध्यत्वस्यापरपुरुषीयसन्ध्यावन्दने
 विरहाच्चेति वाच्यं । तत्सन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य
 तत्सन्ध्याकालीनसन्ध्यावन्दन एव सम्भवेन सन्ध्यावन्दनत्वसामाना-
 धिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वावगमेऽपि फलतः सन्ध्यावन्दनमात्रस्य
 कृतिसाध्यतावगमात् सर्वेषामेव सन्ध्याकालानां प्रातिस्निकरूपेण
 जीवित्वविशेषणतया प्रवेशात्, न ह्येकसन्ध्याकालजीवित्वविशिष्ट-
 कृतिसाध्यत्वमन्यसन्ध्याकालीनवन्दने सम्भवति, विशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य

(१) आलस्याभावाद्यपि द्विजविशेषणं द्रष्टव्यमिति ग० ।

मवगतं, कामनीपाधिकार्यत्वे च यदा फलकामना नास्ति तदा तत्समय एव तत्कर्त्तव्यता न स्यात्, न हि तत्काले फलकामनावश्यम्भावः, प्रमाणाभावात् । किञ्च प्रथमप्रवृत्तेर्निरपेक्षाहरहः श्रुत्या जीवि-

तथ बाधादिति भावः । 'कामनीपाधिकार्यत्वे चेति फलकामना-धीनकृतिसाध्यत्वे चेत्यर्थः, 'यदा' यस्मिन् काले, 'फलकामना नास्ति' यत्पुरुषस्य फलकामना नास्ति, 'तदेति, 'तत्समये तदा तत्कर्त्तव्यतैव न स्यादिति धोजना, 'तत्समये' इत्यस्य च सन्ध्याकालः समयो यस्येति व्युत्पत्त्या तत्सन्ध्याकालवन्दन इत्यर्थः, 'तत्कर्त्तव्यतैवेत्यस्य च तत्सन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टस्य तत्पुरुषस्य तत्कर्त्तव्यतैवेत्यर्थः, 'न हीति, 'तत्काले' सन्ध्याकाले, 'फलकामनावश्यम्भावः' शुचि-तत्कालजीवित्वादिविशिष्टमात्रस्यैव फलकामनावश्यम्भावः^(१) । सन्ध्यावन्दनस्य फलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे प्रमाणमपि नास्तीत्याह, 'किञ्चेति, 'प्रथमप्रवृत्तेति मथमोत्पत्तेत्यर्थः, 'इतरनिरपेचेति' शाब्दानुभवजनने वाक्यान्तरनिरपेक्षेत्यर्थः, यदा इतरनिरपेक्षः सन् प्रथमप्रवृत्तेति धोजना, अर्थवादनिरपेक्षः यन् प्रथमशाब्दबोधजनकेत्यर्थः,^(२) 'जीविमात्रस्याधिकारोऽवगत इति सन्ध्यावन्दनत्वसामा-

(१) तत्पुरुषधीयतत्फलकामनासत्त्वनियम इति घ० ।

(२) अर्थवादनिरपेक्षा सती प्रथमशाब्दबोधजनिकेत्यर्थ इति क० ।

प्रौढिवादेनाह, 'कञ्चेति' व्यस्यगमवादेनेत्यर्थः । 'प्रथमेति, नियोगविधि-

माचस्थाधिकारोऽवगतस्तथाच तत्सापेक्षचरमप्रवृत्त्य-
र्थवादोपनीतफलकामस्य न तत्राधिकारः प्रथमप्रवृ-

त्ताधिकारस्थेन ग्राह्य-तत्कालजीविलादिविशिष्टस्य सर्वस्य प्रत्येक-
कृतिसाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, 'तत्सापेक्षेति, भवन्मते अहरहःश्रुति-
बोधितं यत् सन्ध्योपासनजन्यमिष्टं तत् किमित्याङ्गया^(१) अहरहः-
श्रुतिसापेक्षः भन् चरमप्रवृत्तिश्चरमं शाब्दबोधजनकोषोऽर्थवादः
तदुपनीतं यत् फलं तत्कामस्य, 'न तत्राधिकारः' न कृतिसाध्य-
तत्त्वगम इत्यर्थः, 'विरोधात्' अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

मिश्रानुयायिनस्तु ननु अर्थवादबलान् कामनाविशिष्टकृतिसा-
ध्यत्वे अवगते^(२) विशदणीभूतकामनाया अपि तद्बोध्यकृतिसाध्यत्व-
सिद्धौ अहरहःश्रुतिसिद्धौ विमाचकृतिसाध्यत्वमेव जीविमात्रस्य
तदानीं तत्कामनावस्थात्रे मानमित्यतोऽर्थवादान् कामनाविशि-
ष्टकृतिसाध्यत्वावगम एव न सम्भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'अहरहःश्रुति-
विरोधादिति अहरहःश्रुत्या कामनाविशिष्टकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयो-
जकौभूतायाः कौटुम्बस्य तत्कृतिसाध्यमित्याकाङ्क्षाया विघटकत्वा-
दित्यर्थः, 'अहरहःश्रुत्या प्रथमतो जीविलादिविशिष्टस्य कृतिसाध्य-
त्वावगमे तादृशाकाङ्क्षाया असम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

(१) अहरहःश्रुतिबोधितं सन्ध्योपासनजन्यमिष्टं किमित्याकाङ्क्षाद्वारेति घ० ।

(२) सिद्ध इति क० ।

रादौ प्रवर्तत इत्यभ्युपगमादिति भावः । 'तत्सापेक्षेति, नियोगपक्षाकाङ्क्षा-
यामस्य प्रवृत्तिरिति भावः । 'प्रथमेति, उपजीव्यविरोधादित्यर्थः, नन्वेवं

सादृशः श्रुतिविरोधान्नित्ये फलश्रुतेरर्थवादस्य च
स्तुतौ तात्पर्यम् । अतएव प्रत्यवायपरिहारोऽपि न फलं
तत्कामनोपाधिकार्यत्वे नित्यतास्यते । किञ्च नित्ये
कर्त्तव्यताबोधनात् प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्ति विधेः

नन्वेवं “दद्यादहरहः आह्वयित्यत्र फलश्रुतेः “मन्थामुपासते
ये त्वित्यर्थवादस्य च का गतिरित्यत आह, ‘नित्यरिति, ‘फलश्रुतेः’
विधिवाक्ये फलश्रुतेः, ‘अर्थवादस्य चेति फलबोधकार्थवादस्य चेत्यर्थः,
‘स्तुतौ’ स्तुतित्वे, ‘तात्पर्ये’ वक्तुरभिप्रेतत्वं, ‘तत्कामनोपाधीति
प्रत्यवायपरिहारकामनाधीनकृतिमाध्यमे इत्यर्थः, ‘नित्यतास्यते’रिति
शौच-तत्कालजीवित्वादिविशिष्टदिनमात्रकृतिमाध्यतारूपाया नित्य-
ताया भङ्गापत्तेरित्यर्थः । प्रत्यवायपरिहारस्य फलत्वे अन्योन्या-
शयोऽपि भवतीत्याह, ‘किञ्चेति ।

मिश्रानुषाधिनस्तु ‘नित्यतास्यते’ प्रत्यवायज्ञानं विना प्रवृत्ति-
विषयत्वाभावापत्तेः । ननु प्रत्यवायाप्रतिगन्धाये तत्कारणं नास्त्येव-
त्यपेक्षापत्तिरित्यतोऽन्योन्याशयरूपं दोषान्तरमाह, ‘किञ्चेतीत्याहुः ।

‘नित्य इति, ‘कर्त्तव्यताबोधनात्’ विधिना कर्त्तव्यताबोधनात्,
‘प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्तीति न प्रत्यवायवरूपेण प्रत्यवायज्ञा-
नमस्तीत्यर्थः, ‘विधेरिति पञ्चमौ, यत इत्यादिः, ‘कर्त्तव्यत्वं’

फलश्रुतेः का गतिरित्यत आह, ‘नित्य इति, सा च विधिशक्तिरवसौदन्यौ-
मुक्तमस्ति तदुक्तं “विधिशक्तिरवसौदन्यौ स्तुत्यादिभिरुक्तमभवत् इति,

कर्त्तव्यत्वमवगम्य कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवायकल्पनं, विधिश्च
फलाभावेन प्रथमं मूक एव, एवञ्च प्रत्यवायप्रमितौ
विधिप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तौ च कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवाय-
कल्पनं इत्यन्योन्याश्रयः ।

विधेरहरहः कर्त्तव्यत्वं, 'कर्त्तव्याकरण इति मन्ध्यावन्दनकरणाभावस्य
वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकगोचरकरणाभावलज्जाने इत्यर्थः, 'प्र-
त्यवायकल्पनमिति तेन हेतुना जनकतासम्बन्धेन प्रत्यवायानु-
मानमित्यर्थः, "अकुर्वन् विहितं कर्म्मत्यादिना प्रतिदिनविहित-
तत्करणाभावस्य^(१) प्रत्यवायजनकत्वबोधनादिति भावः । 'फलाभा-
वेनेति प्रत्यवायज्ञानाभावात् विशिष्य प्रत्यवायपरीक्षारूपफल-
ज्ञानाभावेनेत्यर्थः, 'प्रथमं मूकएवेति प्रथमं तव मते कृतिभाष्य-
ज्ञानजननासमर्थ एवेत्यर्थः, तव मये दृष्टसाधनविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य
विध्यर्थतया दृष्टसाधनत्वं विहाय कृतिसाध्यत्वस्य बोधयितुमश-
क्यत्वादिति भावः । 'प्रत्यवायप्रमिताविति विशिष्य प्रत्यवायोपस्थि-
तावित्यर्थः, 'विधिप्रवृत्तिः' विधितः प्रतिदिनकार्यताज्ञानं, 'कर्त्त-
व्याकरण इति वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकगोचरकरणाभा-
वलज्ञान इत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनं' तेन हेतुना जनकतासम्-
बन्धेन प्रत्यवायानुमानं, 'अन्योन्याश्रय इति । यद्यपि प्रमाणा-

(१) प्रतिदिनविहितकर्म्मकरणाभावस्येति ग० ।

'विधिश्चेति, तन्मत इति शेषः । 'कर्त्तव्येति, "अकुर्वन् विहितं कर्म्मत्यादिना

नरादिग्रिष्यः प्रत्यवायानुपस्थितावपि विधिजन्योपस्थितिः एव
विग्रिष्यः प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वावगमसम्भवः विग्रिष्य फल-
ज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोधे बाधकाभावश्च ।
तथापि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनत्वस्यैव विधिर्यतया विधितोन
विग्रिष्यः प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वोपस्थितिसम्भवः न वा
विग्रिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोध-
सम्भवः विग्रिष्य फलेन सममिष्टसाधनत्वबोधजननं विना
इष्टसाधनताबोधजनकत्वस्य विधेरव्युत्पत्तिश्चात् । अतएव स्वर्गकामोय-
जेतेत्यादौ यागः स्वर्गामिष्टसाधनमित्यन्वय इत्यभिमानेनेदं ।
वस्तुतस्तु विग्रिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधन-
ताबोधे बाधकाभावः, अन्यथा विश्वजित्स्थलेऽपि प्रथमं सामान्यत-
इष्टसाधनत्वज्ञानासम्भवात् परन्तु प्रत्यवायपरिहारस्य फलत्वे प्रागुक्त-
नित्यताच्चतिः परीहारस्य नित्यतया फलत्वसम्भवो वा वक्ष्यमाण-
दोषो बोध्य इति सम्प्रदायः ।

केचित्तु 'न प्रत्यवायं प्रमाणमिति न तत्करणाभावस्य प्रत्य-
वायजनकत्वे मानमित्यर्थः, 'विधिरिति पञ्चमी, यत इत्यादिः,
'कर्त्तव्यत्वं' अहरहःकर्त्तव्यत्वं, 'कर्त्तव्याकरण इति प्रतिदिनकर्त्त-
व्यत्वेन वेदबोधिताकरणत्वेन हेतुनेत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनं' तत्कर-
णाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वकल्पनं, 'फलामावेनेति, प्रत्यवायपरिहार-
रूपफलसाधनत्वान्वयामभावेनेत्यर्थः, 'प्रथमं' सन्ध्यावन्धनादिकरणा-
भावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्वं, 'मूक एव' तत्र गते शाब्द-
बोधाजनक एव, भवमाने कृतिसाध्यत्वविशिष्टफलसाधनत्वस्य विध्यर्थ-

अपरे तु न विधेः कर्त्तव्यत्वमवगम्य कर्त्तव्याकरणे
प्रत्यवायकल्पनं येनान्योन्याश्रयः किन्तु निन्दार्थवा-

तया फलसाधनत्वमबोधयित्वा कृतिसाध्यत्वबोधनेऽप्यवगम्यार्थात् ।
न च सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्वं
सन्ध्यावन्दने प्रत्यवायपरीक्षारूपफलसाधनत्वमस्य एव कुतो न
सम्भवतीति वाच्यं । विधिवाक्ये प्रत्यवायपरीक्षारूपफलश्रुतेरभावेन
सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानस्यैव सन्ध्यावन्द-
नादिनिष्ठप्रत्यवायपरीक्षारूपफलसाधनत्वप्रतीतौ तात्पर्यपादकत्वात्
तत्परीक्षारसाधनत्वप्रतीतौ तद्ध्वनकीभूताभावप्रतियोगिकृतिविषय-
त्वस्यास्यप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताज्ञानाभावाच्चेति
भावः । ननु सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञाना-
नन्तरमेव विधेः प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'प्रत्यवायप्रमिती'
अकरणनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वप्रतीतौ, 'विधिप्रवृत्तिः' विधितः शाब्द-
बोधः, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकाकरणत्वेन हेतु-
ना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थ इति प्राहुः ।

'कर्त्तव्यत्वमवगम्येति, 'कर्त्तव्यत्वं' कृतिसाध्यत्वे सति प्रत्यवाय-
परिहाररूपफलजनकत्वं, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्य-
ताकाकरणत्वेन हेतुना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति सद्यदायमते प्रत्यवा-
यत्वरूपेण प्रत्यवायानुमानमित्यर्थः, केषाञ्चिन्मते तु सन्ध्यापाशना-
भावस्य प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, 'निन्दार्थवादेन' निन्दार्थ-
विहितवाक्यस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वबोधनादिति भावः । 'निन्दार्थवादेनेति,

हेन प्रायश्चित्तोपदेशेन चोपासनस्य प्रकृत्यर्थस्य ताव-
द्वापारस्वरूपस्याभावः प्रत्यवायहेतुरवगतः, तथाच
सन्ध्योपासनाभावः प्रत्यवायद्वारा दुःखसाधनं, तद-
भावः सन्ध्योपासनं दुःखसाधनाभावत्वेन फलं, प्राय-
श्चित्ते पापध्वंसवदिति तत्साधनत्वेन कृतिर्वोध्यते वि-
धिना । न चैवं प्रत्यवायपरिहार एव फलमस्त्विति
वाच्यं । परिहारस्य प्रागभावरूपत्वेन अनादितया

वादविषयत्वेन, 'प्रायश्चित्तोपदेशेन' प्रायश्चित्तविधिविषयत्वेन, 'प्रकृ-
त्यर्थस्येति' "नोपासने यस्य पश्चिमाश्रित्यादावुपासिधात्वर्थस्येत्यर्थः,
'फलं' इष्टं, 'प्रायश्चित्ते' प्रायश्चित्तस्य, 'तत्साधनत्वेनेति' सन्ध्योपा-
सनरूपेष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'कृतिः' सन्ध्योपासनविपर्ययिका कृतिः,
कृतीष्टसाधनताज्ञानमेव च प्रवर्तकमिति भावः । 'न चैवमिति,
'एवं' उक्तरीत्या अन्योन्याश्रयाभावे, 'प्रागभावरूपत्वेनेति' अत्यन्ता-

यद्यपि तस्य शास्त्रज्ञ प्रत्यवायहेतुत्वं विषयस्तथापि तादृशार्थवादविषयत्वस्य
प्रत्यवायहेतुत्वव्याप्यत्वात् तेन लिङ्गेन तदुपोधनादिति भावः । 'प्रायश्चित्तेति'
तद्विषयत्वस्य तद्व्याप्यत्वादिति भावः । सन्ध्योपासनाभावप्रायश्चित्तमिति
शब्दात् प्रतीते प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तपदार्थालोचने क्रियमाणे "प्रायः पार्थ
विभजनीयाच्चित्तं तस्य निशोधनमिति तदर्थसङ्केतग्राहकार्थवादप्रसक्तौ पाप-
नाशककर्मप्राप्तौ पापस्य हेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितस्य सन्ध्यावन्दनाभावस्य हेतु-
तादायक इति भाव इत्यन्ये । इष्टसाधनत्वमुपपादयति, 'तत्साधनत्वेनेति, तत्-
कृतीष्टसाधनताज्ञानस्यैव तत्र प्रवर्तकत्वमिति मतेनेदं । 'न चैवमिति, 'एवं'

असंभवात् । न च उपासनाकारस्य प्रत्यवायहेतुर्नो-
 प्रासनाभावः तथाच दुःखसाधनाभावत्वेन कृतिरिहा
 न तूपासनमिति वाच्यं । निन्दार्थवादस्योभयत्र सत्त्वेन
 उभयस्यापि तच्चात्वादिति, तन्न, इवमपि काम्यत्वे
 नित्यताश्चतिप्रसङ्गात् । किञ्च “अकुर्वन् विहितं क-
 र्मेत्यादिना “नोपास्ते यश्च पश्चिमामित्यादिना च
 कारणाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोध्यते न तु तद्विषया-
 भावस्य, अन्यथा अकर्तुः प्रत्यवायो नान्यस्येति कथं
 भावरूपत्वेन वेति शेषः, ‘असाधत्वात्’ सन्ध्योपासनाद्यजन्यत्वात् ।
 ‘कृतिरिष्टेति’ उपासनागोचरकृतिरिष्टेत्यर्थः, तथाच उपासनागोचर-
 कृतिसाधनत्वमुपासनागोचरकृतौ बाधितमिति कुतोविधिरिति
 भावः^(१) । ‘उभयत्रेति’ सन्ध्योपासनाभाव-तत्करणानावयोर्द्वयो-
 रेवेत्यर्थः, ‘काम्यत्वं’ सन्ध्योपासनारूपफलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे ।
 ‘किञ्चेति,’ ‘नोपास्ते इत्याद्यातात्पर्यकृतौ नञर्थान्वयादिति भावः ।
 ‘अन्यथा’ विषयाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे, ‘नान्यस्येति न कर्तु-

(१) कुत एवेदमिति भाव इति श० ।

प्रत्यवायपरिहारस्योक्तमत्रा प्रथमोपस्थितत्वे, ‘कृतिरिष्टेति’ तथाच कृतावपि
 नेष्टसाधनताम्वय इति भावः । ‘उभयत्रेति’ सन्ध्योपासनाभावे तदकरणे चेत्यर्थः,
 “एतत् सन्धावयं श्रोतं ब्राह्मणं यदधिष्ठितं । यस्य शास्त्रादस्माच्च न
 स ब्राह्मण उच्यते” । इत्यादेरुभयसाधारणत्वादिति भावः । ‘नोपास्ते इति
 आख्यातस्य कृतिप्रकृत्यागोपासनाविवयककृतिर्भावित्यर्थः । अतु विषया-
 भावेऽपि निन्दार्थवाद इत्यत आह, ‘अन्यथेति, तच्चाद्यान्यगत्वा तज्जति

स्यात् विषयाभावस्य साधारण्यात् । वस्तुतस्तु कृति-
साध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकत्वेन निर्व्यूढं । न
च कृतौ कृतिसाध्यत्वमस्तीत्यतो न किञ्चिदेतत् ।

नव्यास्तु^(१) नित्यापूर्वप्रागभावो दुरितद्वारा दुःख-
रित्यर्थः, 'विषयाभावस्येति उपासमारूपक्रियाया अभावस्येत्यर्थः,
'साधारण्यादिति उपासनाकर्तुरात्मन्यपि सत्त्वादित्यर्थः, क्रियायाः
आत्मन्यसमवायादिति भावः । न च स्वजनककृत्याश्रयत्वसंज्ञ-
परम्परासम्बन्धेन तदभावोद्देतरिति वाच्यं । तादृशस्य सम्बन्धे
अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे च मानाभावादिति हृदयं । यद्वा
एतदखरसेनैवाह, 'वस्तुतस्तु कृति, 'कृतिसाध्यत्वे सतीति कृतिसाध्यत्व-
विशिष्टेष्टसाधनत्वस्य ज्ञानमित्यर्थः, 'निर्व्यूढं' न्यायमते निर्व्यूढं । 'न
च कृताविति, तथाच विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य तत्रासम्भवात्
कुनस्तद्विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति भावः । इदमुपसंख्यं
यजेतेत्यत्र प्रकृत्यर्थं दृष्टसाधनत्वान्वयस्य व्युत्पत्तिमिद्वन्वेन अत्र कृतौ
तदन्वये व्युत्पत्तिविरोध इत्यपि द्रष्टव्यं । 'एतत्' अपरेतुमतं ।

'नव्याः' नैयायिकनव्याः, 'नित्येति नित्यजन्यापूर्वस्य प्रागभाव-

(१) नवीनास्त्विति क० ख० ।

करणाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे तात्पर्यं । 'विधयेति मार्जनादिक्रियायाः
प्रतीरनिष्ठत्वेन कर्त्तर्यपि तद्विरहादित्यर्थः । अस्तु चोक्तगत्या उपासनस्यैव-
स्येन तत्कृतेरिष्टसाधनत्वं तथापि कृतिसाध्यत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्याह,
'वस्तुतस्तु कृति' प्रकाशः ।

साधनं तदभावोऽपूर्व दुःखसाधनाभावत्वेनेष्टं तत्सा-
धनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च सन्ध्योपासनं विधीयते
इति, तत्र, निन्दार्थवादादिना सन्ध्योपासनाभावस्तद-
करणं वा प्रत्यवायहेतुरवगतो न त्वपूर्वाभावः प्रथमं

इत्यर्थः, एतत्सन्ध्याकालीनसन्ध्योपासनजन्यापूर्वस्य प्रागभावः का-
लानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन तत्तत्सन्ध्याकालसङ्गतः सन् दु-
रितजनकः तेन प्रागभावस्यानादित्वेऽपि न सततं दुरितोत्पत्त्या-
पत्तिः । एकसन्ध्योपासनजन्यापूर्वप्रागभावस्य प्रतिसन्ध्याकालसङ्ग-
कारेण दुरितजनकत्ववारणाय तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वं सन्ध्योपासन-
विशेषणं, सन्ध्याकालस्य दण्डद्वयात्मकतया परमदण्डकृतसन्ध्या-
वन्दनकस्यापि प्रथमदण्डे दुरितोत्पत्तिवारणाय सम्बन्धविशेषानु-
धावनं, कार्यतावच्छेदकस्य सन्ध्याकालभेदविभिन्नदुरितनिष्ठवैजात्य-
मेव तेन न परस्परं व्यभिचारः । न चैवमपि सन्ध्याकालस्य दण्ड-
द्वयात्मकतया दण्डद्वयमेवाकृतसन्ध्यावन्दनकस्य धारावाहिकदुरि-
तोत्पादापत्तिरिति वाच्यं । तत्तत्सन्ध्याकालजन्यदुरितविशेषोत्पत्तिं
प्रति तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वविशिष्टीभूय तादृशदुरितविशेषस्य प्रति-
बन्धकत्वादिति भावः । 'निन्दार्थवादादिनेति' 'नोपास्ते यस्य पक्षि-
भूमित्यादिनिन्दार्थवादविषयत्वादिनेत्यर्थः, 'सन्ध्योपासनेति' त-
त्तत्सन्ध्याकालीनसन्ध्योपासनस्य तादृशस्य सन्ध्योपासनकरणस्य वा
अभाव इत्यर्थः, 'प्रत्यवायहेतुरिति' कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्ब-
न्धविरुद्धसाधनत्वबोधानन्तरं किन्नादिरुभित्वाकाङ्क्षायां अपूर्वकत्वनमित्याह,

प्रमाणाभावेन तदनुपस्थितेः विधेः* इष्टसाधनत्वबो-
धकत्वात् परिशेषेणापूर्वमिष्टं कल्पात इति चेत्, तर्हि
विश्वजिन्यायेन स्वर्ग एव फलं कल्प्यतां काम्यत्वस्य
त्वयापि स्वीकारात्, किञ्च विधिप्रवृत्तावपूर्वज्ञानं अ-
पूर्वज्ञाने च विधिप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयः ।

तेन तत्तत्सन्ध्याकालसहकृतः सन् प्रत्यवायहेतुरित्यर्थः, कालान्व-
ष्टिञ्चाधिकरणत्वस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धतया यदाकदाचित्
कृतैकसन्ध्यावन्दनकस्य सन्ध्यावन्दनान्तराकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्प-
त्तिवारणाय तत्तत्सन्ध्याकालौनत्यं सन्ध्योपासन-तत्कारणयोर्विशेषणं,
सर्वसन्देहकदिशावभेद्यं । प्रथममिति निन्दार्थवादजग्यशब्दबोधात्
पूर्वमित्यर्थः, 'प्रमाणाभावेन' उपस्थापकपदभावेन, 'तदनुपस्थितेः'
अपूर्वाभावानुपस्थितेः, निन्दार्थवादविषयत्वस्य तत्राभिद्धेरिति शेषः ।
शङ्कते, 'विधेरिति सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधेरित्यर्थः, 'परिशेषेण'
इष्टान्तरवाधेन, 'स्वर्ग एवेति, नित्यजन्यापूर्वस्य स्वतः परतो वा
पुरुषार्थताभावेन इष्टत्वाभावादिति भावः । 'अपूर्वज्ञानमिति
इतरफलव्युदासेन परिशेषादपूर्वज्ञानमित्यर्थः, 'अन्योन्याश्रय इति;
एतच्चापाततः विधेः सामान्यतः प्रथममिष्टसाधनत्वमादाय प्रवृत्तौ
पश्चादनुपपत्त्या इतरफलव्युदासेनापूर्वरूपेष्टकल्पनमित्यपूर्वज्ञानं वि-
नापि विधिप्रवृत्तिमन्त्रवेनान्योन्याश्रयाभावादिति धेयं ।

* 'विधेरिति, 'तर्हीति, यद्यपि स्वर्गकल्पनेऽप्यपूर्वकल्पनमिति जाय-
वाचदेव कल्पयितुमर्हं किञ्च स्वर्गकल्पनेऽप्यौष्ठसाधनत्वं परस्थाप्यपपन्नमेव

यावन्नित्य-नैमित्तिकनिर्वाहस्य तत्तदाश्रमविहित-
कर्मणां सम्यक्परिपालनस्य च ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं
श्रूयते, तथाच नित्यस्य सफलत्वमिति केचित् । तच्च ।
तस्य विधेर्नित्यविधिमुपजीव्य प्रवृत्तिस्तस्य च फला-
भावेन प्रथमं मूकत्वात्, अन्यथा परस्परसापेक्षत्वेना-
न्योन्याश्रयः तस्मात् कार्यतैव विधिः । ननु नित्ये

मतान्तरमाशङ्कते, 'यावदिति, 'कर्मणां' यावन्नित्य-नैमित्तिक-
कार्यकर्मणां, तेन 'यावन्नित्येत्यादिना न पौनरुक्त्यं, 'श्रूयते' विधाना-
बोधते, 'नयाचेति, यावतामेव नित्यनैमित्तिकादिकर्मणां स्वस्वभाव-
जन्यापूर्वद्वारा दण्ड-चक्रवत् ब्रह्मलोकावाप्तिजनकत्वादिति भावः ।
'तस्य विधेः' ब्रह्मलोकावाप्तिरूपफलबोधकविधेः, 'नित्यविधिमुपजी-
व्येति नित्यविधिवाक्येन शाब्दबोधजनमानन्तरमेवेत्यर्थः, अक्षरह-
कर्तव्यतादिरूपनित्यत्वज्ञानस्य तदधीनत्वादिति भावः । 'फलाभावे-
नेति फलज्ञानाभावेनेत्यर्थः, दृष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिमाध्यतस्य वि-
ध्यर्थतया तदपहाय केवलकृतिमाध्यत्वेनापि बोधयितुमशक्यत्वादिति
भावः । 'अन्योन्याश्रयः' नित्यविधितोऽक्षरहःकर्तव्यत्वादिरूपनित्य-

तथापि कस्यत्वे नित्यतात्पर्येति चेन्न तात्पर्यं, किञ्च विशेषतः फलानुप-
स्थितौ विधिप्रवृत्तिरेव न भवतीत्याह, 'किञ्चेति । 'यावदिति, उपाधिभेदेन
नित्य-नैमित्तिक-तत्तदाश्रयविहितकर्मयोगोर्भेदः, 'तस्य' ब्रह्मलोकावाप्तिफल-
बोधकस्येत्यर्थः । 'नित्येति, विहितपरिपालनत्वादिना तत्तदाश्रयत्वेति
भावः । तर्हि नित्यविधिरेव प्रथमं अवर्त्ततामित्यत आह, 'तस्य चेति,

वेदात् कार्यताज्ञानेऽपि प्रयोजनज्ञानं विना कश्च
प्रवृत्तिः, न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तते
इति चेत्, न, नित्ये फलबाधेन प्रवृत्तिभावे प्रयोज-
नज्ञानस्याप्रयोजकत्वात्, काव्येऽपि प्रयोजनज्ञानं न
साक्षात् प्रवर्तकं उपायाविषयत्वात् प्रयोजनेऽप्रवृत्तेश्च,
किन्त्विष्टसाधनताज्ञानद्वारा कार्यताज्ञाने उपपत्ती-

लज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मलोकावाप्तिरूपफलबोधकविधिना फलज्ञानं
जनयितव्यं तेन फलोपस्थितौ नित्यविधिना विशिष्टकृतिबाधत्वं
बोधयितव्यं इतिक्रमेण बोद्धव्यः^(१) । 'प्रयोजनज्ञानं विनेति, अनु-
कमिष्टमेतज्जन्यमिति दृष्टैतज्जन्यलक्षणं विनेत्यर्थः, एतच्च दृष्ट-
विशेष्यकतज्जन्यलक्षणमपि स्वातन्त्र्येण हेतुरित्याभिमानेन । 'अनु-
द्दिश्य' तज्जन्यत्वेनाज्ञाना, 'प्रयोजनज्ञानस्य' दृष्टनिष्ठजन्यताज्ञानस्य,
एवं सर्वत्र, 'भाषाप्रवर्तकमिति अनन्यथासिद्धत्वे सति प्रवृत्तिप्र-
योजकमित्यर्थः, 'उपायाविषयत्वादिति उपायाविशेष्यकत्वादित्यर्थः,
उपायविशेष्यकज्ञानस्यैव चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिप्रयोजकत्वादिति
भावः । 'अप्रवृत्तेश्चेति उपायमुख्यविशेष्यतया अप्रवृत्तेश्चेत्यर्थः, 'दृष्ट-
साधनताज्ञानद्वारेति, 'उपपत्ती' उपयुक्तं, इदञ्च तन्निष्ठजन्यतानि-

(१) अन्योन्याश्रय इत्यादिः बोद्धव्य इत्यन्तः पाठः क-पुस्तके नास्ति ।

'कथमिति, प्रयोजनज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रवृत्तिकारणं न भवति
किन्तु कार्यताज्ञानोपपत्तीमिति निर्णयः कथमित्यर्थः । पञ्च फलज्ञान-
रूपकारणभावाच्च प्रवृत्तिरित्युक्तमिह तु निष्फलजन्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च

मेव, कश्चमयं निश्चयः नित्ये दृष्टसाधनताज्ञानासम्भ-
वात् कार्यताज्ञानस्य वेदादपि सम्भवात् । ननु निष्कले

रूपकत्वं तर्जनकत्वमित्यभिप्रायेण । 'अयं निश्चय इति प्रयोजन-
ज्ञानं दृष्टसाधनताज्ञानद्वारा काम्यस्वल्प एव प्रवृत्तिहेतुकार्यज्ञानो-
पयुक्तं न नित्यस्वल्प इति कथं निर्णय इत्यर्थः, 'दृष्टसाधनताज्ञानासम्भ-
वादिति नित्य इत्यादिः दृष्टसाधनताज्ञानरूपद्वारा सम्भवादित्यर्थः^(१),
प्रयोजनज्ञानस्याप्यसम्भवाच्चेत्यपि बोध्यं^(२) । नन्वेवं कार्यताज्ञानमेव
तच्च कथं स्यात् तस्य दृष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रयोजनज्ञानाधीनत्वा-
दित्यत आह, 'कार्यताज्ञानस्येति, तथाच दृष्टसाधनताखिङ्गककृति-
साध्यताज्ञानमेव प्रयोजनज्ञानाधीनमिति भावः । यद्यपि वेदाधीन-
कार्यताज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः किन्तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसम्बन्धजन्य-
मेव तथेति श्रौचादिमत्त्वेन सम्भवादित्येव तत्समुचितं, तथापौष्ट-
साधनताखिङ्गककृतिसाध्यताज्ञान-वेदाधीनकृतिसाध्यताज्ञानयोरेक-
शक्तिमत्त्वेन प्रवृत्तिसामान्यहेतुत्वादिनाभयं शान्तः, अतएवाग्निम-
ग्न्योऽपि सङ्गमधिष्यत इति ध्येयं । पूर्वं प्रयोजनज्ञानस्य प्रवृत्ति-
हेतुतया तेन विना कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्कितं इदानीं निष्कल-
त्वादज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण प्रच्छति, 'नन्विति, 'निष्कलत्वं'

(१) नित्ये प्रयोजनाप्रसिद्धेति भावः ।

(२) प्रयोजनेऽप्येतच्चान्यत्वज्ञानासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यमिति ग० ।

प्रवर्ततेत्याह, 'नन्विति, ननु यदि निष्कले फलज्ञानाभावात् प्रवृत्तिसामान्य-

दुःखैकफले वा प्रेक्षावतां कथं प्रवृत्तिः, वेदाधीन-
कार्यताज्ञानसत्त्वात् सफलप्रवृत्तावपि तस्यैव तन्त्रत्वात् ।
यत्तु लौकिके निष्फले दुःखैकफले वा न प्रवर्त्तते
तदिष्टसाधनतालिङ्गकस्य कार्यताज्ञानस्य वेदाधीनस्य
वा अभावात् । न च दुःखैकफलत्वज्ञानं प्रवृत्ति-
प्रतिबन्धकं, सति कार्यताज्ञाने तस्य प्रतिबन्धकत्वा-

दृष्टसाधनत्वं, 'दुःखैकफले वेति, 'वाकारश्चार्थः, नित्ये' इति शेषः,
'कथं प्रवृत्तिरिति निष्फलत्वादिज्ञानाभावं विना कथं प्रवृत्तिरि-
त्यर्थः, उत्तरयति, 'वेदार्थेनेति, 'तस्यैवेति कार्यताज्ञानस्यैवेत्यर्थः,
तथाच निष्फलत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति भावः ।
नन्वेवं लौकिकेऽपि दुःखैकफले प्रवृत्तिः स्यादिति दुःखैकफलत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्यत आह, 'यत्प्रवृत्तिः, 'यदिति 'न
प्रवर्त्तत इत्यस्य विशेषणं, 'तत्' अप्रवर्त्तनं, वेदाधीनस्य वेति अन्य-
तरकार्यताज्ञानस्यैकगतिमत्त्वेन हेतुत्वादिति भावः । इदञ्च न संशयः
एवं सति विश्वजिता यजेतेत्यत्रापि स्वर्गकल्पना न स्यात् वेदाधीन-
कार्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिमम्भवादिति शेषः । 'न' चेति, 'तत्त्वर्थः,
'कार्यताज्ञाने' तादृशान्यतरकार्यताज्ञाने । ननु प्रयोजननिष्ठतन्त्र-
न्यत्वज्ञानं विनापि यदि प्रवृत्तिस्तदा "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो-
ऽपि प्रवर्त्तते" इति सकलप्रासाणिकप्रवादव्याघात इत्यतो नित्येऽपि

किन्तु कार्यताज्ञानाभावात्तदा जलताडनादौ दुःखैकफलतया ज्ञानेऽप्यनाम-

दर्शनात् । अथ वा काम्ये लिङोऽपूर्ववाचकत्वात् नित्येऽपि लिङोपासनादिविषयकमपूर्वं बोध्यते, तच्च निष्कलमपि स्वतएव सुखवत्प्रयोजनं नित्यमभ्यर्थ्यमानञ्चेति । उच्यते । सर्वत्र नित्ये फलश्रवणाज्जीविफल-

प्रयोजनमाह, 'अथ वेति, 'काम्ये' स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ, 'अपूर्व-
वाचकत्वात्' कार्यत्वरूपेणापूर्वशक्तत्वात्, 'नित्येऽपि' मन्थ्याद्युपासी-
तेत्यादावपि, 'विषयकं' जन्यं, 'अपूर्वं' पण्डापूर्वं, 'बोध्यत इति
कार्यत्वरूपेण बोध्यत इत्यर्थः । वैदिकलिङ्गत्वावच्छेदेनैव कार्यत्वरूपे-
णोपापूर्वशक्तिकल्पनात् तच्च च जन्यतासम्बन्धेन उपासनादरम्भः
न तु अर्थवादाद्युपस्थितब्रह्मलोकावाप्त्यादिमाधनत्वं तदर्थः, तथा-
प्यपूर्वत्वावच्छक्तत्वेन गौरवादिति भावः । 'तच्च' पण्डापूर्वंश्च ।
नन्वेवं तत्रापि कामनावश्यकत्वादेमाभावात् नित्यतायतिस्मृत्येत्यत-
आह, 'नित्यमिति तत्तद्विहितकालेऽवश्यं कामनाविषयश्चेत्यर्थः,
श्रुतिबोधितनित्यतान्यथानुपपत्त्यैव तथा कल्पनादिति भावः ।
प्रामाणिकं गौरवं न दोषायत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'उच्यत इति,
'फलकामस्येति अर्थवादाद्युपस्थितफलकामस्येति, अन्यथा अर्थवादा-

शब्दजन्यकार्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति नित्येऽपि फलमाह, 'अथ वेति,
तत्त्वापूर्वं' न पूर्वसुपस्थितमिति न तथादाय इत्यसाधनत्वान्नयः इति भावः ।
'तच्चेति, यद्यप्येवमपि काम्यत्वे नित्यताद्यतिरन्त्यार्थवादिकेन किमपराहं
तथापि तद्दूषणमये वाच्यमेवेति भावः । 'जीवौति, प्रयोजनज्ञानं विना
अप्रवृत्तेर्न विनाशस्याधिकारासम्भवादिति भावः । सम्भक्तिविधिरामाने

कामस्य सम्बलिताधिकारः यथोपरागे नैमित्तिकं
ज्ञान-श्राद्धादि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे प्रायश्चित्ता-
दिश्रुतेश्च नियतकर्तव्यताकं, यथा वा षोडशश्राद्धस्य
प्रेतत्वविमुक्तिकामनाश्रुतेः प्रेतत्वविमुक्तिहेतुषोडश-
श्राद्धे सङ्कल्पं विधाय महाजनानामाचारात् काम्य-
त्वं निन्दार्थवादेनाकरणे प्रत्यवायश्रुतेरवश्यकर्तव्यत्वं
तथा सन्ध्योपासनमपि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे नर-
कश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च नियतकर्तव्यताकं । यत्तु

द्विवैक्यमिति भावः । 'सम्बलितः' समुदितः, 'अधिकारः' फल-
हेतुप्रवृत्तिप्रयोजकः, तेन शुचि-तत्कासजीवितं फलकामना च
इयमेव नित्यक्रियाजन्यफलहेतुः यदिगिष्टेन क्रियमाणस्य कर्मणः
फलार्जकत्वं तस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकधर्मस्याधिकारत्वात् । न च
फलकामनाया अधिकारत्वे तद्विगमदशायां शुचि-तत्कासजीवि-
नोऽपि नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायो न स्यात् यावदधिकारवत-
एवाकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वात् अन्यथा शौचाभावदशासम्यकर-
णात् प्रत्यवायापत्तेरिति वाच्यं । अग्रे निरस्यत्वादिति ध्येयं ।
ननु काम्यत्व-नित्यत्वयोर्विरोधादेकस्य कर्मणस्तदुभयरूपत्वमङ्गत्वं

दृष्टान्तमाह, 'यथेति, सन्ध्योपासनवत् फलश्रुतावपि नैतत्काम्यमिति यदि
श्रूयात् तदा दृष्टान्तान्तरमाह, 'यथा वेति, तस्याप्यकाम्यत्वे साभिजाष-
सङ्कल्पाचारविरोध इति भावः । 'अर्थवादेति, तथा चेष्टाश्रयत्वस्य विधि-

ज्ञाने काम्यत्वेऽपि न नियतकर्तव्यताकत्वं तदकारणे
प्रायश्चित्तानुपदेशात् । न च नित्ये फलकाममाया-
असंभवः, विकालकाम्यस्तवपाठवत् नित्ये फलकाम-
नामभवात् । यत्तु प्रथमप्रवृत्तादहरहःश्रुत्या तत्का-
लजीविमात्रस्याधिकारबोधनात् न फलकामस्याधि-
कार इति, तन्न, अहरहःश्रुत्यर्थवादयोः प्रथमगृही-
तैकवाक्यतावलेन तत्कालजीविफलकामस्य सम्बन्धि-
ताधिकारात् अर्थवादोपस्थितफलान्वयं विनैकवाक्य-
ताभङ्गात् । न चार्थवादस्य स्तुतिपरत्वान्नैकवाक्यता,
बाधकं विना स्वार्थापरित्यागात् विधिवाक्योपस्थिते

मत आह, 'यथेति । 'स्तवपाठवदिति सप्तमीषमाधादिति, तथाच
तत्र यथा अननुभूयमानाऽपि फलकामनावश्यकौ तथा नित्यभ्य-
सेऽप्येति भावः । 'प्रथमगृहीतेति, विधेरिष्टसाधनताबोधकतया
इष्टविशेषाकाङ्क्षया प्रवृत्तस्यार्थवादस्य तदेकवाक्यनियमादिति
भावः । शङ्कते, 'न चेति, 'स्तुतिः' पदार्थमात्रोपस्थितिः, निरस्यति,
'बाधकं विनेति, 'स्वार्थापरित्यागः' अनुभावकत्वं । न चैवमङ्ग-
ललीयापि फलश्रुतिः प्रमाणं स्यात्, नैयायिकानामिष्टापत्तेः
प्रधानफलेनैवाङ्गानां फलाकाङ्क्षानिष्टत्वेनैव तस्या फलश्रुतिः स्तुति-

त्वमन्तमिति भावः । 'विधौति "दद्यादहरहः आहुतिमित्यादिविधिवाक्यो-
पस्थितमित्यर्थः । ननु कामनाविरहेऽप्यकारणे प्रत्यवायात्तत्परिहारार्थमेव

कृते विविधाकृत्यफलमादायेवाहरहःश्रुत्या कार्य-
ताबोधनात् । नन्वेवं तत्कालजीविकामिनोऽधिकारे
यदा फलकामनाविरहस्तदा अशुचैरिवाधिकाराभा-
वान्नियतकर्तव्यता न स्यात् अधिष्ठताकरणे प्रत्यवा-
यो न त्वकरणमात्र इति चेत्, न, नैमित्तिकेऽपि तत्-
काले कस्याचित्कामनाविरहिणोऽनियतकर्तव्यताप-
त्तेः । अथापवादाभावेनैतत्सर्गिकौ फलकामनास्थेव

मात्रमित्यपि वदन्ति । अथवादस्याप्रमाणेऽप्याह, 'यिषीति "नित्यं
नैमित्तिकं धर्मेत्यादिभागुक्तविधवाक्योपस्थितइत्यर्थः 'फलं' विधि-
बोधितफलं, 'बोधनादित्यस्य चः शेषः । 'अधिकाराभावाद्दिति
प्रवृत्तिप्रयोजकयावदधिकाराभावादित्यर्थः । ननु फलकामनाद-
शायासेव नियतकर्तव्यत्वमुपेयं सन्ध्यावन्दनादेरतोदोषान्नरसाह,
'अधिष्ठताकरण इति, 'न त्वकरणमात्र इति, 'स्यादित्यनुषन्धते,
अधिष्ठताकरणप्रयुक्तः प्रत्यवायः फलकामनाविरहदशायामकरण-
मात्रे न स्यादन्यथा कामनादशायासशुचैर्यकरणे प्रत्यवायः स्यादि-
त्यर्थः, प्रतिबन्धिसुद्रया गिरच्छति, 'नैमित्तिकेऽपीति, 'अनियत-
कर्तव्यतापत्तेः' अकरणे प्रत्यवायानापत्तेः । ग्रह्यते, 'अथेति, 'फल-
कामनास्थेव' नैमित्तिक इति शेषः । नन्वपवादो बाधकः तथाच

नियमः अतः प्रवृत्तिरित्यत आह, 'अधिष्ठतेति, इति शूद्राभिसन्निः ।
प्रतिबन्धा समाधत्ते, 'नैमित्तिकेऽपीति, 'अभिधन्विसुद्राटयति, 'तस्मैति,

फलज्ञानस्य स्वविषयकेच्छाजनकस्वभावात् यस्य तु
मुमुक्षापवादेन फलान्तरे कामना नास्ति तस्याकरणे-
ऽपि न प्रत्यवाय इति न तद्वियतकर्तव्यताकत्वं नैमि-
त्तिके तथा नित्येऽपि मुमुक्षया फलकामनाबाधेना-

तदभावमात्रं यदि फलकामनाहेतुस्तदानवगतेऽपि फले कामना
श्चादत्त आह, 'फलज्ञानस्येति, आर्यवादिकेत्यादिः, 'मुमुक्षापवा-
दे'ति मोक्षोपधायकेच्छया प्रतिबन्धनेत्यर्थः, 'तस्य' व्याभ-वशिष्टा-
देः, नैमित्तिककर्षणामकरणेऽपि न प्रत्यवायः फलकामनाविर-
हेषानधिकारित्वादिति भावः । शङ्कां निरस्यति, 'तथा नित्ये-
ऽपीति, 'श्रौतर्गिकी फलकामनास्येवेत्यनुवक्ष्यते, 'तुल्यमिति ।
वस्तुतः "निद्रया कलहैर्नृत्यैरनाश्वासैश्च सम्भृतं । त्यक्तवैदिककर्माणो
घोरं मरकमाप्नुयुः" इत्यादिस्मृतिबलात् फलकामनातिरिक्त्याव-
दधिकारवत् एव नित्य-नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायः कल्प्यते इति
सन्ध्यावन्दनदशायां फलकामनाविरहेऽपि श्रौचादिमतस्तदकरणे
प्रत्यवायः । किञ्च सन्ध्यादशायां पतितस्पर्शनिबन्धनादयकरणात्
प्रत्यवायो न स्यात् श्रौचरूपाधिकारविरहात् अतः स्वज्ञाननिष्पा-
द्यभिन्नैवाधिकारेण विशिष्टस्याकरणे प्रत्यवायो वाच्यः तदानीं
श्रौचस्य निष्पादनानर्हत्वादेवञ्च फलकामनापि स्वकीयज्ञाननिष्पाद्यै-

तथाच वक्ष्ये नित्ये नियमतः कर्तव्यता तस्य फलकामनावश्यम्भाव एव
नैमित्तिकादिवदिति भावः । ननु मुमुक्षोरपि फलकामनाविरहिणो-

करणेऽपि न प्रत्यवाय इति तुल्यं । किञ्चार्थवादोपस्थि-
तफलोपाधिकर्तव्यत्वेऽवगते “अकुर्वन् विहितं कर्म-
त्यादिवाक्याच्छौचे सति सन्ध्यावन्धनाकरणे निन्दार्थ-

वेति तदन्य एवाधिकारोऽकरणे प्रत्यवायप्रयोजकः । यदि च
फलकामना नाधिकारः प्रमाणाभावादन्वया प्रमत्तात् फलमिद्धिः
क्वापि न स्यात् यदिग्रिष्टेभैव कियमाणस्य कर्त्तव्यः फलहेतुत्वं तस्य
शौच-माह्वणत्वादेरेताधिकारत्वात् “अकामकृतात् कामकृतं पापं
पुण्यञ्च द्विगुणमित्यापस्तम्बादिप्रचलात् कामनायाः द्विगुणफलं प्रत्येव
प्रयोजकत्वावगतेरित्यादि विभास्यते, तदा तु नानुपपत्तिगम्योऽपीति
युक्तमुपस्थाप्यः । नन्वार्थवादिकफलस्योपस्थित्यन्यभात् तत्कामना
नावश्यकौचत आह, ‘किञ्चेति, ‘अर्थेति वस्तुगत्या शार्थवादिक-

भावमित्यभिमितिकालुखानमस्येवेत्यस्त्वेसादाह, ‘किञ्चेति, न हि प्रत्यवाय-
परिहारमेव फलमादत्तं विधिप्रवृत्तिर्येनान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः ।
‘शौचे सतीति, नन्वाधिकारे सत्यकरणे नरकदव्यूहिर्न शौचमात्रे माना-
भावात्तथाचाशुचेरिव फलकामनाविरहिर्नोऽपि सम्बन्धिताधिकारभावाद्-
करणे न प्रत्यवाय इति कथं तदा तत्परिहारार्थं नियतप्रवृत्तिः तद्विषय-
अधिकृताकरणे प्रत्यवायो न तत्कारणमात्र इति चेत्, न, शौचादिमत्त्वं
फलकामना चेद्धेधिकारद्वयं एवैवाधिकारगोः सम्बन्धनमित्येव सम्बन्धिताधि-
कारमपदार्थः, तथाचाधिकाराभ्यामन्यतरेण वाधिकृतस्याकरणं प्रत्यवाय-
हेतुः अतः शौचे सति फलकामनाविरहिर्नोऽप्यकरणं तथेति तात्पर्य-
दिवेके, तच्चिन्त्यं, एवमशुचेरपि फलकामनावतोऽकरणे प्रत्यवायापत्तेः ।
वधन्तु ब्रूमः “अकुर्वन् विहितं कर्मत्यादिना विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतु-

वाहेन च नरकश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च प्रत्यवायः
कस्यते तत्प्रत्यवायकामनाविरहेऽपि प्रत्यवायपरिहारार्थं
नियमतः प्रवर्तते विधिप्रवृत्त्यनन्तरं प्रत्यवायस्य

फलौपाधिकं कर्त्तव्यत्वं यस्य तादृशे मन्धावन्दनादावुपस्थितेत्यर्थः ।
'तत्फलमेति' आर्थवादिकफलैत्यर्थः, प्रागुक्तान्योन्याश्रयं परिहरति,
'विधिप्रवृत्त्येति, मन्ध्यामुपामौतेत्यादिविधेरिष्टत्वेनेष्टभाधनत्वावगतौ

त्वमवगतं न तदधिकृताकारणस्य तद्वबोधकपदाभावात् । न चैवमशुचैरपि
तदकारणं प्रत्यवायापत्तिरिति वाच्यं । अशुचैस्तत्कर्त्तव्यत्वनिषेधेन शुचैरेव
वत्कर्त्तव्यताविधानेन च तं प्रति तस्याविहितत्वात् विहितताकारणस्य च
प्रत्यवायहेतुत्वादत्त एव तत्काले तस्य विहितत्वेनान्यकारणान्ताकारणं न
प्रत्यवायहेतुत्वादयदि कामनायां तत्कर्त्तव्यताविधानं कामनाविरहेऽपि तत्कर्त्त-
व्यतानिषेधश्च स्यात् तदा अशुचैरित् कामनाविरहितोऽप्यकर्म्मणि प्रत्यवायो
न स्यात् । न चैवं, न हि सकामस्याद्वैतस्य तद्विहितं येन निष्कामस्य
तद्विहितं तस्मादस्तु बाधकताकारणं प्रत्यवायहेतुः तथापि नित्ये उक्तगुण-
सामान्यतः शौचमात्रं अधिकारिविशेषणं न तु फलकामनादि, सा हि
नित्यस्य फलजनकतायामधिकारः । अतएव फलकाममेव धृतं नित्यं फलजनकं
अन्वधा तु प्रत्यवायपरिहारमात्रफलकं अयमेव च कामादभेदः तद्वि-
मुक्तं 'शौचे' सर्वोत्थादि ।

केचित्तु समर्थस्य फलकामस्याकारणं न प्रसक्तं येन पापहेतुत्वप्रतिपादनेन
तन्निवार्यत्वं तथाच "अकुर्वन् विहितं कर्म्मन्वादेरप्रसक्तप्रतिषेधत्वापत्त्याधि-
कारिकदेष्टे करणभावेऽपि पापमिति तात्पर्योन्नयनादनधिकृताकारणमपि
प्रत्यवायहेतुर्दिकारः ।

प्रामाणिकत्वात् अकरणोन्मुखस्य* करणेन प्रत्यवाय-
प्रागभावस्य साध्यत्वात्, नैमित्तिके-फलोपाधिकर्तव्यत्वे
कामनाविरहेऽपि नियतकर्तव्यतावत् ।

यत्तु निष्फलेऽपि नित्ये वेदाधीनकाव्येताज्ञानात्
प्रवर्तत इति, तन्न, दुःखैकफलत्वेन ज्ञायमाने प्रेक्षावतां
कृतेरनुत्पादनियमात् अयोग्यतया नित्ये कृतिसाध्य-
त्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । अतएव सन्ध्योपसनमफल-
तत्किमिष्टमित्याकाङ्क्षायामकुर्वन्नित्यादिवचनैः प्रत्यवायानुत्पादस्यै-
वेष्टत्वेन कल्पनादित्यर्थः । ननु प्रत्यवायानुत्पादस्याजन्मत्वात् तस्मा-
धनत्वं सन्ध्यावन्दनादेर्दुर्घटमत आह, 'अकरणेति, प्राचां मतेनेदं,
'कामनाविरहेऽप्येति फलान्तरकामनाविरहेऽप्येत्यर्थः, प्रत्यवाय-
परीक्षारार्थमिति शेषः । इदमुपलक्षणं यच्च प्रत्यवायपरीक्षारथा-
नुपस्थितिः तच्चान्ततः स्वविशिष्टताप्रतिपत्त्यर्थं लोकविगाननिवृत्त्यर्थ-
मेव वा नित्यस्थले प्रवृत्तिर्भवति कृत्तकारणं त्रिंशः कार्यानुत्पा-
दस्यावश्यभावादिति ध्येयं ।

ननु तत्कार्यताया वेदबोधितलधीरेव सन्ध्यावन्दनादेर्दुःखै-
कफलकत्वबुद्धौ प्रवृत्तिविरोधितामपनयेदत आह, 'अयोग्यतयेति,
जज्ञं ताडयेदित्यादेः प्रामाण्यभियेष्टसाधनलविशिष्टस्यैव कृतिसा-
ध्यत्वस्य विध्यर्थत्वादिति भावः ।

* परिहारस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वं निरस्त्यति, 'अकरणेति, 'नैमि-
त्तिक इति, अन्यथा' तच्चाप्यप्रतीकारादिति भावः । 'गुणमत्वं' प्रामा-

मपि क्रियते वेदकोपितकर्तव्यताकत्वादित्याशङ्क्य गुरु-
मतमेतच्च गुरोर्मतमित्यभिप्रायेणोपेक्षितवानाचार्यः ।

यत्तु पण्डापूरं स्वत एव प्रयोजनं इत्युक्तं, तदपि
न, एवं तवापि काम्यत्वे नित्यत्वं हान्यापत्तेः । किञ्च
सुखं दुःखाभावश्च मुख्यं प्रयोजनं तत्साधनञ्च गौणं
नित्यापूर्वन्तु तेषु नैकमपि पण्डापूरवत्त्वात्, काम्यापूर्वञ्च
सुखहेतुर्गौणं प्रयोजनं । प्रवर्त्तकविध्यनुरोधेन तदपि
प्रवर्त्तकं कल्प्यत इति चेत् । न । प्रवर्त्तनीयेन लोकेन
तस्य प्रयोजनत्वेनाज्ञानात् गुरुणा नित्यापूर्वं प्रयोजन-
मुक्तं इत्युच्यमानेऽपि नादरः प्रज्ञावतां । मुक्ति-स्वर्गौ
आलौकिकावपि सुख-दुःखाभावसजातीयतया प्रयो-
जने, तस्मादेवं वदन् गुरुरपि लघुरेव । तदयं सङ्क्षेपः

‘गौण’ सफलत्वोपाधिकं । शङ्कते, ‘प्रवर्त्तकेति विधेः प्रवर्त्त-
कत्वात्तुरोधेनेत्यर्थः, ‘तदपि’ पण्डापूर्वमपि, ‘प्रवर्त्तकं’ प्रवृत्त्युपयुक्तं
फलं । ननु यथा मुक्ति-स्वर्गयोरलौकिकयोरपीच्छा तथा पण्डा-
पूर्वेऽपि स्यादत आह, ‘मुक्तीति, ‘सङ्क्षेपः’ विचारस्तु । दुःखसाध-

करमतं, ‘गुरु’ महद्वा रतमिति सोपहासं, ‘गुरोः’ व्यस्यद्गुरोः ।

ननु स्वतः प्रयोजनत्वाभावेऽपि गौणमेवास्त्वित्यत आह, ‘तत्साधनञ्चेति ।
नन्वेवमपि मुक्ति-स्वर्गावपि प्रयोजने न स्यातां लोकेन तयोः साधनज्ञाना-
दित्यत आह, ‘मुक्तीति, पण्डापूर्वं तत्पूर्वजातीयमपि पण्डत्वात् तथेति

नित्ये दुःखैकफलत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः फलोपाधिकर्त-
व्यता तच्च फलं दुःखसाधनाभावः पाण्डापूर्य वेति
तदिच्छा प्रवृत्त्यर्थं प्रत्यहमुपेया तां विना प्रवृत्त्यनुप-
पत्तेः, तच्चाचार्यवादिकं, विधिवाक्यश्रुतञ्च 'फलमस्तु
कृतमन्येन । न च कामनाविरहे नियतकर्तव्यता न
स्यात्, अपूर्वादीञ्चाविरहेऽपि तुल्यत्वात्, प्रत्यवायप-
रिहारार्थं नियमतः प्रवृत्तिस्तुल्यैव । यच्च न फलश्रु-
तिस्तच्च विश्वजिज्ञासा इति । नन्विदमिष्टसाधनमिति
ज्ञानादेतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानाच्च प्रवृत्तिदर्शनात्

नस्य सन्ध्यानुपासनादेरभावः सन्ध्यानुपासनादिरूपः कृतिगतमेवेष्ट-
साधनत्वं प्रवर्तकमिति मतेनेदं । क्रियागतं तत्तथेति मतेनाह,
'पाण्डापूर्य' वेति, 'तदिच्छा' दुःखसाधनाभाव-पाण्डापूर्ययोरन्यतरगो-
चरेच्छा, 'उपेया' परैरिति शेषः । 'आर्यवादिकं' "सन्ध्यानुपासते
ये नित्याद्यर्थवादलभ्यं, 'विधोति "नित्यं नैमित्तिकं यदेत्यादिप्रागु-
क्तविध्युपस्थापितस्येत्यर्थः । नित्यताभङ्गमाशङ्कते, 'न चेति । प्रनि-
बन्ध्या निरस्यति, 'अपूर्वादीञ्चेति, 'यच्च' नित्ये, 'विश्वजिज्ञासा इतीति
प्रत्यवायानुपपत्तिदोषाजन्यत्वेन फलत्वाद्यभावात् स्वयं एव तच्च फलमि-
त्यर्थः । 'इदं' यागादि, 'एतत्साध्यमिष्टमिति, 'ज्ञानाच्चेति, उत्त-

भावः । 'तथाचेति, अन्यार्थवाददेः स्तुतिपरत्वकल्पनायोग्यं स्यादिति
भावः । ननु यच्च नित्ये न फलश्रुतिस्तच्च कथमिष्टसाधनत्वान्वय इत्यत-
थाह, 'यच्च' चेति, तदस्याः पृच्छति, 'नन्विति । ननु फलेच्छायामपि

प्रथमस्यैव प्रवर्तकत्वे किं विनिगमकं, उच्यते, फले-
च्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वेन कृतत्वात्
उपायचिकीर्षीषि बाधकं विना तथा । वस्तुतस्तु कृति-
साध्ययागस्य साध्य इष्ट इति । ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे यजे-
तेतिपदात् प्रथमं कृतिसाध्यो याग इति ज्ञानं ततः
कृतिसाध्ययागस्य साध्य इष्ट इति ज्ञानं विशेषणज्ञा-

रमिति शेषः, 'प्रथमस्यैवेति उपायविशेष्यकेष्टसाधनज्ञानस्यैवेत्यर्थः,
यच्च च एतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिसत्तापि फल-
वत्त्वात् तादृशेष्टसाधनताज्ञानं कल्प्यत इत्याशयः । 'फलेच्छाया-
मिति सुखादौच्छायामित्यर्थः, 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः ।
ननु स्वावस्थाननुगततया फलेच्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य
हेतुत्वेऽपि उपायेच्छायां हेतुत्वे नागाभाव इत्यद्वेष्टराह, 'वस्तुत-
स्त्विति, साध्येष्टस्य च विध्यर्थत्वादिति भावः । एवञ्च स्वर्गकामो
यजेतेत्यादौ स्वर्गकामकृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमिति प्रत्ययार्थविशे-
ष्यकः कृतिसाध्ययागसाध्येष्टवान् स्वर्गकाम इति प्रथमान्तविशेष्यको
वा श्रम्यवबोधः । न च द्वितीये "पितृस्वर्गकामो गङ्गायां पिण्डं
दद्यादिति विधेर्बाध इति वाच्यं । तच्च परस्परसम्बन्धेनैव कर्तारि

स्वविषयत्वेनैव हेतुत्वं, न तु तद्विशेष्यकत्वेन गौरवादित्यद्वेष्टराह, 'वस्तु-
तस्त्विति, एतत्साध्यमिष्टमेतावन्मात्रं न प्रवर्तकं, 'कृत्यसाध्योतिप्रस-
ङ्गादित्यत्रापि कृतिसाध्यत्वप्रवेश आवश्यक इति दर्शयति, 'प्रथममिति,
'तत इति, यद्यपि कृत्यसाध्यं अविशेष्यतासाक्षाद्यं तथापि बज्रग्रीहौ धर्मी

नसाध्यत्वात् विशिष्टज्ञानस्येति/ ज्ञानद्वयं तत्र, मम तु
यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमित्येकमेव ज्ञानं । न च
कृतिसाध्यत्वं यागे बोधयित्वा कृतिसाध्ययागस्य साध्य-
इष्ट इति लिङ्गं बोधयितुं शक्यमपि, एकस्वार्थान्वय-
मपरपदार्थं बोधयित्वा तदन्वितापरस्वार्थान्वयबोध-
कत्वस्य पदेऽव्युत्पत्तेः यजिपदे च कृत्या सह यागा-
न्वयं बोधयित्वा पर्यवसिते पुनः स्वार्थान्वयबोधकत्वे
आवृत्तिप्रसङ्गः ।

अथ साध्यमिष्टं यस्येति साध्येष्टकत्वं शक्यं, तथाच

इष्टान्वादिनि श्रेयं । 'विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति विशेषणतावच्छे-
दकप्रकारकविशेषणज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः, 'विशिष्टज्ञानस्य' विशिष्ट-
वैशिष्ट्यज्ञानस्य, 'एकमेवेति, एकच द्वयमितिन्यायेनेति भावः । तथाच
धर्मद्वयकल्पनागौरवाच्च तस्य हेतुत्वमिति भावः । दूषणान्तरमाह,
'न चेति न वेत्यर्थः, 'कृत्या सहेति साध्यतासंभवेण कृत्या सहेत्यर्थः,
'पर्यवसिते' निराकाङ्क्षिते ।

शङ्कते, 'अथेति, तथाच ममाप्येकच द्वयमितिन्यायेन कृति-
साध्यत्व-साध्येष्टकत्वयोरेकदैव यागे यष्ट इति भावः । परि-

कल्पस्तत्पुरुषे सम्बन्धमात्रमिति विशेष इत्याहुः । ननु विशेष्ये विशेषणं
तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैकदैव इष्टे यागसाध्यत्वस्य यागे कृति-
साध्यत्वस्य भावं सम्भवति तथाचात्राप्येकमेव ज्ञानं अतएव न व्युत्पत्तिः-

बहुभोज्यविशेषा इष्टस्य साधनमिति वचनस्य लघु-

इति, 'तथाचेति । न च इष्टवृत्तिसाध्यत्वमेव निरूपकतासम्बन्धेन विधेयं इति वाच्यं । तत्सम्बन्धस्य^(१) वृत्त्यनियामकतया अभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन भण्डसौकर्यं न कुर्यादित्यत्र नञ-
र्थान्वयापत्तेस्तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वे च न धर्मेतेत्यपि
प्रयोगापत्तेः तस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धेनाभावस्य केवला-
न्वयित्वादिति भावः । ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाभ्युपगमे उक्त-
सकलदोषसम्बन्धेऽपि यागे कृतिसाध्यत्वं यागसाध्यत्वञ्च इष्टे एकदैव
सङ्गते इत्यभ्युपगमे न कोऽपि दोषः । न वैकल्याण्वितापरपदा-
र्थान्वितकर्मात्मादिबोधकसु विभक्त्यतिरिक्तपक्षे एकस्वार्थान्वितापर-
पदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं पदसाध्यत्वमिति वाच्यं । जानाति-
स्त्वपितौत्यदौ वर्त्तमानत्वायत्यल्योक्त्यान्वयबोधस्य ज्ञानादौ दर्श-
नात् । किञ्चैवमिष्टसाधनत्वस्य विधेयत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वे
न विनिगमकं^(२) । न च तस्याप्रवर्त्तकत्वे विधेः प्रवर्त्तकत्वभङ्गप्रसङ्ग-
इत्येव विनिगमकं, परस्परस्यापि तदुपपत्तेः तत्रापि विधिजन्यज्ञानस्य

(१) तत्र वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्येति क० ।

(२) विनिगमकं न किञ्चिदप्यस्तीत्यर्थः ।

विशेषोऽपि एकदैवोपययंबोधनेनैकं स्वार्थान्वयं बोधयित्वा अपरस्वार्थान्वया-
बोधनादेकदा तद्वबोधने व्युत्पत्तिविशेष इत्यत्र मानाभावात् अतएव च ना-
वृत्तिप्रसङ्गोऽपि घटमानयेत्यादाविव तादृशाश्चोदोषत्वञ्च तत्रापि घटप-
दादेरवान्तरवाक्यार्थबोधजनानन्तरं पुनर्भङ्गावाक्यार्थान्वयबोधनादिति पू-

त्वात्तद्वैश्वस्य । किञ्च तत्साध्यत्वं न नियमतस्तदु-
त्तरसत्त्वं दण्डसाध्ये घटे व्यभिचारात्, नापि तद्व-
च्छिन्नस्थितोत्तरक्षण एव सत्त्वं एवकारव्यवच्छेद्यतदनु-
त्तरसमयस्याकाशेऽप्रसिद्धेः शब्दस्य तदसाध्यत्वापत्तेः ।
अतएव न तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं रूपे रस-
साध्यत्वापत्तेश्च । नापि तद्वधिकोत्तरत्वव्याप्यसमय-
सम्बन्धः, उत्तरत्वव्याप्यत्वं ह्युत्तरत्वानधिकरणकाला-

भावात्तदप्रवर्तकत्वादित्युच्यते, 'किञ्चेति, 'तदुत्तरत्वं' तद्व्यव-
धिकरणक्षणत्वं, दण्डव्यवधिकरणक्षणमात्रवत्त्वं^(१) न घटस्येत्याह,
'दण्डेति तदण्डसाध्ये तद्वद्वदित्यर्थः, 'व्यभिचारात्' अत्रापि,
तदधिकरणक्षणस्थोत्तरत्वं वाच्यमित्याशयेनाह, 'तद्वच्छिन्नेति ।
'अतएवेति घट-शब्दयोर्दण्डाकाशासाध्यत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः, 'आका-
शस्य सार्वकालिकतया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाधिकरण-
कालाप्रसिद्धेरिति भावः । 'रूप इति समसमयवृत्तिरूप-रसव्यत्योः
परस्परं साध्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । 'तद्वधिकेति तदधिकरणसमयाव-
धिकेत्यर्थः, अतो न नित्यासङ्गः, 'व्याप्येति सम्बन्धविशेषणं । तद्वद-
न्यावृत्तित्वं व्याप्तिमभिप्रेत्याह, 'उत्तरत्वेति । ननु व्यापकसामाना-

(१) नियमत-शब्देन साधारण्यमात्रादिति भावः ।

व्याप्तिरसादाह, 'किञ्चेति, 'दण्डेति दण्डोत्तरमपि कदाचिद्वद्वदभावादित्यर्थः,
'अतएव' शब्दस्य आकाशासाध्यत्वापत्तेरेव, न ह्यआकाशाभावव्यापकः शब्दाभावः,

इतित्वं तच्चाकाशेऽप्रसिद्धं गुरुतरश्च । तस्मात् तत्साध-
नकत्वमेव तत्साध्यत्वं, एवञ्च साधवात् तत्साधनत्व-
ज्ञानमेव प्रवर्तकं न तु तत्साधनकत्वज्ञानमिति ।

धिकरणरूपं व्याख्यं तच्च स्वाधिकरणसमयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रति-
योगि-तदधिकरणलक्षणोत्तरत्वकत्वं । न च तथापि परमाणादेरा-
काशसाध्यत्वापत्तिः अन्यथासिद्धसाधारण्येति वाच्यं । अन्यत्वेना-
न्यथासिद्धत्वेन च विशेषणौघादित्यस्येति वाच्यं, 'गुरुतरश्चेति ।
'तत्साधनकत्वमेवेति तन्निष्ठाया अनन्यथासिद्धत्वे सति स्वाध्यवहित-
पूर्ववर्तिताया निरूपकत्वमेवेत्यर्थः, 'साधवादिति निरूपकत्वाप्रवेगेन
साधवादित्यर्थः, 'तत्साधनत्वज्ञानमेवेति तन्निष्ठेष्टसाधनताज्ञानमेवे-
त्यर्थः ।

अथ नव्याः सामान्यत दृष्टसाधनत्वं प्रत्येकं स्वर्गादिमाधनत्वं वा
न विध्यर्थः सम्भवति, न वा तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं, अग्निष्टोमादौ
बाधितत्वात्, साधनत्वं हि तदव्यवहितपूर्वकान्निष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगितानवच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मवत्त्वं तच्च चानवच्छेदकत्वं न
निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकभेदमात्रं विशेषाभावमादा-
यातिप्रसक्तोः किन्तु तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं ।
न चाग्निष्टोमत्वादिकं तथा, तदवच्छिन्नमन्तरेणापि वाजपेयादिना

प्रवृत्तत्वात्साधनताभावसत्त्वेन व्यभिचारादित्याहुः । 'तत्साधनत्वज्ञानमेव
प्रवर्तकमिति, तच्चेदं चिन्त्यं, यदि तत्साधनत्वज्ञानं प्रवर्तकं तदा दुःख-
प्राप्तभावार्थितया प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तत्साधनत्वं हि तन्निष्ठ-

गङ्गाद्यानादिना च^(१) स्वर्गात्पत्तेः । न चाग्निष्टोमादिजन्यतावच्छेदकं स्वर्गादिनिष्ठं वैजात्यमस्ति तदवच्छिन्नसाधनत्वमेव विध्यर्थः प्रवर्त्तक-
ज्ञानविषयश्च तस्यावाधितत्वादिति वाच्यं । तादृशजातिविशेषाणां
विधेकगम्यकार्यतावच्छेदकतयैव सिद्धतया विधेः प्रवृत्तिपूर्वमुप-
स्थितिविरहेण तदवच्छिन्नसाधनत्वं विधिप्रक्रियहासम्भवात् अन्यथा
कार्यतावच्छेदकतया सिद्धत्वव्याघातादिधित एव तसिद्धेः स्वर्गविशे-
षत्वाद्यनुपस्थितावपि यागादौ प्रवृत्तिदर्शनाच्च तस्मात् सामान्यतः
स्वसाध्येष्टं प्रत्येकं स्वसाध्यस्वर्गादिकं वा विध्यर्थः, तस्य च वृत्तिनिधा-
मत्तेन कान्तिकादिना येनकेनचित्सम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः, एवं सम-
भिव्याहृतमग्निष्टोमादि, समभिव्याहारविशेषस्य नियामकत्वाच्च
नियमतस्तत्तदुपायविशेषसाध्येष्टत्वाभः अग्निष्टोमभागः स्वसाध्येष्टवा-
नित्यत्वबोधः । न च साध्यत्वमपि साधनत्ववदिति तदोप-
तादवस्थामिति वाच्यं । साध्यत्वं हि अन्यथासिद्धानिरूपकत्वे सति
तद्वर्त्तावच्छिन्नवदन्यावृत्तित्वं । नन्वेवमग्निष्टोमेन यजेतेत्यादावसम्भवः
अग्निष्टोमादेरपि प्रमेयत्वादिरूपेण स्वर्गं प्रत्यन्यासिद्वन्तात् । न
च तद्वर्त्तारूपेणान्यथासिद्धेरनिरूपकत्वे सति तद्वर्त्तावच्छिन्नवदन्या-

(१) गङ्गाजलसंयोगादिना चेति क० ।

पूर्ववर्त्तित्वं तत्पूर्ववर्त्तित्वश्च तत्प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्त्तित्वं । न च प्राग-
भावस्य प्रागभावमावेन तस्मिन्तत्पूर्ववर्त्तित्वं सम्भवति । न च प्रागभावस्यो-
त्तरसमयसम्बन्ध एवात्र साध्यस्तत्साधनत्वज्ञानमविकलमेवेति वाच्यं । तत्-
सम्बन्धस्य समयप्रागभावात्मकत्वात् तस्य च तदसाध्यत्वात् । किञ्च प्रागवृत्ता-
दिषु दुःखाभावमुद्दिश्यैव प्रवर्त्तते न तु तत्समयसम्बन्धमुद्दिश्य तस्य स्वतः

वृत्तित्वं तदिति वाच्यं । दद्यात् यजेतेत्यादावव्याप्तेः सामान्यतो
 दानत्व-यागत्वयोः स्वर्गजनकतानवच्छेदकतया स्वर्गस्य तेन रूपेणा-
 न्यथासिद्धेर्निरूपकत्वात् स्वर्गेतिव्याप्तिविशेषस्यैवाग्निष्टोमादिजन्यता-
 वच्छेदकतया । गुरुधर्मान्तरेणाग्निष्टोमत्वाद्यवच्छिन्नाया अन्यथासि-
 द्हेर्निरूपकत्वाच्चेति चेत्, न, यद्वर्णावच्छिन्नं प्रति याग-दानादेर्न
 येन रूपेण हेतुत्वं तत्तद्वर्णभेदकूटवद्वर्णतत्त्वस्य सत्यन्तेन विवक्षित-
 त्वादित्याहुः । तदसत् । चेत्तं न वन्देतेत्यादिनिषेधविधौ स्वसा-
 येष्वस्य सिद्धासिद्धिभ्यां नप्रधानत्वस्यापत्तेः ।

मिश्रान्त्वे जात्यांश्च परिजज्ज वस्तुगत्या विजातीयस्वर्गसाधन-
 तादिकमेव विधत्ते, अतो वैजात्यस्य कारणत्वाद्यटकत्वेन न रूप-
 स्थितिरपेक्षिता । न च वैजात्यस्याप्रवेशे केन रूपेण स्वर्गविशेषाणां
 प्रकृत्यावच्छेदकानुप्रवेश इति वाच्यं । दृष्टत्वेन स्मृत्वेन वा तेषां
 प्रवेष्टान् दृष्टत्वादेः कारणत्वाद्यटकत्वेऽपि प्रकृत्यावच्छेदके प्रकारतया
 प्रवेशे बाधकाभावादित्याहुः । तदसत् । प्रतियोगिनि प्रतियोगिता-
 वच्छेदकतापस्थाप्यधिकरणस्य वैशिष्ट्यमवगाहनात् एव तदवच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकत्वमभावेऽवगाहते न त्वन्येति नियमान् वैजात्यांश्च
 परित्यज्य विजातीयस्वर्गावहितप्राक्कालवृत्तभावप्रतियोगितानव-

प्रवृत्तार्थत्वात् । ननु येन रूपेण यस्य साध्यता तद्व्यापान्तसाध्याधिकरणका-
 कोपाधिपूर्ववर्तित्वज्ञानं प्रवर्तकं तस्मान्नाप्यस्ति दुःखप्रागभावस्य प्रायश्चित्ता-
 द्यनन्तरकालवृत्तिप्रागभावत्वेन साध्यत्वात्तदधिकरणकाकोपाधिपूर्ववर्तित्वस्य
 प्रायश्चित्तादौ सम्भवादिति चेत्, न, एवं वटाद्यधिकरणसमंथात् पूर्ववर्तित्व-
 ताप्रतिसन्धाने प्रवृत्तिर्न स्यात् । न चिदप्यस्ति, अनुभवविशेषात् । न चोभ-

स्यादेतत्, इष्टत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे ततोऽपि भोजने
प्रवर्तेत मनसा तृप्तेरिष्टत्वज्ञानात् । अथ स्वरूपसत्यपि

च्छेदकत्वयथासम्भवात् । वस्तुतस्तु इष्टत्वेन इष्टं प्रातिस्निकरूपेण
स्वर्गादिकं वा विषयार्थं, साधनत्वञ्च धातृर्थ-विधिर्ययोः संसर्गः, स्वर्ग-
कामोऽग्निष्टोमानुकूलकृतिमान् अग्निष्टोमवच्छेदमिति प्रत्ययार्थवि-
शेष्यकस्यान्यबोधः, निषेधविधौ च साध्यतामलभ्येन धातृत्वस्यैवाभा-
वोविध्यर्थं भासते निषेधविधौ प्रत्ययानां प्रकृत्याश्रितस्वार्थबोध-
कत्वव्युत्पत्तिर्भङ्गस्तु इष्टसाधनत्वशक्तिवादिनामपि समानः । यथा
विजातीयस्वर्गसाधनत्वमेव संसर्गः तथाच धातृत्वविशेष्यक एवा-
न्यबोधः^(१) । न च वैजात्यं प्रागल्भ्यस्थितिमिति पाद्यं । अन्वयो-
पस्थितेरनपेक्षत्वादिति दिक् ।

इच्छाविषयसुखसाधनं याग इत्याकारकं ज्ञानं प्रवर्तकत्वेन
नैयायिकाभिमतमित्यभिमानेनाशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टत्वज्ञान-
स्येति इष्टत्वप्रकारेणैच्छाविषयतावच्छेदकधर्मविशिष्टसाधनत्वज्ञानस्ये-
त्यर्थः, 'मनसेति, इच्छानाश्रयोति प्रेषः, 'इष्टत्वज्ञानात्' इष्टत्वप्रका-

(१) इष्टवान् याग इति धातृत्वविशेष्यकान्यबोध इत्यर्थः ।

योरपि प्रवर्तकत्वं, अननुगमान् प्रवृत्तिवैकल्यकल्पने मानाभावात् । किञ्च
गोत्याद्यधिकरश्मकालोयाद्यिपूर्ववर्तित्वज्ञानसम्भवात्तदर्थितयापि परत्वाप्रति-
तस्मादनन्यगत्या तत्साध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्तकं । न च तदपि तत्साध्यकत्वं
अन्यानिर्गते एवञ्च दोषतादवस्थमिति वाच्यं । यन्निन् सत्यसिमतयोऽथस्य
सम्बन्धित्वादिना क्षेमसाधारणस्य तत्साधनत्वस्य गत्यस्तैव निर्व्यञ्चनात्, एतेन

फलेच्छा कारणं सा च सिद्धतया दृष्टौ नास्तीति चेत्,
तर्हि इन्नैवमावश्यकत्वात् फलेच्छैव कारणं न तु
तज्ज्ञानं गौरवात् । किञ्च इच्छाज्ञानस्य कारणत्वे
इच्छा कारणं न स्यात् स्वज्ञानेन तन्नाशात् इच्छा-

रकज्ञानसम्भवात्, 'फलेच्छेति, वस्तुगत्या इच्छाविषयतादच्छेदको
योधर्मस्तदिष्टसाधनताज्ञानसहकारेणेति श्रेयः । 'तज्ज्ञानं' इच्छा-
विषयत्वप्रकारकं ज्ञानं, 'गौरवादिति तत्प्रकारकत्वस्याधिकस्य प्रवे-
शादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, इष्टत्वाग्ने विधिगतिरूपकल्पनाविषयप्र-
सङ्गात्, इष्टत्वाग्नेपक्षित्यर्थमेव तत्र विधिगतिरूपकालादित्यभि-
मानः । 'स्वज्ञानेनेति इच्छात्वप्रकारकज्ञानहेतुना तन्निर्विकल्पकेने-

तत्साधनत्वमेव तत्साधनत्वमेव साधनत्वे जायदमित्यमङ्गलं बोध्यं । न
चैवमित्यसाधनत्वज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं । तवाप्येतत्साध्यमित्यमिति
ज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति तौल्यात् । यदि च लाघवादिना तत्साधनत्व-
ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे निर्णीते तत्र प्रवृत्त्यभाव इष्ट एव समानसंवित्संवेद्यत्वाद्वा
तत्रापि तज्ज्ञानसम्भवात् तत् एव तत्र प्रवृत्तिरिति मन्यते, तदा प्राय-
श्चित्तप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्साधनत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे निर्णीते तत्रापि
प्रवृत्त्यभाव इष्ट एव समानसंवित्संवेद्यत्वात् तज्ज्ञानादेव वा प्रवृत्तिरिति
तुल्यं तस्मात् यन्मते दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वात् तदर्थित्वैव
प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिसम्भवं एव तत्साधनताज्ञानं प्रवर्तकमिति । गतु
स्वज्ञानमिच्छायां व्यापारोऽस्तु तथाच व्यापारिनाग्नेऽपि न क्षतिः । किञ्च
विनश्यदवस्थेच्छायाः कारणत्वमस्तु । न चेच्छालनिर्विकल्पकेन तन्नाशे तदस-
म्भवं इति वाच्यं । ज्ञानवद्विच्छाया अपि विषयनिरूप्यत्वेन निर्विकल्पकत्व-

तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थानात् । अपि चेच्छाविषयः
सुखं इति ज्ञानं न मानसं सुखस्यासिद्धतया तद्विशे-
ष्यकसाक्षात्कारस्य तत्सन्निकर्षं विना अभावात्,
ओदनादावपीष्टत्वज्ञानं न सम्भवति मनसोवहिरस्वा-
तन्व्यात् । नापि चक्षुरादिना ज्ञातः कृत इतिवत्

त्यर्थः । ननु ज्ञानेन पूर्वोक्तायां विनाशितायामपि दृष्टसाधनता-
ज्ञानोत्तरमिच्छान्तरोत्पत्त्या प्रवृत्तिरित्यत आह, 'इच्छेति दृष्ट्याः
स्वरूपस्य हेतुले प्रथमापि तथास्तु ज्ञाताया एव कारणस्य च
उत्तरेच्छाया अपि ज्ञानेन नाज्ञात् तदज्ञानरमपि दृष्टान्तरं वाच्यं
यापि तथैवेत्युत्तरोत्तरेच्छा-तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थानात्, 'अवि-
द्वृतयेति, अनागतसुखस्यैव दृष्ट्याविषयत्वादिति भावः । अन्तर्विष-
यकस्तेष्टत्वज्ञानस्यासम्भवमुक्त्वा बहिर्विषयकस्याह, 'ओदनादाविति,
'न सम्भवति' मनसा न सम्भवति, 'इष्टत्वज्ञानं' ओदनादाविष्टत्व-

भुपगतादित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति, तथाच सुखसाधने भोजनादाविष्ट-
साधनत्वज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । 'ओदनादावपीति, तथाच
तत्साधने प्राप्तेऽपि न प्रवर्त्ततेति भावः । 'अनेति, दृष्टत्वसिद्धतयौदनादे-
स्तदसम्भव इति भावः । ननु सुखमोदादौ च दृष्टत्वस्यैवसाधने तद्विष-
यत्वमिच्छायां गृह्यता तुल्यविचिरेयतया दृष्ट्याविषयत्वमपि मुनादौ गृहीतं ।
न चैवमपि तदसन्निकर्षात्तत्त्वादिविशेष्यकमिष्टत्वज्ञानं न स्यादिति वाच्यं ।
इष्टसाधनताज्ञानस्य तथाप्यवैकल्यात्तच्च विशेषणज्ञानत्वेन तदुपयोगात् ।
किञ्च ज्ञानोपनीतसुखादेर्विशेष्यत्वेऽप्यदोषः अतएवासन्निकृष्टपर्वतादिविशे-

इष्टत्वज्ञानं, तत्र विशेष्यसन्निकर्षात् । वस्तुतस्तु इष्टस्य
विशिष्य सुखत्वादिना अज्ञाने याग-पाकादाविष्टसा-
धनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः इष्टस्याख्याधिकभावेन ना-
नाप्रकारत्वेन च विशिष्यानध्यवसायात् । न चेष्टविष-
यतावच्छेदकसुखत्वादेरुपलक्षणमिष्टत्वं, सुख-दुःखाभा-
व-तत्साधनेषु अनुगतस्योपलक्ष्यस्याभावेनानुगमा-

ज्ञानं, 'तत्रेति ज्ञातः कृत इत्यादावित्यर्थः, अत्र चेच्छाया अमि-
ष्टविषयतया न विशेष्यसन्निकर्ष इति भावः । ननु उपनयरूपसन्नि-
कर्षसत्त्वात् इच्छाविषयः सुखमिति ज्ञानं नैयायिकानां न दुर्घट-
मित्याहरेराह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्टसाधनताज्ञानेऽपीति सामान्यत-
इष्टत्वेन यागइष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपीत्यर्थः, (१) 'विशिष्यानध्यवसा-
यादिति, इष्टस्यायुक्तस्य साधनमिति विशेषतोऽनिर्णयादित्यर्थः ।
ननु तत्र इष्टसाधनताज्ञानानन्तरं तदिष्टे इष्टत्वहेतुना सुखादि-
स्वरूपत्वमनुमाय मनसा इच्छाविषयसुखसाधनं याग इति विवे-
षतो निर्णयसम्भव इत्याशङ्कते, 'न चेति, 'सुखत्वादेः' सुखत्वा-
दिरूपेण सुखादेः, 'उपलक्षणं' अनुमापकं, 'तत्साधनेषु' याम-
पशु-हिरथादिषु, 'उपलक्ष्यस्य' व्यापकतावच्छेदकस्य, 'अनुगमात्'

(१) सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताज्ञानेऽपीत्यर्थ इति क० ।

यको मानसः परामर्श इत्यस्तरसादाह, 'वस्तुतस्त्विति, फलेच्छा स्वरूपसती
प्रवृत्तिप्रयोजिका न प्रवर्तकघोविषय इति न तत्तस्य भोजने प्रवृत्तिरित्या-

दिति । उच्यते । यच्चेष्टा तत्साधनताज्ञानमेव लोक-
वेदसाधारणं प्रवर्त्तकं तेषां सुख-दुःखाभाव-तत्साधन-
त्वेनेष्टाविषयाणां अननुगतानामपि वस्तुसदिच्छावि-
षयत्वमेवानुगमकं एवं, यदा सुखादाविच्छा भवति
यभिचारात् । इष्टापेक्षा परिहरति, 'यच्चेति' स्तेन रूपेणेत्यर्थः,
'तत्साधनताज्ञानमेवेति' तद्रूपविशिष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः, अन्यथा
घटत्वेनेष्टायां द्रव्यसाधनमिति ज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तेः, तथाच
इष्टत्वप्रकारकत्वं न प्रवेशनीयमिति भावः । ननु यत्तत्त्वयो-
रेक्यस्याभावान्तदिग्रेय्यक-सुखत्वविशिष्टसाधनताज्ञान-दुःखाभावत्ववि-
शिष्टसाधनताज्ञान-ग्रामस्वाभाव्यादिविशिष्टसाधनताज्ञानानां तत्सा-
ध्यकप्रवृत्तिं प्रति प्रातिस्निकरूपेण हेतुत्वं वाच्यं, तथादानानुगमः ।
न च तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकं कार्यतावच्छेद-
कमिति वाच्यं । सुखार्थित्वस्य सुखेच्छाजन्यत्वरूपतया तत्त्वान्ताव-
च्छेदकानुगतरूपाभावेणानुगतत्वाद्भूमलिङ्गकत्वादिवदित्यत-आह,
'तेषामिति, 'सुख-दुःखाभावेति' सुखत्व-दुःखाभावमेत्यर्थः, 'तत्साध-
नत्वेनेति' ग्रामस्वाभाव-पशुस्वाभाव-हिरण्यस्वाभावादित्यर्थः, 'इच्छा-
विषयाणां' इच्छाविषयतावच्छेदकानां, 'वस्तुसदिच्छाविषयत्वमेवेति'
इच्छाविषयतावच्छेदकत्वमेवेत्यर्थः । न चेवमपि घटत्वेनेष्टायां
द्रव्यसाधनमिति ज्ञानान् प्रवृत्त्यापत्तिः इच्छाविषयत्वस्य केवलात्म-
शयेन परिहरति, 'यचेति, 'वस्तुसदिति । नन्विदमसम्भवि इष्टसाधनता-
ज्ञान-प्रलेप्सावदुपादानप्रत्यक्षस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वं । न चैतेषामात्मगुणानां

स्वकृतिसाध्यत्वे सति सुखादिसाधनमिति ज्ञानं तद्वा

यितया द्रव्यत्वादेरपीच्छापिषयतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं । तत्कालौन-तत्पुरुषीयत्वेनेच्छाविशेषणात् कार्यतावच्छेदकमपि तत्कालौन-तत्पुरुषीय-तत्साध्यककृतित्व-तादृशोपायेच्छात्वमेवेति न व्यभिचारः । न चैवमपि दृष्टसाधनत्वाज्ञानदशायां तदभावज्ञान-दशायां वा चिकीर्षा-प्रवृत्तिद्वारा तत्कालौन-तत्पुरुषीय-तद्विषयकचिकीर्षादेरसिद्धतया तत्कालौन-तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधन-ताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वाकल्पनादिति वाच्यं । प्रसिद्धेषु सर्वेषु तत्तत्कालौन-तत्तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतु-त्वकल्पनेन विशेषसामयौविरहादेव यथोक्तस्थले चिकीर्षाद्यनुत्पत्तिः । न च स्वरूपवृत्तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमादाय विनिगमना-विरह इति वाच्यं । विनश्यदवस्थफलज्ञानजनितफलेच्छास्थले तदसम्भवात् तत्कालपदेनोपायेच्छा-प्रवृत्त्योः पूर्वकालस्याभिहितत्वाद्दृष्ट-द्रव्यलोभयप्रकारकज्ञानानन्तरं घटत्वमात्रप्रकारकेच्छायां घट-साधनमिति ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् कपाले प्रवृत्त्यापत्तेश्च । किञ्च ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनानुगमे फलेच्छानुदयद-शायामतिप्रसङ्गवारणाय फलेच्छापि पृथक्जनिका वाच्येति गौरवं, स्वरूपवृत्तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकत्वन्तु न सम्भवत्येव फलस्य प्रवृत्तिविषयत्वाभावादिति भावः । इदमापाततः एवं सति तत्तत्तत्त्व-नित्येन कार्य-कारणभावस्यैव सत्यत्वात् एकस्य पुरुषस्य एकदा

सहावस्थितिर्निति चेत्, न, इच्छोत्पत्त्यनन्तरं तद्विरोधानुत्पादसमयावच्छि-

भाकादौ प्रवर्तते । नन्वेवं प्रवर्तकज्ञानविषयस्य नाना-
त्वेन तच्छक्तस्य विधिप्रत्ययस्य नानार्थत्वप्रसङ्ग इति

नानाप्रवृत्तिविरहेण यथोक्तरूपेण कार्य-कारणभावेऽपि तत्तद्वि-
श्विभ्रामात् कार्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकयोगैरिव पुनर-
धिकमिति ।

केचित्तु सुखसाधनत्वज्ञान-दुःखाभावसाधनत्वज्ञान-प्रोदनसाध-
नत्वज्ञान-धनलाभसाधनत्वज्ञान-धामलाभसाधनत्वादिज्ञानानां प्रत्ये-
कमेव हेतुत्वं तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकञ्च प्रत्येकं
कार्यतावच्छेदकं, सुखार्थिप्रवृत्तिसञ्च सुखसाधनताज्ञानवत्प्रवृत्तित्वं
तत्तदव्यवहितोत्तरत्वं मातृवर्थः सम्भन्धानुगमसञ्च न दोषः, फले-
च्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् न तदभ्युदयदशायां प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः
तत्रापि सुखेच्छावत्प्रवृत्तित्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकमित्याहुः ।

एकदेशिनस्तु प्रवृत्तेर्विषयताप्रयौ साध्यत्वेन विषयता सिद्धत्वेन
विषयता उद्देश्यत्वेन विषयता च तत्रोद्देश्यत्वेन विषयता सुखादि-
फलनिष्ठा सुखार्थितया चन्दनसंयोगं करोमीत्यनुभवात् । न चेवं
सुखादेः प्रवृत्तिविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वसिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं ।
तस्य भाष्यताव्यविषयतायामेव स्वरूपायोग्यत्वात्, तथाच सुखाद्यु-
द्देश्यकत्वमेव सुखार्थित्वं तदेव च सुखादीच्छायाः सुखादिसा-
धनत्वज्ञानादीनाञ्च कार्यतावच्छेदकं एवमुपायेच्छाया अपि विष-
यतादयौ उद्देश्यत्वेन विषयता तदन्यविषयता च, उद्देश्यता च तच्च

अस्यैव वस्तुसद्विच्छाविषयत्वेन विवक्षितत्वादित्याहुः । भान्तः प्राप्नोते, 'नन्वि-

चेत्, न, सुखत्वादिनानुगतं दृष्टत्वेनानुगतं फलं
प्रति साधनत्वस्य यांगादेर्लिङ्गादिना बोधनात्,

फलत्वेन उद्देश्यता सुखादिफलनिष्ठा सुखार्थितया चन्दनसंयोग-
मिच्छामीत्यनुभवादिति प्राहुः । ००

‘दृष्टत्वेनानुगतमिति, इदमापाततः एवमपि ज्ञानविषयत्व-
कृतिविषयत्वमादाय विनिगमनाविरहेण मानार्थत्वस्य दुर्वारत्वात्
केवलान्वयित्वस्य चिच्छेवाविशिष्टत्वात् तथाच विनिगमनाविरहेण
दृष्टसाधनत्व-ज्ञेयसाधनत्व-कृतिविषयसाधनत्वानां शक्यतावच्छेदकत्वं
दुर्वारमिति । न चानुभवादिष्टसाधनत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति
वाच्यं । अनुभवस्त्वैवासिद्धत्वात् इतरथा कृतिसाध्यत्वमात्रशक्तिवा-
दिना मीमांसका अप्यनुभवेनेव निरुद्धाः स्युः । न च तथापि
विनिगमनाविरहेण दृष्टसाधनत्वं ज्ञेयसाधनत्वं कृतिविषयसाधनत्वं
त्रयमेव विधिशक्यं अनन्तसुख-दुःखाभावादिसाधनत्वमपेक्ष्य लाघ-
वादिति वाच्यं । दृष्टत्वादेः केवलान्वयितया चैत्वं न वन्देत जलं
न ताडयेदित्यादौ नञर्थानन्वयप्रसङ्गात् । न च तच्च स्वर्गसाध-
नत्वादौ लक्षणेति वाच्यं । स्वर्गसाधनत्वादौ शक्तिरिष्टसाधनत्वे च
लक्षणेत्यस्यापि सुवचत्वात् प्रयोगस्य तुल्यत्वात् दृष्टसाधनत्वापेक्षया
स्वर्गसाधनत्वस्य लघुत्वाच्च । वस्तुतस्तु आख्यातसामान्यस्य कृतौ शक्ति-
कल्पनादिधेरपि कृतावेव शक्तिसाधत्वात् स्वर्गसाधनत्वादौ निरुद्ध-
लक्षणेत्येव तत्त्वं ।

अतएव हि प्रवर्तकं स एव विधिस्तत्र नेष्टसाधनत्वं किन्तु सुखारि-

तथाच फलानामनुगमार्थं फलेच्छा शक्या न त्विच्छा
ज्ञानकारणत्वेन । अथैवं सुखादिसाधनत्वेन ज्ञानं प्रव-
र्त्तकं तन्न शक्यं अननुगमात्, यच्च शक्यमिष्टसाधनत्वं
तज्ज्ञानं न प्रवर्त्तकं इति विधेः प्रवर्त्तकता न स्यात्
इति चेत्, साक्षादेवमेव किन्विष्टसाधनं यागइति
लिङ्गा बोधिते इष्टाकाङ्क्षायां काम्यत्वेन श्रुतः स्वर्ग एव
इष्टत्वेनावगम्यते, तदनन्तरं स्वर्गकामपदसमभिव्या-

नन्विष्टप्रकारकज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे विधेरिष्टत्वाग्ने शक्तिकल्पनं वृथेत्यत-
आह, 'तथाचेति, 'तच्च शक्यमिति, 'तत्' सुखादिसाधनत्वं, 'एवमेव'
विधेरप्रवर्त्तकत्वमेव, 'लिङ्गा बोधिते' लिङ्गान्वयेनेत्यादिपदेन बो-
धिते, 'इष्टाकाङ्क्षायां' किं तदिष्टमिति जिज्ञासायां, इदञ्च जि-
ज्ञासाकाङ्क्षा इति भतेन^(१) 'इष्टत्वेनेति तादात्म्यसम्बन्धेन इष्टविशे-
षणत्वेनेत्यर्थः, 'अवगम्यत इति, स्वर्गवदिष्टसाधनं याग इत्याकारेणेति
भावः । इदञ्च न प्रवर्त्तकं साधनत्वाग्ने स्वर्गाप्रकारकत्वादत आह,
'तदनन्तरमिति, 'स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादिति तत्प्रमभिव्या-

(१) इदञ्च जिज्ञासाया आकाङ्क्षात्वमत इति ग० ।

साधनत्वमिति तत्रैव लिङ्गः शक्तिरिति नानार्थत्वमित्यर्थः, 'तथाचेति एवञ्च
न नानार्थत्वमित्यर्थः । ननु तथापि स्वर्गत्वेन तज्ज्ञानं न स्यात् तेन
रूपेणावुपस्थितेरित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'एवञ्च' स्वर्गत्वेन कामनाविषयत्वेन

द्वारात् स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं प्रवर्तकमुत्पद्यते ।
एवञ्च विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं प्रवर्तकं ।

द्वाराजन्यस्वर्गवद्विष्टसाधनं याग इति ज्ञानसहकारादित्यर्थः, 'उत्प-
द्यते' मनसा उत्पद्यते ।

केचित्तु 'उत्पद्यते' शब्दादुत्पद्यते, इष्टांशमपहाय स्वर्गेण सह
साधनत्वान्वयः स्यादित्यर्थः^(१), इत्याहुः । तदसत्, साधनत्वस्य इष्ट-
विशेषतयोपस्थितत्वेन तदपहायान्येन सह अन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् ।

'विधिजन्येति विधिजन्यं स्वर्गरूपेष्टसाधनं याग इति महा-
वाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यं स्वर्गसाधनं याग इति मानसं ज्ञानं तदेव
प्रवर्तकमित्यर्थः^(२) । इदमापाततः स्वर्गपदस्य समासनिविष्टतया
इष्टे तदर्थान्वयबोधस्य प्रत्ययार्थैकदेशेन नासाधार्यभेदान्वयस्य चाव्यु-
त्पन्नतया इष्टेन सह स्वर्गसाधनभेदान्वयबुद्ध्यापन्नात् । तस्मात्तु स्वर्ग-

(१) इष्टांशमपहाय स्वर्गेण सह साधनत्वस्यान्वयादित्यर्थ इति म० ।

(२) तदेव प्रवर्तकमिति भाव इति क० ।

बोध्यस्थितस्य स्वर्गस्य लिङ्गा उपस्थाप्येष्टेन सहान्वये, स्वर्गरूपेष्टसाधनं याग-
इति शब्दं ज्ञानमित्यर्थः । न चैवं विधिजन्यत्वादिविरोधः, विधिजन्यसा-
धनत्वासाधार्यान्वयज्ञानरूपमवान्तरवाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यमुक्तरूपमहावाक्यार्-
थज्ञानं प्रवर्तकमित्येतदुपपत्त्यात्तस्येति भावः । अतएवायुमागसाशङ्क्य नि-
वेदयति, 'यन्निवर्तीति योजयन्ति, तच्चिन्त्यं, यन्न यदिङ्का सारूपसतो तत्-
साधनताभावस्यैव प्रवर्तकत्वेन स्वर्गसाधनतानुमानस्य निष्प्रत्ययस्येति मत्तु

यत्तु सर्वेषामेव विधेर्न साक्षात् प्रवर्त्तकत्वं विधि-
बोधकात् स्वकृतिसाध्यत्वादेरनवगमात्, स्वेष्टसाधन-
त्वञ्च अहं इष्टसाधनयागकः स्वर्गकामत्वाद्दर्शवाक्या-
वगतस्वर्गकामवदित्यनन्तरमर्थात् प्रतीयते । तन्न ।

कामकृतिसाध्यो याग इष्टसाधनञ्च इति विधिवाक्येन बोधिते
तदनन्तरमेव मनसा स्वर्गसाधनं याग इति प्रवर्त्तकं ज्ञानमुत्पद्यते
इत्येव तत्त्वं ।

शब्दज्ञानप्रवर्त्तकत्वं सर्वसिद्धमित्याह, 'सर्वेषामेवेति, मत-
इति शेषः । 'विधिबोधकात्' 'विधिः' इष्टसाधनत्वादिः तद्बोधकात्
प्रत्ययात्, 'स्वकृतिसाध्यत्वादेरित्यादिना इदानीं नान्वयकृतिसाध्यत्व-
परिग्रहः तस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । नन्विष्टत्वेनेष्टसाधनत्वस्य विधिर्यत्न
यागादौ कुतः स्वेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'स्वेष्टेति, 'इत्यन-
न्तरं' इत्यनुमानानन्तरं, 'अर्थात्' उपनयवशात्, 'प्रतीयते' मनसा

कृतिसाध्यत्वज्ञानार्थमनुमानसावश्यकमेव कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य सदर्शविषय-
त्वेनैव प्रवर्त्तकत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गादिधेः तत्रासामर्थ्यादिदानीं काल-
विषयतयापि च तस्य प्रवर्त्तकत्वात्तदर्थमनुमानसावश्यकं तद्विदमुक्तं 'विधो
स्वकृतिसाध्यत्वादेरनवगमादिति । किञ्चेष्टस्य पदार्थैकदेशतया स्वर्गस्य चा-
न्याग्नित्वेन निराकाङ्क्षतया कथमिष्ट-स्वर्गयोरन्यः तथाच कथमुक्तं मन्त्रा-
वाक्यार्थज्ञानं प्रवर्त्तकमिति तस्माद्विधिन्यमन्त्रावाक्यार्थज्ञानजन्यमानुमा-
निकं मानसं वा ज्ञानं प्रवर्त्तकमित्येवार्थः । न चैवं 'यत्प्रित्यादिमानुमान-
माशङ्क्य तन्निधेयप्रतिपादनविरोधः, तस्य स्वेष्टसाधनत्वानुरोधेन नानुमाना-

यच्चेच्छा तत्साधनमिति शब्दज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्ति-
स्तत्प्रतीतिनिष्फला ।

अन्ये तु साधनत्वमात्रं विध्यर्थः, स्वर्गादिसाध-
नतालाभस्तु समभिव्याहारात् 'इष्टसाधनतापक्षेऽपि

प्रतीयते, 'किन्तु यच्चेति पाठः, 'इच्छा' खेच्छा, 'शब्दज्ञानात्'
शब्दप्रयोज्यमानसज्ञानात्, 'तत्प्रतीतिः' खेष्टत्वप्रकारेण खेष्टसाधन-
त्वप्रतीतिः, 'निष्फलेति, खेच्छाविषयत्वस्य स्वरूपसत एवानुगमक-
तया तज्ज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वादिति भावः ।

केचित्तु 'सर्वपामित्यस्य प्राक् 'यत्त्विति पाठः, 'किञ्चित्सत्यस्य
क्षाने 'तच्चेति पाठः । तत्र 'खल्वतिसाध्यत्वादिरित्यादिना खेष्टसाध-
नत्वपरिग्रहः, कुतस्तर्हि खेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'खेष्टेति ।
आदिपदगृहीतमादाय दूषयति, 'तच्चेतौति बाधं ।

'साधनत्वमात्रमिति, मात्रपदेनेष्टांशनिरासः, 'समभिव्याहारा-
दिति 'स्वर्गकामेत्यत्र स्वर्गपदसमभिव्याहारादित्यर्थः, यत्र फलश्रुति-
र्नास्ति तत्र तद्व्याहारात् शब्दबोध इति भावः । 'इष्टसाधन-

(१) किन्तु यच्चेति ग० ।

येत्येवंपरत्वात्तदिदमुक्तं 'यच्चेति, एवञ्च 'तत्प्रतीतिनिष्फलेत्यत्र सांश-
प्रतीतिरिच्छांशे या तत्प्रतीतिरित्यर्थः, खल्वतिसाध्यत्वबोधार्थं न्वतुमानमा-
वश्यकमेव । ननु मत्त्वतिसाध्यतावन्मदित्यसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात्
स्यापि संशयमेति चेत्, न, इच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवर्तकत्वे तद्विशेषक-
सदोद्यत्स्यापि स्वरूपसत एव तदुपयोगात् कृतौ तु नैवं । न चैवं शब्दज्ञा-

तस्योपजीव्यत्वात्, तथाहि यजेतेत्यनेन यागः कृति-
साध्यः साधनञ्चेति बोधिते साधनस्य साध्याकाङ्क्षायां
कामनाविषयत्वेन श्रुतीऽसिद्धः स्वर्ग एव साधनाकाङ्क्षी
साध्यत्वेनावगम्यते उपस्थितत्वात् । न च यगस्य साध-

तेति, 'तस्येति स्वर्गपदसमभिव्याहारस्येत्यर्थः, समभिव्याहारादेव
स्वर्गपेष्टलाभादिति भावः । 'साधनस्येति' कस्य साधनमित्या-
काङ्क्षायामित्यर्थः, 'साधनाकाङ्क्षी' आकाङ्क्षितसाधनकः, 'साध्यत्वेन'
यागनिष्ठसाधनतानिरूपकत्वेन । न च साधनत्वस्य कार्यघटिततया
दृष्टान्तर्भाव आवश्यक इति वाच्यं । साधनत्वमखण्डमतिरिक्तपदार्थ-
इत्यभिप्रायात् । वस्तुतस्तु 'साधनत्वमात्रं' दृष्टांशमपहाय साधनता-
घटकीभूततावत्पदार्थमात्रं, 'विध्यर्थः' प्रत्येकं खण्डशो विध्यर्थः,
स्वर्गसाधनत्व-दुःखाभावसाधनत्वत्वाद्यनन्तगुर्वधर्मस्य शक्यतावच्छेद-
कत्वकल्पने वैशिष्ट्यांशे शक्तिकल्पने च गौरवादित्यर्थः, एवकार-
स्यखण्डकपदार्थयोरपि परस्परमन्यवस्वीकारात् संसर्गसम्यादया पर-
स्परवैशिष्ट्यलाभ इति भावः । 'यजेतेत्यनेनेति यजेतेत्यत्र प्रकृति-
प्रत्यघपदेनेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यः' कृतिसाध्यत्वं, 'साधनञ्च' साधनत्वं
अव्यवधानादिस्य, 'बोधिते' स्मारिते, 'साधनस्येति' कस्य साधनं
यागइत्याकाङ्क्षायां सत्यामित्यर्थः, 'साध्यत्वेनावगम्यते इति याग-

नादेव प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यनेन विरोधः, शाब्दप्रयोज्यानुमानिकादिज्ञानादे-
रिति तदर्थः । क्वचित्तु 'सर्वेषामित्यस्य पूर्व्यं' यत्त्विति न पाठः, 'तन्नेति' स्थाने
'क्वन्ति' इति पाठः, तत्र विधिजन्यज्ञानजन्यं मानसादिज्ञानं प्रवर्तकमित्यत्रो-

नाकाङ्क्षा, कृतिसाध्यत्वेनैवोपस्थितेः। अतएव विश्वजि-
हादौ स्वर्ग एव साध्यत्वेन कल्प्यत इति। इष्टसाधन-
ताविधिपक्षेऽपि “तरति मृत्युं तरति ब्रह्मद्वयां यो-
ऽश्वमेधेन यजते” इत्याद्यर्थवादे ‘विधिवोध्येष्टसाधन-

निष्ठसाधनत्वनिरूपकत्वेनानुभूयते इत्यर्थ इत्येव तत्त्वं। ननु याग-
साधनं स्वर्गकाम इति यागस्यैव निरूपकतया साधनत्वेनान्वयो-
ऽस्त्वित्यत आह, ‘न चेति, ‘साधनाकाङ्क्षा’ साधनत्वेनान्वये आकाङ्क्षा,
‘कृतिसाध्यत्वेनैवेति कृतिसाध्यत्वप्रकारेणैव यागस्य शाब्दबोधे भावा-
दित्यर्थः, तथाच सुखिभक्त्यतिरिक्तस्थले पदानामेकस्वार्थान्वितापर-
पदार्थान्वितस्वार्थान्तरान्वयबोधकत्वमव्युत्पन्नमिति न तथान्वय इति
भावः। इदमापाततः जानाति स्वपितीत्यादौ वर्त्तमानत्वाश्रय-
त्वथोरन्वयबोधस्य ज्ञानादौ तथा दर्शनात्, किन्तु विधिर्यसाधनत्वं
प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयैवान्वीयते न तु विशेष्यतयेति व्युत्पत्तेर्यागस्य
निरूपकतया न साधनत्वेऽन्वयः, अन्यथा तवापि यागरूपेष्टसाधनं
स्वर्गकाम इत्यन्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् इत्येव तत्त्वं। ‘अतएवेति यत-
एव यागस्य साधनत्वेनान्वये नाकाङ्क्षा अतएवेत्यर्थः, ‘स्वर्ग एवेति

पदस्यार्थं सर्वेषामित्यादि, स्वेष्टसाधनत्वज्ञार्थात् प्रतीयते, किन्तु तत्-
प्रतीतिर्निष्पत्तेर्यत्र तात्पर्यम्।

‘साधनत्वमात्रमित्यत्र मात्रपदेनेष्टाग्रमात्रव्यवच्छेदः, न तु कृतिसाध्य-
त्वादेरपीति बोध्यं। ‘तस्येति समभिव्याहारस्येत्यर्थः। न चेत्युपजघ्म्यं
यागस्य यागसाध्यान्वये नाधोऽपीति द्रष्टव्यं। ‘अतएवेति उपस्थितस्या-

त्वस्यार्थवादादेवावगमात् । कुतो विधिकल्पनमिति चेत् । न । अविनाभावात्, तथाभूतसाधनत्वस्य

अध्याहृतस्वर्गकामपदोपस्थापितस्वर्ग एवेत्यर्थः, साध्यत्वेन साधनता-
न्वितत्वेन, अत्रापीदं चिन्त्य, 'स्वर्गकामेत्यत्र स्वर्गपदस्य समासनिविष्ट-
तया तदर्धेन सह विध्यर्थसाधनत्वस्य कथमन्योनिराकाङ्क्षादिति
परन्तु स्वर्गादिष्वपि प्रत्येकं खण्ड्यः शक्तिरित्येव सारं । 'इष्ट-
साधनताविधिपक्षेऽपीति न्यायनय इति शेषः, 'अपिशब्देन कृति-
साध्यत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वाभ्युपगमे तु सुतरां तत्रैव विधिकल्पनम-
वश्यकं आख्यातमात्रमेव कृतिशक्ततया तदर्धकृतेः साध्यतासम्बन्धेन
प्रकृत्यर्थोऽन्यथादेव कृतिसाध्यत्वलाभसम्भवादिति सूचितं । मौमांसका-
नामाख्यातस्य व्यापारशक्ततया कृतिसाध्यत्वलाभार्थमेव विधिकल्पन-
मिति हृदयं । 'अर्थवादे' अर्थवादस्यले, 'अर्थवादादेवेति, अत्र विध्यर्थ-
लटोऽनुशिष्टत्वादिति भावः । 'कुत इति हेतुप्रश्नः फलप्रश्नो वा,

नस्य साध्यत्वान्वयायोग्यतादेवेत्यर्थः, अत्रेदमनभिमतित्वेन इष्टसाधनता-
विधिपक्षे कामवादेः साध्यान्तरस्याप्यन्यसम्भवात् स्वर्गान्वयनियमः । न
श्चान्यत्रोपस्थितं कामना च न यागसाध्येययोग्यताज्ञानं तथान्वये इति
वाच्यं । कामनाविशेषो यागसाध्यः स्यादिति योग्यतासंशयसम्भवात्
स्वर्गान्वयेऽपि तत्संशय एव । ननु प्रवर्तकत्वात्तत्पर्यग्रहादन्यथानुपपत्त्यैव
तस्मात् इति चेत्, हन्तैवं तत् एवेष्टसाधनत्वमेवाद्विषयतां कृतं साधन-
त्वाद्येऽपि प्राप्तयेति मौमांसकः शङ्कते, 'इष्टेति, इष्टसाधनतामात्रविधिपक्षे
इदं बोध्यं, अन्यथा कृतिसाध्यत्वलाभार्थमेव विधिकल्पनस्यावश्यकत्वादर्थ-
सादृशं तत्रेष्टसाधनत्वलाभः । तच्चिन्त्यं, अविनाभावमेव विद्यथोति, 'तथाभूतेः

विधेयत्वव्याप्तत्वात्, व्यापकानुपलम्भबाधोद्वाराय वा प्रयोजनभावाच्च तत्कल्पनं तथेत्यप्याहुः ।

यत्विष्टसाधनत्वाभिधाने करणे लिङोऽनुशासनात् दृग्-पौर्णमगसाभ्यामित्यनभिहितधिकारविहिता तृ-
तीया न स्यादिति । तच्च । उपायतामात्राभिधा-

न्याद्ये आह, 'अविनेति, अविनाभावमेव दर्शयति,^(१) 'तथाभूतेति
श्रौतेष्टसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्ये आह, 'व्यापकेति श्रौतेष्टसाधनत्व-
व्यापकं विधेयत्वं तच्चात्र नास्ति अतो नेष्टसाधनमिति व्यापकानुप-
लम्बिनिबन्धनो यो बाधस्तदुद्वाराय वेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं बल-
वदनिष्टाननुबन्धितत्वाभावेत्यपि बोध्यं । 'आहुरिति, बलवदनिष्टा-
ननुबन्धितस्य न लाभ इति विधिकल्पनमावश्यकमित्यहचिवीज-
मत्र बोध्यम् ।

वैयाकरणमतमाशङ्क्य दूषयति, 'यत्नित्यादिना, 'करण इति,
'लिङोऽनुशासनात्' लिङोऽनुशासनाभ्युपगमात्, प्रवर्त्तकज्ञानोत्पत्तये
यागनिष्टेष्टसाधनत्वस्य लिङाभिहितत्वे इत्यर्थः, 'उपायतेति लिङा
साधनतामात्राभिधानेऽपीत्यर्थः, आख्यातेन कारकेऽभिहिते प्रयमे-

(१) विशदयतीति ग० ।

ति । स्वप्रयोजकत्वाच्च तथा व्याप्तिरिति ये मन्यन्ते तन्मतमाह, 'प्रयोजनेति ।
'करण इति, इष्टसाधनत्वेन करणस्य यागादेः लिङाभिधानं ततो-
ऽमेदाव्यवधौरित्यभिमानः, 'उपायतेति तज्ज्ञानमात्रादेव प्रवृत्त्युपपत्ते-
स्तथाप्यानभिहितकरणत्वाभिमानाच्च तृतीयेत्यर्थः । ननुपायत्वेनापि करणस्य

नेऽपि तद्विशेषकरणत्वानभिधानात् । वस्तुतस्त्वभि-
हितान्वयसम्भं यागेष्टसाधनत्वं दृष्टसाधनत्वमात्रस्य
विध्यर्थत्वात्^(१) ।

त्याख्यातेन कारकसङ्ख्याग्रामभिहितायां प्रथमेत्यर्थोऽवश्यं वाच्यः
कर्त्तादीनामाख्यातावाच्यत्वात् तथाच प्रकृते कथमभिहितत्वमाख्या-
तेन कारकसङ्ख्यानभिधानादित्याह,^(२) 'वस्तुत इति, 'अभिहिता-
न्वयसम्भं' लिङ्पदप्रतिपाद्यं, 'यागेष्टसाधनत्वं' यागनिष्ठेष्टसाधनत्व-
मात्रं, न तु तद्गतसङ्ख्यापीति शेषः^(३) । तदेव कुत इत्याह,
'दृष्टेति, 'विध्यर्थत्वात्' अत्र विधिप्रतिपाद्यत्वात्, सङ्ख्याभिधानेऽन-
व्याच्चेत्यपि बोध्यं । इदञ्च दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादौ करणत्वे
तृतीया तस्य विध्यर्थकदेशे दृष्टेऽन्वयः तथाच दर्श-पौर्णमासकरण-
दृष्टसाधनं याग इत्यन्वयबोध इत्यभिमानेन । तदुक्तो धान्येन
अववाहित्यादिवदभेदे तृतीया न तु करणतायां, दर्श-पौर्णमासा-
भिर्यो याग दृष्टसाधनं इत्येवाव्ययबोधः, एवमग्निष्टोमेन यजेते-
त्यादाविति बोध्यम्^(४) ।

(१) निष्कर्षत्वादिति क०, ख० ।

(२) प्रकृते दृष्टसाधनतामात्रस्य विध्यर्थत्वेनाख्यातेन सङ्ख्यानभिधानादि-
त्याहेति घ० ।

(३) न तु कर्त्तादीनां आख्यातावाच्यत्वात् तद्गतसङ्ख्यापीति शेष इति ग० ।

(४) इति ध्येयमिति ग०, घ० ।

यामादेरभिधानात् अग्नभिहिताधिकारविहिता तृतीया न स्यादेवेत्यवचै-
दाह, 'वस्तुतस्त्विति, यामादेर्धातुलभ्यत्वादनन्वयस्य च प्रस्यार्थत्वात् के-

नव्यात् चिकीर्षाद्वारा ज्ञानस्य कर्तृ हेतुता
चिकीर्षा च कृताविच्छा संनः प्रकृत्यर्थगोचरेच्छावाचि-
त्वात् पिपक्षादिवत् । न तु कृतिविषयपाकादिविषये
कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाभिधायकत्वं^(१) पाकादेः प्रकृ-
त्यनभिधेयत्वात् । न हि कृतिवाचकस्य तद्विषयवाच-
कत्वं, करोतीत्युक्ते तद्विषयसंशयात् । एवञ्च कृतावि-
च्छेष्टसाधनताज्ञानात् तत्साध्येष्टज्ञानाद्वा दृष्ट्यादौ तथा
कल्पनात् । यदा च कृताविच्छा तदा सैव चिकीर्षा
अन्यवेच्छामात्रं न तु कृतिसाध्यताज्ञानात् कर्तृ कृति-
साध्यत्वाभावात् । अथ पाकं कृत्या साधयामीती-
च्छानुभवसिद्धा अनुभवापलापे उपेक्षणीयत्वापत्तेः,

सोन्दइस्य पुनरपि मतं दर्शयति,^(१) 'नयास्त्विति, 'प्रकृत्यनभि-
धेयत्वात्' कृतावनभिधेयत्वात्, 'तद्विषयसंशयादिति घटं पटं
वेति संशयादित्यर्थः । 'अनुभवमिद्वेति प्रवृत्तेः पूर्वमनुभवसिद्धे-

(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावाचित्वमिति ख० ।

(१) सोन्दइस्य पुनरपि मतं दर्शयतीति ग०, सोन्दइमतं विशिष्य परि-
च्छेद्य पुनरपि दर्शयतीति घ० ।

नापि रूपेण न लिङी करणाभिधानमिति भावः । यद्यपि वाक्यार्थतया तद-
भिधानमसंख्येयं तथापि पदार्थतया तदभिधानं नेत्येवानभिहितत्वात् इति
कुसुमाग्निसिद्धिप्रकाशे कटं, एवञ्च यागेष्टसाधनत्वयोराश्रयाश्रयिभाव एवा-

सा च कृतिसाध्यताज्ञानात्, सा च चिकीर्षापदा-
प्रतिपाद्यापि कृतिहेतुः समानविषयत्वात् न तु कृती-
च्छा कृतिहेतुः कृतिविषयाविषयत्वादिति चेत्, अस्ति
तावत्पाककृताविच्छा वृष्टीच्छावत्, अस्ति च कृतिसा-
ध्यत्वप्रकारिकेच्छा, पाके तथापि कृतीच्छैव कृतिकारणं
लाघवात् न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा गौरवात् ।
धात्वर्थानुपगमे कृतिस्वरूपे इच्छैव नोदेतीति चेत्,

त्यर्थः, 'समानविषयत्वादिति कृतिसाध्यताख्याविषयताग्रयविषयक-
त्वादित्यर्थः, 'लाघवादिति, समानविषयकत्वस्य चाप्रयोजकत्वादिति
भावः । 'धात्वर्थेति, तथाच धात्वर्थोपरक्तकृतावेव इच्छेति भावः ।

व्यय इति बोध्यं । न चेष्टसाधनत्वमिष्टसाधनत्वत्वेन शक्यं वाक्यं तच्चेष्टसा-
धनवर्धितं तद्विरोधितत्त्ववर्धितवर्धिति लाघवादिदृष्टसाधनस्यैव तत्वेन प्राप्तम-
भेद एवान्वय इति वाच्यं । प्रकृति-प्रत्ययार्थयोर्महान्वयव्युत्पत्तेः किञ्चेष्ट-
साधनस्य शक्यत्वे तद्वर्धनीयं शक्य इत्यत्र भगवन्भावः । न हि यच्छक्यं
तद्वर्धनीयवर्धनं शक्य इति निश्चयः, शक्यत्वान्वयपत्तेः शक्यस्यैवोपाधिविशेष-
स्येकत्वे तदनुगमार्थमपि तदननुपगमात् गवादिपदे तु व्यक्तेरनुगमार्थं
गोत्वादेः शक्यत्वं । न चैवं लिङ्प्रदानिर्विकल्पकापत्तिः, उपाधिविशेषस्य
ज्ञानापदार्थवर्धितत्वेन सविकल्पमात्रविषयत्वात् । वस्तुतः सङ्ज्ञानमिधानामि-
धानं प्रयोजकं अन्यथा कर्तुं शक्यत्वेनात्रमिहितत्वाद्देवदत्तः पचतीत्यत्र प्रथमा
न स्यादेतच्च लिप्ता करणसङ्ज्ञानमिधानात् तृतीया स्यादेवेति तत्त्वं । शङ्कित-
मप्यधिकमिधानायाह, 'नयान्विति, तथाच कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं
चिकीर्षाजनकज्ञानस्यैव तथात्वादिति भावः । 'लाघवादिति कृतिसाध्यत्व-

न । पाकादिशतीष्टसाधनताज्ञानात् पाकशताविच्छा-
तनः कृतिरित्यभ्युपगमात् । न चावगति-प्रवृत्त्योः
समानविषयत्वं उभयसिद्धं, तस्यैव विचार्यत्वात् । कथं
तर्हि पाकं कृत्या साधयामीतीच्छा; यथा वह्निसाध्यत्वेन
इष्टसाधनतावगमात् वह्निना पाकं साधयामीतीच्छा
तथा कृतिसाध्यत्वेन इष्टसाधनत्वात् पाकस्य पाकं

‘प्रवगति-प्रवृत्त्योरिति कार्य-कारणभावापन्नयोरिष्टसाधनताज्ञान-
प्रवृत्त्योरित्यर्थः, ‘तस्यैवेति तत्रैव विवादादित्यर्थः । ननु सासु
कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा प्रवृत्तिहेतुस्तथापि तादृशेच्छायां तव नये
को हेतुः किमिष्टसाधनताज्ञानमात्रं कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा
उभयं वेति^(१) सुहृद्भावेन पृच्छति, ‘कथं तर्हीति केन हेतुना
तथापीत्यर्थः, उत्तरयति, ‘यथेति, ‘वह्निसाध्यत्वेन’ वह्निसाध्यपाक-
त्वावच्छेदेन, ‘कृतिसाध्यत्वेन’ कृतिसाध्यपाकत्वावच्छेदेन, ‘इष्टसाधन-

(१) पूर्वमनुभवसिद्धेष्टसाधनताज्ञानं वा मम कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा
उभयं वेतीति व० ।

प्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतौच्छात्वस्य कारकतावच्छेदकस्य नश्वत्वादिति
भावः । ननु ‘मिद्विषयत्वात् कृतौच्छा न हेतुरित्यत आह, ‘न चेति, तथा-
पीतिनाप्रयात् कृतौच्छेक हेतुरिति भावः । पृच्छति, ‘कथं तर्हीति, यदि
कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रिकीर्णहेतुरिति शेषः । उत्तरं, ‘यथेति, यद्यप्येत-
कीर्णताः कृतिसाध्यत्वज्ञानजन्यत्वमपि नश्यमते न चानिस्त्व कृतौच्छाति-

कृत्वा साधयामीतीच्छा अन्यथा तत्तदुपायसाध्यत्वेन
इच्छा पाकादौ तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानान्
स्यादित्यनन्तकारणकल्पना स्यात् । मम तूपायेच्छा-
यामिष्टसाधनताज्ञानमेव हेतुः क्रियाद्वारा कृतेरि-
ष्टसाधनत्वज्ञाने क्रियाया अपीष्टसाधनत्वं विषयवृत्ति-
कृतीच्छा भवन्ती क्रियाविषयापि भवतीति ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नानां समानविषयतापि । अतएव पाकं चिकीर्ष-

त्वात् इष्टसाधनत्वावगमात्, 'अन्यथेति यदि कृतिसाध्यताज्ञान-
मिष्टसाधनताज्ञानञ्च द्वयं हेतुरभ्युपेयते तदेत्यर्थः, 'उपायेच्छाया'
तद्वर्त्मप्रकारकोपायेच्छायां, 'इष्टसाधनताज्ञानमेवेति तद्वर्त्मनिच्छेदे-
नेष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः । पूर्वं कार्य-कारणभावापन्नानां ज्ञान-
चिकीर्षा-प्रवृत्तीनां समानविशेष्यकत्वमभिद्वमित्युक्तं इदानीं तेषां
समानविशेष्यकत्वमुपपादयति, 'क्रियाद्वारेण', 'ज्ञानेच्छा-प्रयत्नाना-
मिति, कार्य-कारणभावापन्नानामिति शेषः, 'समानविषयतापि'
समानविशेष्यकतापि, 'पाकं चिकीर्षतीति सप्रसक्तं, 'विषयतया'

चिकीर्षाहेतुत्वाङ्गीकारेण कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य साध्यप्रवर्तकत्वात् इष्ट-
साधनताज्ञानादेव तदुपपत्तेस्तथापि कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छायाः प्रवर्तकत्वेऽपि
कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्तकं इष्टसाधनताज्ञानादेव तस्या अन्युपपत्तेरिति
वर्णयितुं इदमुक्तमिति ध्येयं । समानविषयत्वेन हेतुलभ्युपेक्षा, 'क्रियेति ।
'अतएवेति यत एव पाकोऽपि चिकीर्षाविषयः अतएवेत्यर्थः, अन्यथा

तौति चिकीर्षाविषयतया पाकः प्रतीयते । यद्वा इच्छा-
विषयविषयतया पाकः प्रतीयते इति तस्य कर्माता
ग्रामं जिगमिषति शब्दं जिघांसतीत्यत्र ग्रामादे-
रिव, न हि ग्रामादाविच्छा, सिद्धत्वात् । अतएव
भोगे सुखे च चिकीर्षा तदनुकुलकृतेरिष्टहेतुत्वात्
अन्यथा कृतिसाध्यैष्टसाधनतापक्षे ताच्चिकीर्षामाम-
ग्यन्तरं कल्प्येत । एवञ्च सन्ध्यावन्दनं दुःखसाधना-

विशेष्यतया, 'प्रतीयते' द्वितीयातः प्रतीयते, 'इच्छाविषयविषयतया'
इच्छाविषयविशेष्यतया, 'तस्य' पाकपदस्य, 'कर्माता' द्वितीयानन्ता,
'जिगमिषतीति, अत्र गमधातुर्ज्ञानार्थकः, 'जिघांसतीति, अत्र
ह्नधातुर्देषार्थकः, 'न हीति, तथाच सन्प्रत्ययान्तस्यविषयार्थक-
धातुयोगे द्वितीयाया इच्छाविषयविशेष्यत्वमर्थ इति भावः । 'अत-
एवेति यत एव कृतीष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षा अतएवेत्यर्थः, 'कृति-
साध्यैष्टसाधनतेति कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षा-
हेतुत्वे इत्यर्थः । 'सन्ध्यावन्दनं' सन्ध्योपासनं, 'तत्साधनं' कृति-

कृतेरेवेष्टितत्वात् पाकस्य तदभावात् कर्मातान् म्यादिति भावः । पाकस्येच्छा-
विषयत्वाभावेऽपि कर्मात्वमुपपादयति, 'यद्देति इच्छाविषयः कृतिः तद्विषय-
तयैत्यर्थः, 'ग्रामादेरिति तत्रापौच्छाविषयग्रामनादिविषयतयैव कर्मात्व-
मित्यर्थः, 'सामग्यन्तरमिति, यतश्च यस्मिन् भोगं नेच्छा तत्र बोध्यं । अन्यथा
सुखिण्येष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वयोः सुखेऽवैकल्यात् तत्र सामग्यन्तरं स्या-
दिति । लोकवद्देष्टुं कृतीष्टसाधनत्वज्ञानमेव प्रयत्नकमित्याह, 'एवमेति,

बन्धनाभावरूपत्वेनेष्टं तत्साधनं कृतिरिति लिङ्गार्थः,
अन्यथा कृतिर्न कृतिसाध्या संन्यावन्दनञ्च नेष्टसाध-
नमिति कस्य कृतिसाध्यत्वं सतीष्टसाधनत्वं विध्यर्थः
स्यात् । अतएवैकप्रत्ययाभिधेयत्वप्रत्यासत्तेरन्तराङ्गतया
विधिप्रत्ययाभिधेयेष्टसाधनत्वस्य कृतादेवान्वयो न प्रकृ-
त्यर्थे तस्यैव चिकीर्षाकारणजनजनकत्वात् प्रकृत्यर्थस्य
च कृतौ विषयत्वेनान्वय इति ।

रिति संन्यासाधनविषयककृतिः संन्यासाधनसाधनमिति तात्पर्यं,
'ल्लिङ्गार्थः' संन्यासमुपासतेत्यादिनित्यविधौ लिङ्गार्थः, 'अन्यथा' कृति-
साध्यत्वं सतीष्टसाधनत्वञ्च लिङ्गार्थः । नन्वेवं स्वर्गसाधनो लोकेतुत्यादौ
विधेयिक्तौषीप्रयोजकज्ञानजनकत्वानुपपत्तिः । न च साधकसाधनेन
किंयानिष्टेष्टसाधनत्वत्वेन लिङ्गा बोधनात्, न तु कृतानिष्टत्वेत्यत-
आह, 'अतएवेति' सतीष्टसाधनताज्ञानस्य सत्त्वादेवेत्यर्थः, 'एत-
त्प्रत्यवेति', आख्यातसाधनत्वस्य कृतेरपि विधिप्रयोजकत्वापत्तत्वा-
दिति भावः । 'जननद्वयतयः' स्वसम्पत्तिगता, 'जनकयात्' जनकत्व-
मिवाहात्, 'प्रकृत्यर्थस्थिति' आगादिरित्यर्थः । अत्र चैवं प्रत्ययानां प्रकृ-
त्यर्थोचितत्वावबोधकत्वव्याप्यतामभङ्ग इति वाच्यं । कृतिरूपप्रत्यय-

विष्टसाधनमिति, कारुत्वे विधेयत्वादेवेति भावः । अतः कृतानिष्टसाधनता
ज्ञानाद्यत्र क्वचित् प्रवर्ततेत्यत आह, 'अतएवेति' चेति, तदायं संन्या-
साधनतागादिविषयककृतंरिष्टसाधनत्वान्नासाधनत्वञ्च प्रवर्तते इति भावः ।
यद्वा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्वावबोधकत्वमुपास्यते, 'प्रकृत्यर्थस्य' चेति,

उच्यते । वह्निसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वेन वा न पाक-
 स्यौदनसाधनता इत्युक्तं । कथं तर्हि यद्भिना पाकं
 साधयामीतीच्छा इति चेत्, न, इष्टसाधनत्वेन ज्ञाते
 यच्च यत्साध्यत्वं ज्ञायते तच्च तत्साध्यत्वेनेच्छा भवतीति,
 यथेष्टसाधनत्वेन ज्ञाते पाके वह्निसाध्यत्वज्ञानात्
 वह्निना साधयामीतीच्छा एवं कृतिसाध्यत्वेनावगते
 इष्टस्य साधनताज्ञानात् कृत्या साधयामीतीच्छा
 तथाचेष्टसाधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च ज्ञाते कृतिसा-
 मादायैव तादृशव्युत्पत्तिश्चित्तेः, न हि प्रकृत्यर्थाश्रिततयैव यावत्-
 स्वार्यबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः, पक्षगीत्यादौ वर्तमानत्वादिरपि
 कृतावनव्यवधानेः वर्तमानत्वाद्यतिरिक्तत्वेन स्वार्थविशेषणत्वे किमप-
 राद्धमिष्टसाधनत्वातिरिक्तत्वविशेषणेनेति भावः । 'उच्यत इति
 अत्र भयोच्यते इत्यर्थः, 'उक्तमिति, पाकत्वादिकमपेक्ष्य गौर-
 वादिति भावः । 'कथं तर्हि पाकं कृत्या साधयामीतीच्छेति पाठः,
 इष्टसाधनताज्ञानमात्रात् स्यादिति शेषः, तथा सति दृष्टावपि
 तादृशेच्छापत्तेरिति भावः । 'यथेति प्रमाध्याङ्गको दृष्टान्तः, 'तथा-
 चेति तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानात्तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्य-
 ताक-कृतिषाधयताज्ञानाच्च तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताक-कृतिसाध्यत्व-
 इष्टसाधनत्वस्य क्वचिद्वारिवान्वय इति भावः । दृष्टान्तं दूषयन्नेव दार्ष्टान्तिकं
 दूषयति, 'वन्हीति, 'तथाचेति, एवञ्च कृतिसाध्यत्वमपि प्रवर्तकं विध्यर्थश्चेति
 भावः । निर्व्युत्पद्यसाधनत्वमुपपादितमेव । शुभ्यस्तु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायाः

ध्यत्वप्रकारिकेच्छा न त्विष्टसाधनताज्ञानभावादिति ।

प्रकारिकेच्छेत्यर्थः, 'न त्विति, अतो न वृक्षादौ तथेच्छेति भावः ।
न च मासु तदुपायसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानं
पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारिकेच्छाहेतुगौरवात् तेन
रूपेणेष्टसाधनत्वविरहाच्च तथापि तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिप्रकार-
केष्टसाधनताज्ञानं पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा-
हेतुरस्य यत्प्रकारिका उपायेच्छा तत्प्रकारकमिष्टसाधनताज्ञानं
हेतुरिति सामान्यकार्य-कारणभावेनैवोपपत्त्या कार्य-कारणभाव-
लाघवात् भवतु तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिना इच्छा तत्तदुपाय-
साध्यत्वप्रकारकज्ञानात् स्यादित्यनन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गादिति
वाच्यं । यत्त्व-तत्त्वयोरनुगतयोरभावात् तत्तदुपायसाध्यत्वान्तर्भावे-
नानन्तकार्य-कारणभावस्य तवाप्यावश्यकत्वात् तत्तदुपायसाध्यपा-
कत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं^(१) हेतुः किमिष्टसाधनपाकत्वादि-
धर्मितावच्छेदकतत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं हेतुः पाकत्वादि-
धर्मितावच्छेदक-तत्तदुपायसाध्यत्वेष्टसाधनत्वोभयप्रकारकज्ञानं वा
इत्यत्र विनिगमकभावात् उद्देश्य-विधेयतावच्छेदकभेदेनानन्तकार्य-

(१) तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिधर्मितावच्छेदककेष्टसाधनताज्ञानमिति ग० ।

कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं तथापि सा न कृतिहेतुः किन्तु लाघवात्
कृतीच्छैव सा च कृतीष्टसाधनताज्ञानादेव उपपद्येति कृतिसाध्यताज्ञानं
न प्रवर्तकं कृतिहेतुचिकीर्षाजनकज्ञानस्यैव तथात्वादित्यत्र नव्यमते किमपि
बोत्तरमुक्तमिति चेत्, अत्राहुः, पाकादेरिष्टसाधनताज्ञानं विना तत्त्वत्वे-
नोपायसाध्यत्वेन तत्त्वसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनताज्ञानात्तदुपायसाध्यताज्ञानात् कृतिरिति

आचार्यास्तु प्रवर्तकमिष्टसाधनताज्ञानमेव लिङ्गार्थ-

कारणभावकल्पनं पुनरधिकं दृष्टसाधनताज्ञानाद्यवच्छेदककोटि-
प्रविष्टत्वादवच्छेदकभौरवश्च मनःपाकत्वाद्यवच्छिन्नविशेषककतिमाध-
ताप्रकारकेच्छागत्वेनैव हेतुत्वात् कतिमाधतप्रकारकेच्छागुरोधेन पाक-
त्वादिप्रकारकेच्छात्वेन पाकत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानमेव तार्थ्य-
कारणभावस्यावश्यकत्वात् तत्तद्व्यतिरिक्त्यादिविरहादिति भावः ।
यद्यप्येतावता कतिमाधतपाकत्वावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानं कतिमाध-
तप्रकारकेच्छायां हेतुरिति यन्नव्येकं तच्च दूषणाभिधानेऽपि
साधकात् क्षतीच्छैव कतिकारणं न तु कतिमाधताप्रकारकेच्छा
इत्यत्र न किमपि दूषणमनिहितं तथापि प्रथममेव तस्य दूषित-
त्वात् नात्र पुनर्दूषणाभिधानमिति मन्त्र्यं ।

‘आचार्याः’ उदयनाचार्याः, ‘दृष्टसाधनताज्ञानमेव’ वस्तुवद-
निष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमेव, ‘आप्तमिप्राप्य इति आप्तत्वप्रका-
शकेच्छेत्यर्थः, ‘आप्तत्वात् साधनताख्यातमानधीनकृतिविषयत्वं, अनेन
हेतुना वस्तुवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वमनुमीयते वैतथ्यज्ञान-विष-

ज्ञान एव कतिमाधेष्टसाधनत्वयोः प्रत्ययातेनैव तद्वैतमिति न्यायेन प्रकृतौ
सम्भवत्वां न तत्कृतिमोक्षरूपस्य तत्त्वज्ञानपर्यन्तापेक्षा भौरवात् । न च
पाककृत्तिका कृतिमिति ज्ञानेऽपि पाकः कतिमाध इति ज्ञानात्मनः,
समानविशिष्टेयतया तन्नाभादिति तत्त्वित्यं, उक्तसाधनेन क्षतीच्छायाः प्रवर्त-
कत्वे सिद्धे तदुपपत्त्यकत्वेन तत्पर्यन्तापेक्षाया युक्तत्वात् । वस्तुवस्तु समान-
प्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया पाककृतिरिष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपि पाकः
कृत्तिसाध्य इति ज्ञानसम्भवात्तेन न प्रत्यभिप्रायित्वात् कतिमाधताज्ञानं

स्वाप्ताभिप्रायो लाघवात् पाकं कुर्याः कुर्यामित्यत्र
विधिलिङः सम्बोध्य-स्वकर्तृकक्रियेच्छाभिधायकत्वेना-

भक्षणादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमानधीनत्वं कृतिविशेषणं, भोज-
नादिनान्तरीयकजन्यतांङनादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वसंज्ञ-
साध्यत्वं विहाय साध्यत्वस्यविषयत्वानुधावनं, भ्रमभिन्नत्वेनापि
इच्छा विशेषणीया तेन तादृशकृतिविषयत्वप्रकारकायथार्थेच्छा-
मादाय चैत्यवन्नादौ विषमभक्षणादौ च न व्यभिचारः, कृतौ
विध्यार्थान्वयनये तु भ्रमानधीनेच्छाजन्यत्वमात्रपदार्थः, जन्यत्वपदेन च
स्वाविषयककृत्यद्वारकजन्यताविशेषो ग्राह्यः, तेन नान्तरीयकजन्य-
तांङनादौ न व्यभिचारः । न च तादृशजन्यत्वं यागादावभिद्धमिति
वाच्यं । तन्नये कृतौष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया यागादावभिद्ध-
त्वेऽपि चतुर्विरहात् द्वितीयेच्छा च पूर्ववत् भ्रमभिन्नत्वेन विशे-
षणीयेति भावः । 'लाघवादिति, तव निषेधविध्यनुपपत्त्या बलव-
दनिष्ठाननुबन्धित्वेऽपि शक्तिः कल्पनीया मम तु तद्विरहात्लाघव-
मित्यग्रे स्वयमेव विवेचयिष्यते । ननु तवाप्तत्वप्रकारकत्वप्रवेशात् भ्रम-
भिन्नत्वप्रवेशाच्च गौरवमित्यरुचेराह, 'पाकमिच्छादि त्वं पाकं कुर्याः
अत्र पाकं कुर्यामित्यनेत्यर्थः, 'सम्बोध्य-स्वकर्तृकेति सम्बोध्यकर्तृका
आत्मकर्तृका च या क्रिया तद्गोचरेच्छाबोधकत्वेनेत्यर्थः, इच्छाविष-
यपाकानुकूलकृत्याश्रयस्त्वं इच्छाविषयपाकानुकूलकृत्याश्रयोऽहं इत्य-
न्वयबोधोदिति भावः । सविषयवाचिधातुयोग्याख्यातसामान्यस्यैवा-
प्रवर्त्तकं, जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिपन्नकत्वादेव च तज्ज्ञाना-
स्तिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छैव हेतुः, गौरवस्य प्रामाणिकमेव । 'लाघवादिति

प्रा-प्रार्थनाशंसनादिलिङ्गे वक्तादीष्वाभिधायकत्वेन
लिङ्माचस्येच्छावाचकत्वकल्पनाच्च । एवञ्च स्वर्गकामो

अथले निरुद्धसाङ्गणिकत्वादधिनेवाश्रयत्वलाभः, त्वं पचेरित्यादौ तु
इच्छाविषयपाकानुकूलकृतिमांस्त्वमित्यन्यबोधः आख्यातसामान्य-
शब्दा कृतिसाभादिति धेयं । 'आग्रंभेति, धनी भूयादित्यादौ बोध्यं ।
'वक्तादीष्वाभिधायकत्वेनेति, 'अभिधायकत्वेन' शकत्वेन, 'आदि-
पदान् यच्च शुकादौ वकुरीष्वा वाभिधा तच्च शिञ्जकपुरुषेष्वापरि-
श्रवः, इदञ्च स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण शक्तिः इच्छात्वेनैव शक्तेः परन्तु
इच्छात्वेन वकुरिच्छैव बोध्यते नान्यस्य युष्मदस्मादादिपदवद्व्युत्पत्ति-
वृत्तित्यादित्यवधेयं । 'लिङ्माचस्येति, तद्दृष्टान्तेन^(१) लिङ्मेन
हेतुना लिङ्माचस्येव इच्छावाचकत्वानुमानाच्चेत्यर्थः, तथाच प्राप्ता-
णिकं गौरवं न दोषायेति भावः । एतेनाप्रत्वं न वक्तृत्वं इष्टसाधन-
त्वानुमितौ तस्मात्तुपयोगितया अर्थविशेषणत्वात् अनेनैव हेतुभा-
वस्यवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वेऽनुमीयमाने भ्रान्त्या क्रियमाणे
अत्यवन्दनादौ अभिचारप्रसङ्गात् न कलञ्जं भवयेदित्यादौ निषे-
धविधिवाचप्रसङ्गाच्च । अतएव न भ्रमशून्यत्वं सर्वत्र ईश्वरमादाद्यो-
पपन्नावपि निषेधविधिवाधात् सार्वत्रिकशङ्कत्वाच्च बलवदनिष्ठाननु-
बन्धीष्टसाधनत्वानुमाने अभिचारप्रसङ्गाच्च । न च प्रकृतक्रियागोच-

(१) आज्ञादिलिङ्गदृष्टान्तेनेति ग० ।

अभिप्रायविधिपक्ष इत्यादिना वक्ष्यमानादित्यर्थः । नन्वातत्त्वविवेचने गौरव-

सर्गकामस्य कृतिसाध्यतया यागो यागः

रेष्टसाधनताप्रमादत्वं तत् तच्छेष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारवारकतया न व्यर्थमिति वाच्यं । तत्तत्क्रियान्तर्भावेनानन्तशक्त्यापत्त्या निषेध-
विधिर्यबाधेन बलवदनिष्ठाननुबन्धितेऽपि श्रुचकशक्त्यापत्त्या च ज्ञात-
वादिष्टसाधनत्वस्यैव शक्त्यापत्तेः बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वानु-
माने मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च । अतएव प्रकृत-
क्रियागोचर-बलवदनिष्ठाननुबन्धितविशिष्टेष्टसाधनताप्रमादत्वं तदि-
त्यपि परास्तं तत्तत्क्रियापन्तर्भावेनानन्तशक्त्यापत्तेर्निषेधविधिखले-
ऽप्रमिद्धापत्तेश्चेति दूषणमप्यपास्तं ।

केचित्तु स्वेच्छाधीनभ्रमानधीनकृतिभाष्यत्वमाश्रयपदार्थः, सा-
ध्यत्वञ्च जन्यत्वं, अनेन हेतुना दष्टसाधनत्वानुमाने भोजनशदि-
न्तरीयके जलताडनादौ तादृशकृतिभाष्यत्वप्रकारकायथार्थस्वेच्छा-
दाय चैत्यवन्दनादौ च व्यभिचारवारणाय स्वेच्छाधीनेति भ्रमान-
धीनेति च कृतिविशेषणं, रूपदं प्रकृतक्रियापरमित्याहुः । तदमतः,
न कलञ्जमित्यादिनिषेधविधिभ्रमे तादृशकृतेरप्रसिद्धेः । च
स्वेच्छाधीनत्वं न शक्तौ प्रवेगनीयं किन्तु दष्टसाधनत्वानुमाने कर्त्तव्य-
व्यभिचारवारणाय हेतौ स्वातन्त्र्येण तद्विशेषणमुपादेयमिति
वाच्यं । तथा सति भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यापि शक्तौ
प्रवेगस्य वैयर्थ्यापत्तेरभिप्रायमात्रस्यैव सम्यक्त्वात् अयथार्थस्वेच्छा-
मादाय निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेश्चेति ।

‘सर्गकामस्य कृतिसाध्यतयेति विशेषणे तृतीया साध्यतासम्-
मित्युपपादकत्तरमाह ‘माकमिति, ‘यागो यागयज्ञो वेति मतमेदेन, तथाच

यज्ञो वा आग्नेष्ट इत्यर्थः । ततो यो व्यापारः यस्य

भिन स्वर्गकामकृतिमान्भाग इत्यर्थः, आख्यातसामान्यप्रतिबन्ध-
भावाः कृतेरन्वयावश्यकतादिदमभिहितं, 'यागयज्ञो वेति स्वर्ग-
कामस्य यागानुकूलो यज्ञ इत्यर्थः । इदञ्च कृतीष्टभावनताज्ञानस्य
हेतुतानये, सर्वत्र दृष्टव्यः संसर्गः, (१) 'आग्नेष्ट इति आप्तप्रकारक-
भ्रमभिव्यञ्जकविषय इत्यर्थः, आप्तस्य एककसेन यथायुक्तं ग्राह्यं ।
यद्यपि स्वर्गकामपदस्य प्रथमान्ततया तदर्थस्य कृतौ नास्त्वयसम्भवः
मिराकाङ्क्षात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य ग्राह्यबोधे विशेष्यत्वादा-
ख्यातार्थमुख्यविशेष्यकत्वनियमाच्च अन्यथा देवदत्तः पवतीत्या-
पि . देवदत्तनिष्ठा पाकानुकूला कृतिरित्यन्वयबोधोपापत्तेः,
यद्वा नुभववसादित्ववर्णेन व्युत्पत्तिः, अतएव दहसाधनत्वादिश-
क्तिमतेऽपि प्राचीनाः स्वर्गकामेष्टभावनं यागः स्वर्गकामकृतिमाश्रय्य
इत्यन्वयबोधमङ्गीकुर्वन्तीति भावः । एतेनाख्यातोपस्थाप्यकृतेर्विष-
यित्वानुकूलत्वान्तरसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यतयैव भाननियमात् कथं
साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थविशेषणतया भानमित्यपि परास्ते, अत्र विल-
क्षणव्युत्पत्तेः । 'यस्य कृतिभाध्यतयेति यस्य कृतिमाध्यतास्यभ्रमान-
धीनकृतिविषयतारूपेण, 'आग्नेष्टेयते' भ्रमभिव्यञ्जकविषय इत्यर्थः,

(१) सर्वत्र तदर्थः कृतः वन्वित इति ग० ।

कृतिसाध्यतयेति न यद्वान्वयि, एवमग्रेऽपि बोध्यं । एवञ्च कृतिसाध्यत्वमपि
भ्रमकामिति ध्येयं । ननु यत्त्वं तत्त्वं वा नानुगतमिति वानुमानमनु व्याह, 'तथा-

कृतिसाध्यतया यद्वापारविषयकः प्रयत्नो वा यस्यान्ते-
नेष्यते स तस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनमिति
व्याप्तिग्रहात् यागस्येष्टसाधनत्वमनुमिनोति । तथा
हि यागो यदिष्टसाधनं मत्प्रयत्नविषयतया आप्तेने-
ष्यमाणत्वात् यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतयेष्यमाणं

‘आप्तेनेति प्रकारे तृतीया, आप्तपदं साध्यत्वाख्यभ्रमानधीनकृति-
विषयत्वपरमिति कुटीकरणायाप्तेनेत्युक्तं, हेतुश्च साध्यत्वाख्यभ्र-
मानधीनयत्नकृतिविषयत्वप्रकारकभ्रमभिज्ञेच्छाविषयत्वमेवेति बोधः,
एवं सर्वत्र । इतोष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतानये आह, ‘यद्वापारेति,
‘यस्येति, भ्रमानधीनेच्छाजन्यत्वरूपेणेति शेषः । यागस्य याग-
यत्नस्य वा दृष्टसाधनत्वं बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वे मतोष्टसाधनत्वमि-
त्यर्थः, ‘यागो यदिष्टसाधनमिति यागो बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वे
सति यदिष्टसाधनमित्यर्थः, ‘मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमा-
नधीन-मत्कृतिविषयत्वरूपेणेत्यर्थः, ‘इष्यमाणत्वात्’ भ्रमभिज्ञेच्छा-
विषयत्वात्, अत्र भ्रान्त्या तत्पुरुषक्रियमाणे चैत्यवन्दन-विषयभक्षणादौ
व्यभिचारवारणाय भ्रमानधीनेति मत्कृतिविशेषणं, भोजनादि-
नान्तरीयकजज्ञतादृगादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वलक्षणं साध्यत्वं
विज्ञाय साध्यत्वाख्यविषयत्वानुधावनं, तादृशकृतिविषयत्वप्रकारका-
वयार्थेच्छामादाय चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमभिज्ञेति

हीति । ‘कलङ्कमच्छादयति, सत्यन्तं उदासीने व्यभिचारवारणाय, मद-

मद्भोजनं मदिष्टसाधनं तथाचेदं तस्मान्नया । एवं न
कलञ्जं भक्षयेदित्यस्य ममं कलञ्जभक्षणप्रयत्नो नामे-
च्छाविषय इत्यर्थः । ततः कलञ्जभक्षणं मम बलवदनिष्ट-
साधनं मदिष्टसाधनत्वे सत्यप्यामम, मत्प्रयत्नविषयतया
अनिष्टसाधनत्वात् यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतया
अनिष्टसाधनं मधु-विषयममृतान्नभोजनं मम बलवदनि-

ष्टाविशेषणं । न च साध्यत्वात्प्रमानधीनमल्लतिविषयत्वादित्ये-
वास्त्विति वाच्यं । भिन्नधर्मिकत्वेन धूमप्रागभाववदवैयर्थ्यादिति ध्येयं ।
'मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वात्प्रमानधीन-मल्लतिविषयतयैत्यर्थः ।
'नामेच्छाविषय इति नाप्रत्यप्रकारकभ्रमभिक्षेच्छाविषय इत्यर्थः,
'मदिष्टसाधनत्वे सत्यपीति मदिष्टसाधनत्वे मल्लतिसाध्यत्वे च सत्य-
पीत्यर्थः । अथ च भागः प्रायशः प्रमाणान्तरादुपस्थित इति द्रष्टव्यं ।
'आप्तेन मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वात्प्रमानधीन-मल्लतिविषयत्व-
रूपेणाप्तेनेत्यर्थः, 'अनिष्टसाधनत्वात्' भ्रमभिक्षेच्छाविषयत्वाभावात्,
'मत्पित्रेति मत्पित्रापीत्यर्थः, तेन भ्रमानधीनमल्लतिसाध्यत्वप्रका-
रमेच्छाविषयत्वसामान्याभावो लभ्यते यथाश्रुते सामान्याभावस्य
हेतौ अप्रवेशादसङ्गतेः । मन्वाज्जादिलिङ्गा इच्छात्वेन वक्तुरेवेच्छा
बोध्यते स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ च विधिलिङ्गा कस्येच्छा बो-

नाप्तेन मदिष्टसाधनस्यापि मत्प्रयत्नविषयतया अनिष्टसाधनत्वाद्भ्रमिच्चार-
इत्यत उक्तं 'आप्तेनेति, जगत एवेश्वरेच्छाविषयतया अप्रसिद्धिभयादाह,

ष्टसाधनं तथा चेदं तस्मात्तथा, स चाप्तो वेदव्याख्याता^(१)
 भगवानौश्वर एव । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नोपैति तं
 प्रति विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे
 प्रमाणं । न तर्हि स्थापनं तात्पर्यगौरवाद्गौरवाद्यनन्त-
 कल्पनादिति चेत्, न, स्थापनादिनेच्छाबोधकत्वेन
 लोके खिडः प्रमाणसिद्धत्वेन फलमुखगौरवस्यादोष-
 त्वात् । न तु कर्तुरस्मरणं बाधकं प्रागेव निरासात्
 तत्त्विकाभनया विषयभक्षणप्रवृत्तस्य विषयभक्षणं तत्-
 कृतिसाध्यतया नेश्वरेष्यते ततो विषयभक्षणस्य ईश्व-
 र्बोध्यत आह, 'स चेति सादृश्यात्प्रत्ययेत्यर्थः, आस्य प्रकृत-
 ताकार्यगोचरयथार्थज्ञानतान्, तथाचात्रापि तदुरेच्छा बोध्यत-
 इति भावः । ननु यद्यते वेदस्य वक्ता नास्ति तन्मते किं श्वाद्य-
 आह, 'यस्त्विति, 'विधिरेवेति, वक्तृभिरप्येच्छाबोधने तस्य निरा-
 काङ्क्षादिति भावः । 'कर्तुः' वेदवक्तुः, 'असारः' सचादिसत्या
 अबोधनं, 'प्रागेवेति, 'प्रतिभन्वन्तरक्षेपा श्रुतिरस्या विधीयते" ।
 इत्यादि सत्या कर्तृबोधनादिति भावः^(२) । 'तत्कृतिसाध्यतयेति

(१) वेदवक्त्रेति ग० ।

(२) कर्तृबोधनादिप्रयं इति ख०, ग० ।

'मत्प्रयत्नविषयतयेति, ईश्वरस्य तत्त्वकारिका न तत्रेच्छेति भावः । तात्पर्य-
 गौरवमेव विवर्णयति 'ईश्वर' इति इति प्रकण्ठः ।

आद्यर्हते मत्प्रयत्नविषयतयेत्यस्य कर्तृं दर्शयति, 'तस्मात्', 'द्वितीयान्-

रेच्छाविषयत्वेऽपि न तेन व्यभिचारः । यद्वा यत्-
कामकृतिसाध्यत्वेन यो व्यापार आप्तेनेष्यते स तस्ये-
ष्टसाधनं विषयभक्षणश्च तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेन नेश्व-
रेच्छाविषयः । मानाभावात् । अतएव न कलञ्जं
भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणं तृप्तिकामनया भक्षण-
प्रवृत्तस्य कृतिसाध्यत्वेनाप्तेच्छाविषयो नेति तस्येश्वरे-

भ्रमानधीनतत्कृतिसाध्यत्वाख्यविषयतथेत्यर्थः, एवं सर्वत्र भाधलपदं
साध्यताख्यविषयतापरं । ननु स्वर्गत्वादिरूपेण स्वर्गादिसाधनत्व-
ज्ञानमेव हेतुः न त्विष्टत्वेन तच्च न वृत्तं इत्युत्तेराह,
'यदेति, 'यत्कामेति यदर्थात्यर्थः, अत्रापि 'भ्रमानधीनेति कृति-'
'विशेषणं बोध्यं । 'तस्येष्टेति तस्येष्टेत्यर्थः, 'तृप्तिकामकृतीति
भ्रमानधीनत्वस्यार्थिकृतीत्यर्थः, 'मानाभावात्' विषयबोधाभावात्
ईश्वरेच्छायाश्च सन्नात्रविषयकलनियमादित्यर्थः, 'कृतिमाध्यत्वेन'
भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वेन, 'आप्तेच्छेति भ्रमभिक्षेच्छेत्यर्थः । नन्वेवं

भ्रानेऽपि तत्फलमगच्छ 'अतएवेति, 'वक्ष्यमिति, तथाच यागो बलवदनिष्टा-
ननुबन्धोऽसाधनमित्येव सार्थः, अतएव तदुर्भयाद्युपदर्शनं प्रायुक्तं संगच्छत-
इति भावः । अत्रेदमनभिमतिर्बोध्यं अनेन तृप्तिकामकृते विषयभक्षणे तथापि
व्यभिचार एव तस्य तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छाविषयत्वात् । न चात्र
मानाभावः । वस्तुतस्तत्र तत्कृतिसाध्यत्वे तत्प्रकारकतदिच्छाया वक्ष्येप-
त्वादिच्छायाः सकलप्रकारकत्वात्, अन्यथा घटस्य घटत्वेन तदिच्छाविषयत्वे
किं मानं । न च बलवदनिष्टाजनकत्वमपि निष्प्रविशेषणं, भ्रमकृतजलताड-
नादौ तथापि व्यभिचारात् उक्तगत्या तस्यापि मत्कृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छा-
विषयत्वात् तस्यानुमानिकत्वाभ्युपगमेन विधिवाक्यादनुपस्थितेऽहं । न च

च्छाविषयत्वेऽपि विशिष्टनिषेध उपपद्यते, अभिप्राय-

कुतो लाघवमित्यतः पूर्वोक्तं लाघवमेव विदुषोति, 'अभिप्राय-
विधिपक्ष इति, अत्रेदप्रस्तरसवीजं तद्वयेऽपि भगवानधीनत्व-
भ्रमभिन्नत्वच्छालादीनां प्रवेशादिपरौतमेव गौरवं आज्ञादिलिङ्-
दृष्टाकोभ लिङ्त्वेन हेतुना लिङ्मात्रस्यैव इच्छाग्रहत्वानुमायज्ञा-
प्रयोजकं श्रेतेनाभिचरन् यजेतेत्यादिनिधेरग्रामाश्रयपत्तिश्च श्रेतेन
बलवदनिष्ठाननुबान्धलधराधीनकृतिभाध्यतनियमेन तत्र तादृश-
भ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वस्य बाधितत्वादिति ।

अत्र नव्याः आप्तप्रकारकत्वं अमिश्रत्वञ्च य प्रवेशनीयं
किन्तु इच्छात्वेन इच्छैव विध्यर्थः, इष्टमाधनवादी च लिङ्गद्वन्द्वशः
प्रकारान्तगोप्यितस्यैव तस्य लिङ्गविशेषकत्वं, कृतिभाध्यत्वस्याप्यप्रकारक-
त्वेन तद्वदेत तस्यापि लिङ्गविशेषकत्वसम्भवात् । एतेन यद्यापारविधय-
धनो अस्याप्तनैवत्य इत्यादिसात्तो अभिप्रायो बोध्यः, यत्तु भ्रमकृते
कलङ्कभक्त्यो विंशत्यपिमेधातुपत्तिरेव उक्तमपि तस्य अपि यत्तु कृतिभाध्य-
त्वेनेष्टरेष्टाविधयत्वादिति दिक् ।

अन्ये तु अगुभितेर्विपक्षतावच्छेदकविधय इत्यादिप्रसाधनत्वप्रयोगानु-
मितार्वेपि प्रवर्तकत्वसंगसाधनत्वज्ञानमितो न भवतीत्यस्य प्रमादः ।

विधिरुनेरुधा भिद्यतं क्वचित् क्रियाविधिः यथोद्दिष्टा यजेतातं, क्वचित्
सम्बन्धविधिः, यथा यदाग्रेषोऽष्टाकभागो भवतीति, क्वचित् विशिष्टविधिः
यथा न जागर्गमनवदासा स्वातन्त्र्यं स्वादिनि, क्वच हि भाग्यजैस्त्वितिवत्
पशुंदासक्ततया जैर्गमनवदनात्विधिष्टवाप्नोविधिरेवायं अगम्यगति-
त्वात् । न ह्यत्र जीर्णत्व-मनवत्त्वाभ्या विशिष्टं वाप्नो निधिद्यते, विशिष्ट-
वाप्नो निधेयस्य विशेष्यवासोनिधेयेऽप्यपत्तेर्न सस्याप्यन्वयापत्तेरेकविधिष्ट-
स्योपादानापत्तेश्च । यद्येकैकविशिष्टमेव निधिध्यते, वाक्यभेदापत्तेः, वि-

विधिपक्षे बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वमानुमानिकं दृष्ट-

काचवात् सा चेच्छा वक्तुरेव बोध्यते नान्येषु युष्मदस्मदादिपदवत्
व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । न चेच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवृत्त्यादिहेतु-
त्वात् तज्ज्ञानमनुपयुक्तमिति वाच्यं । तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तावनुप-
योगितेऽपि दृष्टसाधनत्वाद्यपेक्षया लाघवादेव तत्र शक्त्युपगमात् । न
चेवं विधेर्ज्ञानत्व-गुणत्व-सत्त्वादिकमादाय विनिगमनाविरह इति
वाच्यं । भवान् पाकं कुर्यात् अहं पाकं कुर्यां इत्याद्याद्यादि-
लिङ्स्थलेऽनुभववत्त्वादिच्छालेन दृच्छायां लिङः शक्तेरावश्यकत्वात्,
न हि 'तत्र तत्तद्यागत्यादिकं शक्ततावच्छेदकं, किन्तु सामान्यतो
यागत्वादिकमेव तथा । न चाख्यातसामान्यस्यैव कृतित्वेन कृतौ
शक्तिकल्पनात् कृतावपि विधिशक्तिरस्त्विति वाच्यं । तत्र तत्त्व-
शेषवत्त्वमन्निषेधेऽप्येवं । अतएव सुवाससा मपितव्यमिति श्रुतिरत्र-भूत-
मिति भद्रोक्तमपि युक्तते, निषेधकत्वे हि विधायकमूलकं कृतं न स्या-
दिति । क्वचिद्गुणविधिः यथा गितासिते स्वाद्यादित्यत्र नित्यविधिप्राप्त एव
स्वानुदये पक्षार्थं देशरूपो गुणो विधीयते । क्वचित् कालरूपगुणविधिः
यथा मध्याह्न एव शर्कोद्विष्टं कुर्वीतिति । क्वचित् कारकरूपस्तद्विधिः यथा
गोदोहनेन पशुकामसंति । क्वचित् कालविशिष्टकर्म्मविधिः यथा अपरपक्षे
आहं कुर्वीतिति । क्वचित् क्रमविधिः यथा दर्श-पूर्वभासाभ्यामिष्टा सोमेन
अर्जेतेति । क्वचित् नियमविधिः यथा याजनाध्यापन-प्रतिपद्वैर्होद्वाग्यो
धनमर्जयेदिति, अत्र हि न धनार्जनं विधीयते रागप्राप्तत्वात्, नाप्यर्जनस्य
याजनाद्यन्वयः कृत्याद्यन्वयवत्तस्यापि रागप्राप्तत्वात् अप्राप्तस्यैव विधेयत्वात्,
तथाचाप्राप्त इतरोपायनिषेध एवात्र विधेयः । क्वचित् परिसङ्ख्याविधिः
यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र । नन्वत्रापि शशकादीनां पञ्चानां भक्षणं
रागप्राप्तमेवेति ब्रूदितरपञ्चखभक्षणनिषेध एव विधेय इति नियम-परि-

साधनताविधिपक्षे तु तदपि शक्यमिति गौरवमिति ॥

तस्यादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वेनाख्यातत्वज्ञानवच्छेदकत्वात् । उद्युतशु-
कतीच्छयोद्भवयोरेव शक्येरावश्यकत्वादिधिर्नार्थ एव कृतिशक्य-
नभ्युपगमे स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यस्मान्मन्यथापत्तेः
तत्र शक्यनभ्युपगमे च इच्छाविषयध्यागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम-
इत्यन्वयबोधसम्भवात् । अतएव इष्टसाधनत्वादिशक्तिवादिनामपि
कृती विधिशक्तिरावश्यकौ स्वर्गकामपदस्य प्रयमानत्वेन स्वर्ग-
कामेष्टसाधनं ध्याय इत्यन्वयबोधसम्भवात्, कृतिशक्यङ्गीकारे च
इष्टसाधनीभूतध्यागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति सर्वसिद्ध-
व्युत्पत्त्यविरोधेनान्वयबोधोपपत्तेः । न चेच्छात्वेनेच्छायां शक्यौ न
कलञ्जं भवयेदित्यादिनिषेधविधेरप्रामाण्यापत्तिः कलञ्जमचण-
स्यापि इच्छाविषयत्वेन विषयतया इच्छाभावस्य बाधितत्वात्
इति वाच्यं । इष्टसाधनत्वशक्तिवादिनामिव तत्र कवयया विध्यु-
क्तध्यागान्वयवच्छेदविधायकत्वादमेतः इति चेत्, अत्र वदन्त, यत्शक्तिराव-
विकल्पेन कारकान्तकस्तत्र नियमः अथा धनार्जने न ह्येकस्मान्मेव धनार्ज-
नक्रियायां याजन-प्रतिग्रहादयो मिलिता कर्मायन्ते, याजन-प्रतिग्रहाभ्या-
मेकस्य धनार्जनस्यसम्भवात् । परिसङ्ख्यायास्तु नैवं, शशकादिमन्त्रेन
विनिर्मितस्यैकस्य पिण्डस्यैकस्यामेव भक्ष्यशक्तियानां अन्वयसम्भवात् । तदुक्तं
“विधिरत्यन्ममप्राप्तौ नियमः परितो मे सति ।

तत्र वान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्या न भुज्यते” ॥ इति ।

यत्तु तादृशार्जने विकल्पेनोपायत्रयसम्बन्धे शब्दतः पतीयमानं कृष्यादीनां
मनस्वयोऽर्थात् सिद्ध्यति, न हि येषामेकान्वये अपराधनान्वयनियमस्तेषां समु-
त्पद्यः सम्भवति, तथाचात्रेतरोपाययुदास एव शब्दनात्यर्थं प्राप्तत्वात् किन्तु

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादः समाप्तः ।

पस्थापितस्य पापाजनकत्वस्यैव कलञ्चभक्षणेऽभावबोधनात् अन्यथा
तत्राप्रामाण्यं दुर्वारमिति प्रागेवावेदितत्वात् । न च तथापि पाकं
न कुर्व्याः पाकं न कुर्व्यामित्यादिसौक्तिकनिषेधलिङ्गेऽप्रामाण्या-
पत्तिरिति वाच्यं । तत्र कञ्चण्या लिङ्गेपस्थापितायास्तत्तत्पुरुषेष्वा-
पत्तिरिति वाच्यं । एव विप्रयतया अभावबोधनात् । यदा तत्रेच्छा-
नैव वृत्तिश्चाव्यक्तेरभावो नञ्ना बोध्यते अन्यत्र लिङ्गेऽन्वयिताव-
च्छेदकावच्छिन्नाभावबोधकत्वनियमेऽपि अत्र व्युत्पत्तिवैधिव्याभुप-
ममादिति प्राज्ञः ॥०॥

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादरहस्यम् सम्पूर्णम् ॥०॥

तत्र शब्दः प्रवर्तते अन्यत्रभ्यत्वात् वद्विजिज्ञासुं प्रति धृमोऽस्तीति-
शब्दवत्, परिसङ्ख्यायान्तु नैवं तत्र भक्ष्यक्रियायाश्च पक्षनखान्वये प्रतीते-
ऽर्थादितरपक्षनखान्वयो न बुदास्यते उक्तगत्या तत्र समुच्चयसम्भवात् तथा-
चक्षानन्यगत्या अन्यपक्षनखभक्ष्यविषेधोऽत्र वाक्यार्थः, एवञ्च भक्ष-पक्ष-
भक्ष्योविरोधलक्षणा तत्र पक्षेतरं पक्षनखा न भक्ष्या इति वाक्यार्थः सिद्ध्यति,
तथाप्योपस्थितपदार्थपरित्यागादनुपस्थितपदार्थकृत्यनादभावविधित्वाच्च नि-
यमापेक्षया दोषत्रयवती परिसङ्ख्यानन्यागत्वेति तच्चिन्त्यं । याजनादिजन्य-
सत्तद्वर्जनेतरोपास्यबुदासस्यार्थजभ्यत्वेऽपि कृष्यादिभिर्नार्ज्येदित्यस्याप्राप्तेः
अनन्यगत्या निषेधेऽपि निषेधस्यैव वाक्यार्थत्वौचित्यात्, अन्यथा कृष्यादिभि-
र्नार्ज्येदेव तच्चन्यार्जन-तत्त्वभ्यत्वादासाभावादिति प्रकाशः ॥

Das
20.8.96.

